

8

КИЇВ-1986

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Проблеми розвитку соціалістичного змагання на сучасному етапі
- Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст.
- Програма КПРС про етапи формування соціально однорідного суспільства

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

Наукові редактори
докт. іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк
Художній редактор Н. М. Абрамова
Технічний редактор Т. Б. Молдаванська
Коректор Н. Г. Тараскіна

Здано до набору 12.06.86. Підп. до друку 28.07.86. БФ 32512. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,13. Тираж 2600 пр. Зам. 0-75.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 8 (305), август, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (305)

СЕРПЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Спиволюб Ю. В. Проблеми розвитку соціалістичного змагання на сучасному етапі 5
- * * *

- Гуржій О. І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. 17

Методологія та методика історичних досліджень

- Курносів Ю. О. Програма КПРС про етапи формування соціально однорідного суспільства 28

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Галенко О. І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921—1941 рр. у документальних публікаціях 42

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- Мірошниченко І. М. (*Львів*), Юкіш В. В. (*Львів*). Деякі питання масово-політичної роботи військових органів Червоної Армії серед населення Польщі (1944—1945 рр.) 51

- Сухомлинська О. В. З історії Інтернаціоналу працівників освіти (1920—1939 рр.) 58

- Заліський М. І. (*Дніпропетровськ*). Участь Української РСР у становленні радянсько-латиноамериканських відносин у 20—30-х роках 66
- * * *

- Васильєв В. В. (*Сімферополь*). З історії руху тридцятитисячників на Україні (1955—1960 рр.) 74

- Гордєєв А. Ф. (*Дніпропетровськ*). Діяльність комсомольських організацій республіки по відродженню шахт Донбасу (1943—1945 рр.) 80

- Греченко В. А. (*Комунарськ*), Кириченко О. В. (*Ворошиловград*). Партиїно-радянська преса України — бойова зброя партії у боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку (1926—1927 рр.) 90

Бойко О. Д. (<i>Ніжин</i>). З історії діяльності більшовицьких організацій України по залученню робітничої молоді до революційної боротьби (1914—лютий 1917 рр.)	97
Толочко О. П. Про походження поземельної форми данини на Русі в IX—X ст.	104
Бойко О. Я., Мирончук В. Д. Підтримка правлячими колами ФРН реваншистських сил у першій половині 80-х років	109

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Осташко Т. С. П. Е. Якір на Україні (До 90-річчя з дня народження)	119
Маленко Є. Ю. (<i>Харків</i>). 100-річчя з дня народження С. А. Сови-Степняка	122

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Лазечко П. В. (<i>Львів</i>). До питання про участь залізничників у революційно-му русі Східної Галичини в кінці XIX — на початку XX ст.	125
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Заруба В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Патріотичне виховання семикласників на прикладах бойового єднання російського і українського народів в останній чверті XVII ст.	129
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Давидич С. В. Криголам приймає бій	136
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Пірко В. О. (<i>Донецьк</i>). 250-річчя з часу спорудження Української лінії	139
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Добровольська Л. К. (<i>Ровно</i>). Авангард радянського народу	143
Плющ М. Р., Веселова О. М. Документи про боротьбу робітничого класу республіки за розвиток промисловості	145
Комаренко Н. В. Нація і вдосконалення соціалістичного суспільства	146
Даниленко В. М., Ткачова Л. І., Яценюк П. І. (<i>Чернівці</i>). Культурні традиції робітничого класу	148
Мельников Ю. М. (<i>Москва</i>). Політика реалізму і західні держави	150

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1985 р.)	151
---	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шевченко Л. А. Про діяльність Наукової ради «Історія радянського суспільства»	155
Євселевський Л. І. (<i>Кременчук</i>), Шмирьова В. І. (<i>Кременчук</i>). Все-союзна науково-практична конференція «Історія підприємств СРСР: соціальний розвиток трудового колективу»	156
Кривий І. А. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Між-вузівська науково-методична конференція	157
Поляков С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Вшанування доктора історичних наук, професора А. М. Черненка у зв'язку з його 60-річчям	158
Ларін А. Ф. Захист докторської дисертації В. В. Мусієнком	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Сиволоб Ю. В. Проблемы развития социалистического соревнования на современном этапе 5

* * *

- Гуржий А. И. Основные закономерности развития торговли и местных рынков на Украине в XVIII ст. 17

Методология и методика исторических исследований

- Курносков Ю. А. Программа КПСС об этапах формирования социально однородного общества 28

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Галенко А. И. История культурного строительства в Украинской ССР 1921—1941 гг. в документальных публикациях 42

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Мирошниченко И. М. (*Львов*), Юкиш В. В. (*Львов*). Некоторые вопросы массово-политической работы военных органов Красной Армии среди населения Польши (1944—1945 гг.) 51

- Сухомлинская О. В. Из истории Интернационала работников просвещения (1920—1939 гг.) 58

- Залиский Н. И. (*Днепропетровск*). Участие Украинской ССР в становлении советско-латиноамериканских отношений в 20—30-х годах 66

* * *

- Васильев В. В. (*Симферополь*). Из истории движения тридцатитысячников на Украине (1955—1960 гг.) 74

- Гордеев А. Ф. (*Днепропетровск*). Деятельность комсомольских организаций республики по возрождению шахт Донбасса (1943—1945 гг.) 80

- Греченко В. А. (*Коммунарск*), Кириченко А. В. (*Ворошиловград*). Партийно-советская пресса Украины — боевое оружие партии в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока (1926—1927 гг.) 90

- Бойко А. Д. (*Нежин*). Из истории деятельности большевистских организаций Украины по вовлечению рабочей молодежи в революционную борьбу (1914—февраль 1917 гг.) 97

- Толочко А. П. О происхождении поземельной формы дани на Руси в IX—X ст. 104

- Бойко А. Я., Мирончук В. Д. Поддержка правящими кругами ФРГ реакционных сил в первой половине 80-х годов 109

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Осташко Т. С. И. Э. Якир на Украине (К 90-летию со дня рождения) 119

- Маленко Е. Е. (*Харьков*). 100-летие со дня рождения С. А. Совы-Степняка 122

Трибуна молодого автора

- Лазечко П. В. (*Львов*). К вопросу об участии железнодорожников в революционном движении Восточной Галиции в конце XIX — в начале XX ст. 125

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Заруба В. Н. (*Днепропетровск*). Патриотическое воспитание семиклассников на примерах боевого единения русского и украинского народов в последней четверти XVII ст. 129

Документальные очерки

- Давидич С. В. Ледокол принимает бой 136

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Пирко В. А. (Донецк). 250-летие со времени сооружения Украинской линии 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Добровольская Л. К. (Ровно). Авангард советского народа	143
Плюш Н. Р., Веселова А. М. Документы о борьбе рабочего класса республиками за развитие промышленности	145
Комаренко Н. В. Нация и совершенствование социалистического общества	146
Даниленко В. М., Ткачова Л. И., Яценюк П. И. (Черновцы). Культурные традиции рабочего класса	148
Мельников Ю. М. (Москва). Политика реализма и западные державы	150
* * *	
Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1985 г.)	151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шевченко Л. А. О деятельности Научного совета «История советского общества»	155
Евселевский Л. И. (Кременчуг), Шмырева В. И. (Кременчуг). Всесоюзная научно-практическая конференция «История предприятий СССР: социальное развитие трудового коллектива»	156
Кривой И. А. (Днепропетровск), Бородин Е. И. (Днепропетровск). Межвузовская научно-методическая конференция	157
Поляков С. И. (Днепропетровск). Чествование доктора исторических наук, профессора А. М. Черненко в связи с его 60-летием	158
Ларин А. Ф. Защита докторской диссертации В. В. Мусненко	159

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

XXVII з'їзд КПРС став важливою віхою в житті нашої партії, всього радянського народу, політичною подією, що дістала широкий міжнародний резонанс. Затверджені з'їздом нова редакція Програми КПРС, зміни у Статуті партії, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, Політична доповідь ЦК КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, містять у собі розгорнуту програму дії комуністів, усіх трудящих, спрямовану на досягнення якісно нового стану радянського суспільства.

Розв'язання висунутих партією грандіозних завдань залежить від приведення в дію всіх наявних резервів і можливостей. Серед них слід виділити головний, по суті невичерпний, резерв, який полягає «...в людському факторі, в людях, у забезпеченні високої організованості, дисципліни і порядку»¹. В свою чергу, у справі активізації цього вирішального фактора істотна роль належить соціалістичному змаганням — відносинам трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, народженим живою творчістю мас, науково організованим Комуністичною партією і спрямованим на розв'язання економічних, соціальних та виховних завдань всебічного вдосконалення соціалізму. «Вирішальна умова досягнення поставленої мети, — підкреслив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — працьовитість і талант радянських людей. Справа за вмілою організацією, точним спрямуванням цієї великої сили. І тут важко переоцінити роль соціалістичного змагання»²⁻⁴. Закономірно, що в новій редакції Програми КПРС йому приділено значну увагу. В ній, зокрема, більш ґрунтовно й чітко, порівняно з попередньою редакцією, визначено цілі змагання і шляхи їх досягнення, підкреслено, що «це — дуже важлива сфера розгортання творчості трудящих, один з основних способів самоутвердження і суспільного визнання особи»⁵. Концентруючи зусилля всіх учасників змагання на прискоренні науково-технічного прогресу, зростанні продуктивності праці, бережливому використанні ресурсів, підвищенні ефективності виробництва і якості продукції, зниженні її собівартості, забезпеченні чіткого трудового ритму і своєчасному виконанні договірних зобов'язань, досягненні найкращих кінцевих народногосподарських результатів, партія визначає і магістральний напрям реалізації поставлених завдань — вдосконалення організації та підви-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 400.

²⁻⁴ Там же. — С. 52.

⁵ Там же. — С. 178.

щення дієвості відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги на основі ленінських принципів⁶. Таким чином, у програмних документах, затверджених XXVII з'їздом КПРС, послідовно розвивається лінія, вироблена ще В. І. Леніним, який підкреслював, що «наше завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі,— організувати змагання»⁷.

Соціалістичне змагання — органічний компонент радянського способу життя, нерозривно пов'язаний з системою суспільних соціалістичних відносин в цілому і зумовлений усією сукупністю матеріальних та духовних умов життєдіяльності суспільства. Його результативність, вплив на прискорення темпів соціального прогресу залежить як від ступеня свідомості й духовної зрілості тих, хто змагається, так і від рівня продуктивних сил та виробничих відносин, соціально-побутових умов життя трудящих. Отже, передумови дієвості змагання створюються і зміцнюються безпосередньо в процесі відносин трудового суперництва і взаємодопомоги, підносячи їх на нову висоту, посилюючи їх вплив на всі аспекти суспільного буття.

Історичний досвід вчить, що саме такий, комплексний підхід до соціалістичного змагання як невід'ємної складової всього радянського способу життя є надійною гарантією його високої ефективності. Штучне ж вилучення його з системи соціалістичних суспільних відносин, недостатнє матеріально-технічне, наукове, соціальне, ідеологічне та організаційне забезпечення, спроби побудувати змагання лише на голому ентузіазмі та гучних лозунгах ведуть до зниження в кінцевому підсумку активності його учасників, недостатньої концентрації їх зусиль на суспільно значущих цілях. Це одна з головних причин того, що, незважаючи на безперечний прогрес змагання, його форми і методи й досі, як підкреслив на зустрічі в ЦК КПРС з ветеранами стахановського руху М. С. Горбачов, «далеко не повною мірою відповідають характерові нинішнього етапу економічного розвитку. В багатьох колективах соціалістичне змагання йде немовби само по собі, без міцного і глибокого зв'язку з роботою по переведенню економіки на інтенсивні рейки, прискоренню науково-технічного прогресу, перебудові господарського механізму, широкому впровадженню колективних форм організації праці... В цілому йому поки що не вистачає більш чіткої орієнтації на пріоритетні цілі: підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економії ресурсів»⁸.

Інша важлива причина недостатньої ефективності соціалістичного змагання полягала в тому, що на розвитку його як органічної частини суспільних відносин соціалізму позначилися певні несприятливі тенденції і труднощі, які, поряд з безперечними успіхами, мали місце в розвитку країни у 70-ті — на початку 80-х років. «Значною мірою вони пов'язані з тим, що не були своєчасно і належним чином оцінені зміни економічної ситуації, необхідність глибоких зрушень у всіх сферах життя, не виявлялося належної наполегливості в їх здійсненні»⁹.

Таким чином, підвищення дієвості змагання залежить від факторів, що характеризують суспільний прогрес, на який воно, в свою чергу, справляє могутній позитивний вплив. Тому здійснення широкої програми соціально-економічних перетворень, накресленої XXVII з'їздом КПРС, є надійною гарантією активізації в ході змагання людського фактора, спрямування його на реалізацію поставлених завдань. Як свідчить практика, комплексний підхід до організації змагання, що в цілому склався, незважаючи на відзначені вище неспри-

⁶ Там же.— С. 178, 395.

⁷ Ленін В. І. Як організувати змагання? // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 189.

⁸ Горбачов М. С. Немеркнучі традиції трудового подвигу.— К., 1985.— С. 8.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 165—166.

ятливі тенденції, дає істотні позитивні результати. За роки одинадцятиріччя значно зріс економічний потенціал країни. Національний доход підвищився на 17%, причому майже 90% його приросту одержано за рахунок зростання продуктивності суспільної праці¹⁰. На Україні національний доход збільшився на 21,3%. Темпи його зростання тут уперше перевищили темпи збільшення капітальних вкладень. Понад річні плани було реалізовано промислової продукції на 4 млрд. 538 млн. крб., що значно більше, ніж передбачалося соціалістичними зобов'язаннями¹¹. У досягненні цих та інших важливих народногосподарських результатів важливе місце належить комплексно організованому соціалістичному змагання. Удосконалення саме такого підходу до його організації сприяє зміцненню глибоких основ розвитку відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, підвищенню їх віддачі.

Усталення взаємозв'язку між соціалістичним змаганням та визначальними аспектами радянського способу життя, прогресивними процесами, що відбуваються в суспільстві, здійснюється і здійснюватиметься надалі шляхом всебічного розвитку тих форм організації трудового суперництва, тих починів, які спрямовані на досягнення пріоритетних цілей, насамперед у галузі економіки. XXVII з'їзд КПРС підтвердив магістральну лінію в цьому питанні: «Удосконалювати форми та організацію соціалістичного змагання, націлити його на досягнення високих результатів роботи»¹².

На сучасному етапі, коли розширилися масштаби виробництва, здійснюється перехід економіки на рейки інтенсифікації, об'єктивно ускладнюється весь механізм господарської діяльності. За цих умов особливого значення набувають заходи щодо вдосконалення управління народним господарством, залучення до цієї справи не тільки відповідних органів і відомств, а й найширших мас трудящих. Важливе місце в цьому процесі належить соціалістичному змагання, що розвивається у дедалі тіснішій взаємодії з господарським механізмом, хоча цей зв'язок у багатьох колективах не можна ще визнати, як вказує М. С. Горбачов, міцним і глибоким¹³.

Тим більше заслуговує на увагу позитивний досвід розвитку форм змагання, якнайтісніше пов'язаних з ключовими ланками управління. В першу чергу це стосується зустрічного планування, яке забезпечує органічний зв'язок ініціативи мас «знизу» з державним плановим управлінням економікою «зверху». Цей рух, що сягає своїм корінням ще в роки перших п'ятирічок, спрямовує трудящих на реалізацію поставлених у документах XXVII з'їзду КПРС завдань: підвищення наукового рівня планування, зростання продуктивності праці, економію всіх видів ресурсів, поліпшення якості продукції та досягнення інших істотних показників ефективності виробництва. Подолавши ряд об'єктивних і суб'єктивних труднощів, які з середини 70-х років почали гальмувати його, зустрічне планування вступило після запровадження ВЦПС нового порядку розробки, обліку та стимулювання зустрічних планів (1984 р.) у нову фазу свого розвитку. Вона характеризується значним розширенням кола учасників руху завдяки дальшому спрощенню та демократизації процедур прийняття і затвердження таких планів. На Україні їх у 1984 р. прийняли 6,5 тис. колективів підприємств і об'єднань, що майже в 30 разів більше, ніж у 1982 і в 12 — ніж у 1983 роках. В 1985 р. кількість колективів, які прийняли зустрічні плани, досягла 7,2 тис.¹⁴ Водночас посилилася

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 319.

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 9.

¹² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 395.

¹³ Див.: Горбачов М. С. Немеркнучі традиції трудового подвигу.— С. 8.

¹⁴ Рад. Україна.— 1984.— 4 трав.; Правда України.— 1984.— 3 окт.; Укр. іст. журн.— 1985.— № 8.— С. 10.

орієнтованість цього руху на якісні показники. Зокрема наприкінці одинадцятої п'ятирічки вперше почали розроблятися зустрічні плани, метою яких було забезпечення високої якості продукції, економії ресурсів тощо. Їх реалізація дала значний економічний і соціальний ефект.

Прогресивні зміни, що відбулися після 1984 р. в зустрічному плануванні, ще чіткіше висвітлили його недоліки та проблеми. Так, чимало підприємств республіки, які прийняли зустрічні плани, не досягають намічених рубежів. Ще не дістала належного розвитку ця важлива ініціатива у таких галузях, як будівництво, транспорт, сфера обслуговування. Недостатньо використовуються закладені в ній можливості для збільшення випуску продукції вищої категорії якості. В 1984 р. в рахунок зустрічних планів на Україні було реалізовано продукції приблизно на 500 млн. крб., тимчасом як у 1974 р., який можна вважати апогеем першої (до середини 70-х років) фази сучасного етапу розвитку зустрічного планування,— на 785 млн. крб.¹⁵

Далеко не завжди зустрічні ініціативи трудящих дістають необхідне організаційне забезпечення. Міністерства і відомства нерідко затримують відрахування у заохочувальні фонди підприємств за виконання зустрічних планів. Не до кінця ще викоренена хибна практика планування «від досягнутого», без урахування перспективних можливостей виробництва. Та й сама система стимулювання, незважаючи на певне її вдосконалення, мало сприяє активізації ініціативи трудових колективів. Вона надто ускладнена численними нормативами відрахувань за досягнення тих чи інших показників. У них подекуди важко розібратися навіть спеціалістам-економістам, не кажучи про інших учасників руху. Потребує вдосконалення й система обліку зустрічних планів, управління їх реалізацією.

Необхідність вжиття заходів у цьому напрямі зумовлена й тим, що згідно з рішеннями з'їзду в дванадцятій п'ятирічці передбачено переведення всіх галузей економіки на нові методи господарювання¹⁶. Підсумки широкомасштабного економічного експерименту, проведеного в 1983—1985 рр., зокрема в харчовій промисловості УРСР, свідчать, що в нових умовах господарювання відкриваються широкі можливості для посилення впливу трудових колективів на формування та успішне виконання напружених планів і соціалістичних зобов'язань. Підприємствам, які працювали в умовах експерименту, контрольні цифри річних планів доводилися значно раніше, ніж у попередні роки. Це давало змогу своєчасно розгорнути на місцях роботи по виявленню резервів і розробці напружених зустрічних планів. У 1984 р. кожне друге підприємство харчової промисловості УРСР (це значно вище середньореспубліканського рівня) прийняло зустрічні плани по підвищенню продуктивності праці на 1% і зниженню собівартості продукції на 0,5%, що мало забезпечити збільшення випуску продукції на 320 млн. крб.¹⁷ Ці плани були успішно виконані.

Закономірно, що для досягнення органічного взаємозв'язку зустрічного планування з новими методами ведення народного господарства, необхідно насамперед усунути організаційні недоліки. Їх подолання значною мірою залежить від міністерств і відомств. З цією метою доцільно, на наш погляд, піднести відповідальність останніх за виконання зустрічних планів трудовими колективами. Цьому, зокрема, могло б сприяти врахування питомої ваги підприємств того чи іншого міністерства, що працюють за зустрічними планами, і процента колективів, які їх виконали, при підбитті підсумків роботи галузі.

¹⁵ Вестн. соц. соревн.— 1975.— № 5.— С. 54; Рад. Україна.— 1984.— 18 груд.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 394.

¹⁷ Опыт организации социалистического соревнования в одиннадцатой пятилетке в Украинской ССР: Материалы заседания науч. совета АН УССР и Укрсовпрофа по проблемам соц. соревн. 2 июня 1984 г.— Киев, 1985.— С. 145—146.

Важливою проблемою, яка постає перед учасниками і організаторами змагання в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, є забезпечення координації зустрічних планів та всієї діяльності колективів суміжних, зв'язаних кооперованими поставками чи єдиним технологічним циклом підприємств і організацій. У новій редакції Програми КПРС підкреслюється, що дуже важливе значення має всемірна підтримка ініціативи і творчості мас, спрямованих, зокрема, на забезпечення чіткого трудового ритму і своєчасного виконання договірних зобов'язань¹⁸.

Змагання суміжників, розпочате з ініціативи робітничого класу ще в роки першої п'ятирічки і відроджене на новій основі у другій половині 60-х років, має значні конструктивні традиції, без урахування і творчого використання яких неможливий його дальший прогрес і посилення впливу на господарський механізм.

На сучасному етапі змагання суміжників, яке допомагає координувати і поєднувати діяльність тисяч підприємств різних галузей народного господарства, набуло особливого розмаху і значення. Це об'єктивно зумовлено необхідністю комплексного розв'язання великих загальнодержавних, міжгалузевих і територіальних проблем в умовах науково-технічної революції. «Договір тисяч» у легкій промисловості, «робітнича естафета» в будівництві, змагання між промисловими і транспортними підприємствами, колгоспами й радгоспами, що виробляють, та підприємствами, які переробляють сільськогосподарську сировину,— ось далеко не повний перелік того, чим збагатила нині змагання суміжників ініціатива трудящих і завдяки чому було зроблено істотний внесок у піднесення ефективності виробництва.

Характерними тенденціями трудового суперництва суміжників на сучасному етапі, які заслуговують на дальшу всебічну підтримку, є його розвиток водночас ушир і вглиб. Яскравим виявом першої з цих тенденцій є переростання парних договорів на змагання у групові, які об'єднують зусилля інколи сотень колективів, зв'язаних кооперованими поставками. Це, безперечно, сприяє піднесенню відповідальності всіх партнерів по трудовій діяльності, поліпшенню якості, збільшенню кількості та підвищенню ритмічності випуску кінцевої продукції. Проте зростання чисельності колективів, що змагаються в межах конкретних договорів, потребує особливої ретельності й творчого підходу до організації такого змагання. Інакше, як свідчить практика, це може призвести до рецидивів формалізму, утруднити порівнянність результатів роботи.

Поглиблення змагання суміжників виявляється насамперед у застосуванні його принципів не тільки у взаємовідносинах між підприємствами в цілому, а й між їх структурними підрозділами. Це значною мірою якісно нове явище. Якщо господарські зв'язки між суміжними підприємствами регулюються адміністративно та юридично і змагання лише сприяє поліпшенню управління ними, то про контакти між зв'язаними кооперацією праці підрозділами різних колективів цього сказати не можна. Саме тому змагання стає головним фактором координації їх діяльності, найбільш оперативним і раціональним способом безпосереднього спілкування робітничих колективів, який нерідко виявляється значно дієвішим, ніж звернення до вищих інстанцій. Протягом останнього десятиріччя змагання суміжників на цьому рівні неодноразово доводило свою високу ефективність. Однак воно ще не набуло такого розмаху, як змагання між підприємствами. По-перше, далеко не завжди колективи окремих виробничих підрозділів поінформовані, хто саме з їхніх колег на іншому підприємстві готує для них комплектуючі деталі або устаткування (щоб викликати їх на змагання). По-друге, керівництво таким змаганням, підве-

¹⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 178.

дення його підсумків та стимулювання учасників ще не систематизовано і, здебільшого залишаючись справою самих первинних колективів, що змагаються, не отримує необхідного забезпечення з боку підприємств, до складу яких вони входять. Усунення причин, що гальмують розвиток змагання суміжників на рівні структурних підрозділів підприємств, є одним з важливих завдань, розв'язання якого сприятиме розширенню участі мас в управлінні виробництвом, поліпшенню кооперації праці.

Переведення підприємств на нові методи господарювання, поліпшення керівництва економікою, особливо створення згідно з рішеннями XXVII з'їзду КПРС органів управління групами взаємозв'язаних галузей, удосконалення форм міжгалузевого управління, створюють сприятливі умови для дальшого піднесення дієвості змагання суміжників. Як свідчить набутий досвід, нові умови господарювання стимулюють якісне оновлення багатьох його різновидів. Яскравим прикладом цього є славнозвісний «ямпільський метод» — змагання між буряководами та цукроварами за максимальне виробництво цукру з кожного гектара бурякового поля, розпочате в десятій п'ятирічці з ініціативи колгоспників і робітників цукрової промисловості Ямпільського району Вінницької області і схвалене ЦК КПРС¹⁹ та відзначене на XXVII з'їзді Компартії України²⁰.

Почин ямпільців дав добрі результати. Починаючи з 1978 р. вихід цукру з одного гектара бурякового поля тут щороку становить у середньому 50 ц. В одинадцятій п'ятирічці цей приклад наслідувало тільки в нашій республіці понад 5 тис. колгоспів і радгоспів²¹. Узгодження в ході змагання дій усіх учасників виробничого циклу логічно привело до створення на Ямпільщині в 1981 р. першого на Україні агропромислового комплексу по виробництву цукру. Таким чином, під змагання суміжників було підведено міцну організаційно-господарську базу. Широкомасштабний економічний експеримент, одним з найважливіших показників у якому є прибуток, дав новий імпульс удосконаленню взаємодії суміжників. Так, Гоноровський цукровий завод почав ділити свій надплановий прибуток з буряководами за принципом коефіцієнта їх трудової участі. В результаті зросла заінтересованість колгоспів і радгоспів у підвищенні цукристості буряків.

Отже, змагання за методом ямпільців органічно вписалося в нові умови господарювання, які, в свою чергу, сприяли поліпшенню управління зв'язками між суміжниками. Водночас експеримент висвітлив резерви їх дальшого вдосконалення. Одним з них є створення єдиного фонду суміжників, з якого могли б виділятися кошти на стимулювання не тільки цукроварів і буряководів, а й інших учасників єдиного технологічного циклу (автотранспортників, авіаторів, хіміків і т. д.). Це питання залежить від планових і фінансових органів, які ще в одинадцятій п'ятирічці мали переглянути діючий нині порядок стимулювання, однак не зробили цього, а також не вирішили ряду інших подібних проблем.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом» підкреслено, що через незавершеність структури управління ним на союзному та республіканському рівнях не було досягнуто необхідної інтеграції сільського господарства з переробною промисловістю, не відбулося істотних змін в економічному механізмі взаємовідносин колгоспів, радгоспів та обслуговуючих організацій²². Створення згідно з цією постановою Держагропрому СРСР і відповідних комітетів у союзних республіках відкриває широкі перспективи для взаємопов'язаного роз-

¹⁹ В. И. Ленин, КПСС о социалистическом соревновании.— М., 1980.— С. 403.

²⁰ Рад. Україна.— 1986.— 9 лют.

²¹ Там же.— 1982.— 12 лют.

²² Там же.— 1985.— 23 листоп.

витку всіх ланок агропромислового комплексу, посилення їх інтеграції, а, отже, й дальшого піднесення з урахуванням набутого досвіду дієвості змагання між усіма учасниками єдиного технологічного циклу, що включає вирощування і переробку сільськогосподарської продукції.

Удосконалення міжгалузевого управління, розпочате на виконання рішень XXVII з'їзду КПРС, створює оптимальні умови для підвищення ролі змагання у забезпеченні злагодженої роботи, поліпшенні якості кінцевої продукції не лише в агропромі, а й практично в усіх сферах економіки. В цьому зв'язку особливо очевидно стає необхідність розв'язання на основі здійснюваних партією заходів ряду назрілих проблем організації змагання суміжників у цілому. Це, зокрема,— поліпшення практики підбиття його підсумків; розробка чітких критеріїв визначення переможців на основі використання показників якості і ритмічності взаємних поставок, своєчасності надання фронту робіт суміжникам; масове поширення і універсалізація досвіду передових колективів по створенню міжгалузевих фондів стимулювання суміжників; більш точне визначення повноважень і функцій спеціальних громадських органів (штабів, комісій) по керівництву змаганням суміжників, які добре зарекомендували себе на практиці, розробка типового положення про їх діяльність. Доцільно було б подбати також про підвищення у змаганні суміжників, де традиційно переважає товариська взаємодопомога, рівня трудового суперництва. Цьому, на наш погляд, могла б сприяти організація змагання між групами суміжних колективів, кожна з яких випускає однотипну кінцеву продукцію. При такому підході було б значно легше забезпечити порівнянність результатів, а, отже, й активізувати трудове суперництво і водночас скоординувати роботу всіх ланок, що спільно працюють на кінцевий результат, заінтересувавши їх реальними стимулами, які мають розподілятися між усіма учасниками технологічного ланцюга пропорційно їхньому вкладові у готову продукцію.

Зустрічне планування, трудова співдружність суміжників, інші форми змагання тісно взаємопов'язані з процесом удосконалення господарського механізму, комплексно спрямовані на підвищення всієї сукупності показників, що характеризують ефективність виробництва. Не менш важливу роль відіграють і так звані цільові форми змагання, які на відміну від комплексних являють собою сукупність ініціатив передових колективів і ударників праці, спрямованих на поліпшення насамперед якогось одного важливого показника, наприклад, економії ресурсів, якості продукції чи темпів прискорення науково-технічного прогресу.

На сучасному етапі прискорення науково-технічного прогресу є основною підмогою інтенсифікації виробництва, підвищення його ефективності. Це положення червоною ниткою проходить крізь усі документи XXVII з'їзду КПРС. Важливе місце в його реалізації належить, як підкреслюється в новій редакції Програми партії, соціалістичному змаганням²³. Насамперед це стосується тих напрямів, які спрямовані на розвиток технічної творчості трудящих, зміцнення взаємозв'язку між виробничими і науковими колективами у справі розв'язання актуальних проблем науково-технічного прогресу.

В умовах НТР посилюється взаємозв'язок між змаганням і технічною творчістю трудящих. Адже успіх у змаганні неможливий без творчого, раціоналізаторського підходу до справи, а пошук новаторів прискорюється і спрямовується в процесі трудового суперництва. Важливою тенденцією, яка намітилася на сучасному етапі і заслуговує на всебічну підтримку, є зростання впливу громадських творчих об'єднань новаторів на дієвість змагання раціоналізаторів та винахід-

²³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 178.

ників. При цьому слід враховувати, що близько 70% новаторських розробок здійснюється колективно, а не індивідуально. Комплексні творчі бригади, громадські конструкторські бюро, НДІ та лабораторії, патентні бюро і групи, ради наукової організації праці та інші об'єднання новаторів спрямовують творчий пошук робітників та ІТП на розв'язання кардинальних проблем створення і вдосконалення нової техніки та технології. Їм належить провідна роль у створенні в республіці в одинадцятій п'ятирічці рекордного семимільярдного фонду раціоналізаторської економії, що на 1 млрд. більше, ніж у десятих п'ятирічці²⁴.

Однак у діяльності ряду творчих об'єднань новаторів є певні труднощі і недоліки, які знижують ефективність їх участі у боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу. Зокрема, якщо в 1980 р. 51,8 тис. комплексних творчих бригад ВТВР розробили 174,1 тис. тем, то в 1985 р. 57,3 тис. бригад — 188,8 тис.²⁵, тобто середньорічна кількість розробок у розрахунку на одну бригаду за п'ятирічку практично не зросла. В деяких інших типах творчих об'єднань також повільно підвищується інтенсивність діяльності. Скажімо, кількість розробок у розрахунку на одну творчу бригаду НТТ за період восьмої — одинадцятої п'ятирічок практично не змінилася (1,5—1,8 пропозицій на рік)²⁶.

Основною формою змагання раціоналізаторів та винахідників є огляди і конкурси. Наприкінці десятої та в одинадцятій п'ятирічці понад 43% поданих у республіці пропозицій надходили саме в ході оглядів та конкурсів. Проте наприкінці минулої п'ятирічки намітилася невиправдана тенденція до зниження їх ролі в процесі змагання в системі ВТВР. Кількість поданих на них робіт зменшилася в 1985 р. проти 1980 р. майже на 12 тис.²⁷ Незважаючи на загальне збільшення кількості поданих пропозицій і заявок на винаходи, темпи їх приросту в цілому знижуються. Повільно підвищується і середній економічний ефект у розрахунку на один винахід або рацпропозицію.

Прийчини такого становища значною мірою пояснюються недосконалістю системи впровадження у виробництво пропозицій і стимулювання їх авторів. У ряді провідних галузей машинобудування, що визначають рівень і темпи розвитку науково-технічного прогресу, щорічно використовується лише 60—70% прийнятих пропозицій. Це, безумовно, зменшує зацікавленість новаторів. До того ж впровадження великих винаходів і пропозицій, які містять принципово нові технічні ідеї, потребує істотних первісних витрат. Тому деякі відомства віддають перевагу дрібним пропозиціям та винаходам. А це, звичайно, знижує економічний ефект віддачі у розрахунку на кожен новаторську розробку.

Здійснення накреслених партією заходів щодо прискорення науково-технічного прогресу створює сприятливі умови для подолання труднощів у розвитку змагання винахідників і раціоналізаторів, підвищення його ефективності. Воно також зумовлює дальше розширення і поглиблення творчої співдружності між виробничими та науковими колективами, якій належить важлива роль у розв'язанні поставленого з'їздом завдання «...зміцнити зв'язки науки і виробництва, створити такі організаційні форми інтеграції науки, техніки і виробництва, які дають можливість забезпечити чітке і швидке проходжен-

²⁴ Рад. Україна.— 1986.— 8 лют.; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981.— С. 13.

²⁵ ПА УРРПС. Зведені стат. звіти УРР ВТВР за 1980 та 1985 рр.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3854, оп. 4, спр. 229, арк. 1; ОА УРРПС, ф. 3854, оп. 4, спр. 379, арк. 1; ПА УРРПС, Зведені стат. звіти УРР НТТ за 1975, 1980, 1985 рр. (підрахунки автора).

²⁷ ПА УРРПС. Зведені стат. звіти УРР ВТВР та УРР НТТ за 1980 та 1985 рр. (підрахунки автора).

ня наукових ідей від зародження до широкого застосування на практиці»²⁸.

Змагання між науковими і виробничими колективами набуло нині масового характеру. Вже в дев'ятій п'ятирічці на Україні було підписано близько 15 тис. договорів про творчу співдружність, у десятій — 19,5 тис., а на початку одинадцятої — ще 8 тис.²⁹⁻³⁰ Економічний ефект від їх реалізації щорічно становить десятки мільйонів карбованців.

Важливою тенденцією, що заслуговує на всебічний розвиток, є зміцнення творчих зв'язків не тільки між підприємствами і науковими організаціями в цілому, а й між їх структурними підрозділами. Спільний творчий пошук науковців і робітників, які безпосередньо втілюють їх ідеї в практику, взаємно збагачує обидві сторони, конкретизує їх зусилля у боротьбі за створення і вдосконалення нової техніки. Крім того, важко переоцінити соціальне і виховне значення цієї співдружності для зближення класів і соціальних груп, подолання відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Змагання між науковими і виробничими колективами фактично є одним з напрямів руху суміжників. Тому для нього характерні всі властиві останньому проблеми і труднощі. На особливу увагу заслуговують питання посилення елементів трудового суперництва у взаємозв'язках між наукою і виробництвом, адже тільки вони органічно доповнюють товариську взаємодопомогу. А змагальність неможлива без порівняльності результатів, яка в даному випадку, звичайно, не може бути абсолютною. Але можна порівнювати відносно ставлення до взаємних зобов'язань науковців і виробничників. Для цього зобов'язання повинні бути дійсно взаємними, не перетворюючись, як інколи буває, на односторонню допомогу наукового закладу підприємству.

Змагання за прискорення темпів науково-технічного прогресу органічно пов'язане з іншими напрямками боротьби за ефективність виробництва, зокрема з передовими ініціативами, спрямованими на посилення режиму економії і підвищення якості продукції.

За умов науково-технічної революції змагання за ощадливість та економію не означає лише боротьбу з безгосподарністю, хоча й передбачає її. Дедалі вагомішу роль у ньому відіграють технічне, технологічне й організаційне вдосконалення виробничих процесів і економія на цій основі матеріальних ресурсів. Режим економії зумовлює розвиток раціоналізаторства і винахідництва, загальне піднесення технічного рівня виробництва, впровадження ресурсозберігаючих та безвідходних технологій. Практика свідчить, що широкі маси трудящих все глибше усвідомлюють цю особливість сучасного етапу боротьби за економію і активніше використовують її у своїй діяльності. У республіканських громадських оглядах економії в одинадятій п'ятирічці щорічно брало участь понад 11 млн. чол., пропозиції яких давали економічний ефект близько 800 млн. крб. В ході змагання у республіці нагромаджено величезний досвід боротьби за економію матеріальних, енергетичних, трудових, сировинних та інших видів ресурсів, викристалізувалися такі провідні форми спрямування ініціативи ощадливих, як розробка і реалізація особистих та бригадних рахунків економії, змагання за звання колективу високої економії тощо.

Творче використання нагромадженого досвіду — неодмінна умова успішної реалізації настанов XXVII з'їзду КПРС про посилення режиму економії. Проте не можна нехтувати проблеми і негативні моменти, які переходять з минулого у сьогодення і не ліквідуються автоматично. Відомчі бар'єри, недостатня пропаганда досвіду передовиків, недосконалість стимулювання руху ощадливих стримують ініціа-

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 336.

²⁹⁻³⁰ Рад. Україна. — 1982. — 19 лют.; Правда України. — 1982. — 8 янв.

тиву мас. Якщо у 1975 р. 6300 тис. учасників республіканського огляду економії впровадили 730 тис. пропозиції з економічним ефектом 690 млн. крб., або близько 104,5 крб. у розрахунку на одного трудящого, то в 1985 р. останній показник знизився до 79,5 крб., незважаючи на загальне зростання чисельності учасників огляду до 11,7 млн. чол., кількості впроваджених пропозицій до 820 тис., а економічного ефекту до 930 млн. крб.³¹ Водночас намітилася позитивна тенденція зростання економічної вагомості кожної впровадженої пропозиції — з 945,2 крб. у 1975 р. до 1134,1 крб. у 1985 р. Це свідчить про укрупнення розробок, поглиблення колективності їх підготовки. Всіляка підтримка колективного підходу до розробки пропозицій по економії при підвищенні індивідуальної активності трудящих шляхом морального і матеріального стимулювання — одна з важливих умов підвищення дієвості змагання за економію і ощадливість.

Економія ресурсів органічно пов'язана з підвищенням якості продукції. Адже низька якість останньої є не чим іншим, як марнотратством ресурсів, і навпаки. В свою чергу, економія ресурсів, особливо дефіцитних, відкриває широкі можливості для поліпшення якості продукції. У розв'язанні поставленого з'їздом завдання докорінного підвищення якості продукції та послуг важлива роль, як підкреслено в новій редакції Програми КПСР, належить соціалістичному змаганням.

Науково-організаційною основою розвитку ініціативи трудящих, спрямованої на поліпшення якості продукції, стали різноманітні системи управління нею, нерозривний взаємозв'язок яких із змаганням є однією з характерних особливостей сучасного етапу. Саме в ході соціалістичного змагання створюються, вдосконалюються і розповсюджуються системи управління якістю, які, в свою чергу, посилюють спрямованість відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги на підвищення якості продукції.

В світлі поставленого з'їздом завдання — завершити в дванадцятій п'ятирічці в основному впровадження комплексних систем управління якістю — особливого значення набуває відбір найбільш дієвих з цих систем, їх дальше розповсюдження і вдосконалення. В цьому зв'язку заслуговує на увагу одна з найбільш ефективних модифікацій комплексних систем: розроблена в десятій і масово впроваджена в одинадцятій п'ятирічці на підприємствах Дніпропетровської області Комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів (КСУЯП ЕВР). В ній питання якості і економії стали вперше розв'язуватись як єдине завдання. Це особливо важливо, оскільки вони відносяться до найважливіших складових ефективності. Система довела високу дієвість як стимулятор творчого змагання за економію і якість. Якщо в 1980 р. її було впроваджено на 72 підприємствах Дніпропетровської області, то наприкінці одинадцяті п'ятирічки — вже на 240. Питома вага продукції з державним Знаком якості в області досягла 80%, що значно вище середньореспубліканського рівня³².

Істотні результати дає змагання на основі комплексних систем на підприємствах Львівської області, де розроблено першу вітчизняну КСУЯП, у колективах Сумського машинобудівного об'єднання ім. М. В. Фрунзе, об'єднань «Новокраматорський машинобудівний завод», «Ватра», «Точелектроприлад» та багатьох інших, де діють пристосовані до місцевих умов комплексні системи.

³¹ ПА УРПС. Дані про підсумки республіканських громадських оглядів економії та ефективного використання матеріальних, паливно-енергетичних ресурсів.

³² Там же. Довідка про впровадження КСУЯП і ЕВР по галузях промисловості Дніпропетровської області на 1 квіт. 1980 р.; Опыт организации социалистического соревнования в одиннадцатой пятилетке в Украинской ССР. — С. 20; Раб. газ. — 1985. — 18 июля.

Проте можливості вдосконалення систем управління якістю, змагання за її поліпшення, як і самі резерви якості, залишаються величезними. Для більш повного їх використання доцільно було б згідно з настановами з'їзду піднести критерії оцінки якості продукції, присвоювати Знак якості лише виробам, конкурентоспроможним на світовому ринку, ввести показник вартості якості, який, до речі, активно використовується у ряді розвинутих капіталістичних країн. Варто уважніше вивчати зарубіжний досвід залучення широких мас трудящих до управління якістю. Зокрема, заслуговує на увагу робота створених в Японії і ряді інших країн гуртків контролю якості, які являють собою своєрідні громадські творчі об'єднання трудящих, де робітники розв'язують конкретні питання поліпшення якості продукції³³. Творчий підхід до вітчизняного і зарубіжного досвіду поліпшення якості — одна з найважливіших умов реалізації настанови з'їзду про необхідність піднесення якості до рівня найкращих світових досягнень³⁴.

Приведення в дію всіх резервів змагання залежить не тільки від поліпшення керівництва цим всенародним рухом, а й навіть більшою мірою від активності його безпосередніх учасників, зумовленої дієвістю системи морального і матеріального стимулювання тих, хто змагається. В документах з'їзду передбачено гармонійне поєднання і розвиток обох груп стимулів — як матеріальних, так і моральних: «Піднести суспільний престиж високоякісної праці і професійної майстерності. В міру зростання продуктивності праці підвищувати оплату праці і вдосконалювати форми винагороди за неї... Першорядну увагу приділити посиленню морального заохочення трудових колективів та окремих працівників»³⁵.

Практика соціалістичного змагання свідчить про неухильне зростання ролі морального і матеріального стимулювання у піднесенні творчої активності трудящих. Постійно збільшуються фонди і вдосконалюється порядок грошового заохочення за підсумками змагання. Урізноманітнюється арсенал засобів морального впливу, які якнайтісніше зв'язані з матеріальними стимулами. Присудження Державних премій, нагородження орденами і медалями, вручення перехідних Червоних прапорів, пам'ятних адрес, вимпелів, спеціальних почесних знаків, занесення імен передовиків на Дошку пошани ВДНГ УРСР і в республіканську книгу-літопис трудової доблесті, виділення переможцям змагання пільгових туристичних путівок — ось далеко не повний перелік засобів морального заохочення.

Проте в світлі рішень з'їзду і поставлених ним завдань ще більш чітко вимальовуються проблеми і труднощі, які мають місце в цій важливій справі. Йдеться, наприклад, про розподіл коштів матеріального стимулювання на дві нерівні частини — за результатами основної господарської діяльності і за результатами змагання. Остання в кілька десятків разів менше від першої. В результаті премії переможцям змагання нерідко не перевищують 3—5 крб. Нарахування премій лише за результатами виконання власних (подекуди занижених) планів не стимулює тих, хто змагається, на високі досягнення. Має місце певний розрив між рівнями морального і матеріального заохочення. Інколи розміри премій робітників і службовців за підсумками внутрізаводського змагання перевищують їх розміри за підсумками галузевого і навіть всесоюзного змагання. Ще не завжди грошові премії супроводжуються відповідними засобами морального заохочення. Чималу шкоду трудовому суперництву завдає прагнення деяких керівників нагородити всіх учасників змагання, без урахування особистого внеску кожного.

³³ Лит. газ.— 1985.— 11 дек.

³⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 327.

³⁵ Там же.— С. 324.

Розв'язання цих проблем відповідає курсу партії на всебічну активізацію людського фактора. Можливості для цього, закладені в документах XXVII з'їзду КПРС, повинні бути максимально використані всіма організаторами і учасниками змагання.

Говорячи про вплив людського фактора на змагання, не можна ігнорувати і роль останнього у формуванні самої людини. Це — обопільний процес. По суті, всі форми і напрями змагання справляють позитивний вплив на становлення активної життєвої позиції особи, вдосконалення її соціальних характеристик і духовних якостей. Провідне ж місце в цій системі належить руху за комуністичне ставлення до праці, який органічно поєднує боротьбу за досягнення найвищих виробничих показників і виховання нової людини. Досвід і традиції цього руху свідчать про те, що він містить могутній потенціал, який повинен повніше використовуватися для досягнення поставленої у новій редакції Програми КПРС мети — зміцнення начал комуністичного ставлення до праці³⁶.

Спрямованість цього руху, в який нині включилися в республіці понад 68% учасників змагання, на гармонізацію праці, поєднання її з іншими видами діяльності, зокрема навчанням, на підвищення загальноосвітнього і культурного рівня робітників, розв'язання соціальних завдань забезпечує йому провідну роль у соціалістичному змаганні. Як свідчать дані конкретно-соціологічних досліджень, продуктивність праці ударників комуністичної праці на 10—15% вища, а якість продукції значно краща, ніж у решти робітників. Серед ударників комуністичної праці в 3—4 рази більше осіб, які займаються раціоналізацією та винахідництвом, в 1,5—2 рази — тих, хто виконує громадську роботу.

Однак в організації руху за комуністичне ставлення до праці ще не подолано деякі істотні недоліки, відголоски забігання вперед, яке мало місце наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Трапляються випадки прояву недостатньої вимогливості при присвоєнні та підтвердженні високих звань. Існує певне протиріччя між системами заохочення учасників соціалістичного змагання в цілому і учасників руху як його вищої форми. Нерідко звання ударника або колективу комуністичної праці завоювати легше, ніж єдині загальносоюзні знаки, що присуджуються за підсумками всесоюзного соціалістичного змагання. Напевне, слід піднести значення почесних звань ударника і колективу комуністичної праці, які позинні стати найвищою формою морального заохочення, що логічно завершує всю багатоступінчасту систему морального стимулювання за працею.

Соціалістичне змагання вже давно стало невід'ємною складовою радянського способу життя, увійшло в плоть і кров радянських людей. Недоліки, протиріччя, притаманні цьому загальнонародному руху, не визначають його провідних тенденцій. Це — труднощі зростання, можливості подолання яких закладені у самому прогресивному розвитку змагання, долаючи які воно досягає вищих ступенів.

Перші кроки післяз'їздивського змагання свідчать про правильність курсу партії, цілковиту підтримку його найширшими верствами трудящих. Як вказувалося на засіданні Політбюро ЦК КПРС, що відбулося 22 травня 1986 р., у відповідь на рішення XXVII з'їзду партії радянські люди повсюдно виявляють трудовий ентузіазм і творчу ініціативу, прагнуть ділом забезпечити намічену партією програму інтенсифікації виробництва. Усе це створює основу для розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання, яке покликане стати дійовим фактором прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Центральне завдання змагання — піднести ініціативу і творчість трудівників міста і села, зробити все для того, щоб жоден трудовий

³⁶ Там же. — С. 195.

почин не залишився без уваги і підтримки. Соціалістичні зобов'язання повинні стати найважливішим засобом формування напружених планів. Наголос необхідно робити на підвищенні ефективності виробництва, впровадженні нової техніки, поліпшенні якості продукції, досягненні реальної економії праці, сировини і матеріалів, безумовному виконанні договірних зобов'язань, планів будівництва житла та інших об'єктів соціально-культурного призначення³⁷.

Ю. В. Сиволоб

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы совершенствования и повышения действенности социалистического соревнования в свете решений XXVII съезда КПСС, вскрываются трудности, недостатки, противоречия, имеющие место в этом всенародном движении, намечаются пути решения назревших задач.

³⁷ Рад. Україна.— 1986.— 23 трав.

* * *

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ І МІСЦЕВИХ РИНКІВ НА УКРАЇНІ У XVIII ст.

У XVIII ст. розклад феодально-кріпосницької системи і зародження капіталістичного укладу зумовили поступове перетворення української народності в буржуазну націю. Це був закономірний етап еволюції тогочасного суспільства. «Новий період російської історії», за визначенням В. І. Леніна, характеризувався «...справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»¹. Останній фактор відіграв велику роль у зміцненні економічної спільності української народності, значною мірою впливав на стан торгівлі на Україні.

У XVIII ст., незважаючи на панування феодального способу виробництва, місцеві ринки неухильно зростали. Основними причинами цього явища були: дальший розвиток сільського господарства й промисловості, поглиблення соціального розшарування суспільства, господарська спеціалізація районів, зростання міського населення, певна частина якого вже частково або повністю відійшла від землеробства, інтенсивне використання найманої праці тощо. В свою чергу, розвиток товарного виробництва викликав значні зміни в економіці країни.

В. І. Ленін, досліджуючи процес розвитку капіталізму в Росії, виділив такі головні умови виникнення й формування внутрішнього ринку: «1) Основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва й капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає в тому, що від землеробства відокремлюються один за одним різні види обробки сировини (і різні операції щодо

¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів) // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 143—144.

цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже *товари*) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації.

2) Безпосереднім висновком з попереднього положення є той закон будь-якого зростаючого товарного і тим більше капіталістичного господарства, що індустріальне (тобто неземлеробське) населення зростає швидше, ніж землеробське, відтягує все більше й більше населення від землеробства до промисловості обробної.

3) Відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва, тобто експропріація його, знаменуючи перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного (і становлячи необхідну умову цього переходу), *створює внутрішній ринок*².

Далі В. І. Ленін зробив важливий висновок: «Ступінь розвитку внутрішнього ринку є ступінь розвитку капіталізму в країні»³.

Формування на Україні значних місцевих ринків, втягнення в товарно-грошові відносини дедалі більшої частини населення безпосередньо позначалися на всіх галузях господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб привело до розширення посівів пшениці. В маєтках окремих феодалів — таких, як В. Кочубей, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський та ін., площі під зерновими нерідко досягали сотні десятин. Особливо швидко посіви пшениці зростали в другій половині XVIII ст. на території Київської губернії. Хліб, вирощуваний у Київській губернії, продавався як на місцевому ринку, так і доставлявся на Волинь, у Білорусію і Литву⁴. Крім того, дуже швидко збільшувалися посіви зернових на Південній Україні. Якщо в 1778 р. на території Новоросії ними засівалося 115 тис. четвертей, в 1789 р. — 543 тис., в 1845 р. — 1997 тис., то вже в 1851 р. — 2909 тис. четвертей, тобто за 60 з лишком років площа земель під зерновими збільшилась у регіоні в 25 разів⁵. Основною причиною цього була дальша товаризація землеробства.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив зрушення і в тваринництві. Щоб задовольнити потреби ринку, феодали влаштовували кінні та великої рогатої худоби «заводи», збільшували отари простих овець і розводили тонкорунних. Значно зросла зацікавленість землевласників у веденні племінного конярства. «Лошадиных заводов, — зазначалося, зокрема, в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии... 1787 г.», — находится... в сем крае довольно число: почти каждый помещик имеет соразмерный (завод. — О. Г.) своим сенокосам»⁶. У 1772 р. тільки на «заводах» К. Розумовського налічувалося 5 тис. коней, з них — 800 племінних. Коні із «заводів» Розумовського користувалися на Україні великим попитом⁷. Особливо помітно процес товаризації позначався на розвитку тваринництва в південних районах України. Деякі місцеві поміщики (наприклад, Шидловський, Прозоровський) тримали отари в тисячу і більше голів худоби. Маючи великі земельні ділянки, однак відчуваючи гостру потребу в робочій силі, вони охоче займалися розведенням худоби на продаж.

² Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії: Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Там же. — Т. 3. — С. 56.

³ Там же. — С. 58.

⁴ Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 103.

⁵ Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции: Очерки по истории земельных отношений в России. — Саратов, 1911. — Ч. 2. — С. 257.

⁶ ЦДІА УРСР (Київ), ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 5.

⁷ Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 170.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство зумовило появу промислового городництва. Найбільшого поширення воно набуло навколо великих міст і містечок.

Поглиблення внутрішнього ринку викликало появу нових і зростання традиційних центрів торгівлі. Особливо багато торговельних осередків у XVIII ст. діяло на Лівобережжі. За далеко неповними даними «Краткого экстракта, учиненного с ведомостей в Генеральную войсковую канцелярию от полков малороссийских...», 1774 р. на території регіону було 23 міста, 76 містечок і 19 сіл, де відбувалися ярмарки і торги⁸. Серед них виділялися Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурин, Глухів, Хорол і Ніжин. В 70-х роках у них щороку проходило від 3 до 5 великих ярмарків. 3—4 ярмарки на рік відбувалися у містечках Вереміївка, Яблунів, Чорнухи, Городище, Сміле (Лубенський полк), Опошня, Лютенки, Веприк (Гадяцький полк), Басань, Золотоноша, Гельмязів (Переяславський полк) та ін.

На Слобожанщині, згідно з відомістю 1779 р., найбільше ярмарків проходило: в Харкові, Золочеві, Сумах, Тарановці, Артемовці, Ольшані — по 4, Валках — 5, Сніжковому Куті й Андріївці — 6, Хотомлі — 8 і т. д.⁹

Звичайно, кількість ярмарків не завжди свідчила про їх розміри або товарообіг. Так, обсяг ярмаркової торгівлі в Харкові в багато разів перевищував відповідний показник у Хотомлі, незважаючи на те, що в останньому містечку ярмарки збиралися вдвічі частіше.

На Правобережжі важливими торговельними центрами були Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу різних товарів сюди з'їжджалися купці або їх уповноважені. Так, у Ржищеві перебували постійні й тимчасові «комісіонери» з Могильова, Кременчука, Пінська, Катеринослава та інших населених пунктів. Дедалі більшого значення як торговельний центр набував Київ, ярмарки і торги якого систематично відвідували торгові люди з Поділля, Кременчука, Одеси, а також Білорусії¹⁰. Перенесення до цього міста з Дубно в 1797 р. Крещенського контрактного ярмарку (в Дубно він був переведений в 1774 р. зі Львова) викликало швидке зростання тут кількості населення, що торгувало. На цей ярмарок з'їжджалося інколи близько 5 тис. чол., завдяки чому Київ ставав ще більш велелюднішим і гомінливим^{10а}.

На території Південної України, як і на Лівобережжі, Слобожанщині та Правобережжі, виник ряд центрів торгівлі: Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород та інші. Пожвавлення господарського життя сприяло зміцненню торговельних зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель і центром Росії.

Зрозуміло, що «серцем» торгівлі на Україні, як і загальноєвропейської, були міста. Торгівля істотно впливала на життя їх населення. На відміну від докапіталістичного міста з розвинутою торгівлею феодальне село, вказував В. І. Ленін, «...являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазяйнуван-

⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 5 4662, арк. 1—14 (підрахунки автора).

⁹ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 353.

¹⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року).— К., 1962.— С. 55.

^{10а} Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии.— СПб., 1852.— Ч. 1.— С. 323—326; Ч. 3, с. 529—531; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 115, 390.

ням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності»¹¹.

На Україні поряд з великими ярмарками, що функціонували в містах і містечках, в селах існували дрібні ярмарки, торги і базари. За своїми розмірами ярмарки поділялися на кілька основних категорій. В «Топографическом описании Харьковского наместничества» вказувалося: «Ярмонки здешнія можно разделить на три степени: к первой принадлежат собрания большія, на которыя приезжает довольно торговцев из разных российских городов, также и из-за границы; сии торговцы большею частию производят куплю и продажу оптом, или мену товаров. Таковых ярмонок в Харьковском наместничестве четыре.

Ко второй степени причитаются среднія ярмонки, на которых больше производится мелочная торговля, при довольном однакож количестве всякаго званія товаров, как національных, так и иностранных произведений...

К третьей степени относятся прочія маловажныя торжища, которых здесь очень много; тут продажа и купля бывает скоростипная; собирающіеся на такіе ярмонки поселяне вдруг разъезжаются, а торговые люди также поспешают на другія ярмонки»¹².

Далі автор опису твердив, що дрібні «торжища» не сприяють розвитку торгівлі, а, навпаки, лише шкодять¹³.

З останнім твердженням, звичайно, не можна погодитися повністю. Невеликі торги сприяли збільшенню місцевого товарообігу, задовольняли потреби жителів окремих населених пунктів у різних товарах.

Протягом XVIII ст. кількість ярмарків, торгів і базарів на Україні помітно зросла. За підрахунками І. Г. Шульги, в 50-х роках на Лівобережжі щорічно ярмарки збиралися близько 350 разів, а базари — 8680. У 80-х роках у межах регіону відбулося вже 390 ярмарків, а в 1802 р. лише на території Полтавської й Чернігівської губерній — 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн. крб. Число ярмарків тут збільшилося головним чином за рахунок новостворених у поміщицьких селах і містечках¹⁴. На Слобожанщині в середині XVIII ст. проводилося близько 120 щорічних ярмарків, а на кінець 70-х років їх кількість вже значно перевищувала 200¹⁵. Понад 70 ярмарків протягом другої половини XVIII ст. щорічно збиралося на Закарпатті¹⁶.

Розвиток торгівлі і місцевих ринків на Україні поступово впливав на зовнішній вигляд міст, містечок і окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Водночас певною мірою змінювалася соціальна структура української народності. Дедалі більше людей втягувалися в товарно-грошові відносини. Проходив процес формування купецького стану. Говорячи про його виникнення, Ф. Енгельс зазначав, що це такий стан, «...який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює загалом і в цілому керівництво виробництвом і економічно підпорядковує собі виробників, стає неминучим посередником між кожними двома виробниками і експлуатує їх обох. Під приводом звільнення виробників від труда і ризику, зв'язаних з обміном, розширення збуту їх продуктів аж до найдалших ринків і створення тим самим нібито найбільш корисного

¹¹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 361.

¹² Топографическое описание Харьковского наместничества.— Харьков, 1888.— С. 48—49.

¹³ Там же.— С. 49.

¹⁴ Шульга І. Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей.— Л., 1960.— С. 161.

¹⁵ Слюсарский А. Г. Указ. соч.— С. 353, 354.

¹⁶ Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— Ужгород, 1962.— С. 159.

класу населення виникає клас паразитів, клас справжніх суспільних дармоїдів, який у винагороду за свої в дійсності дуже незначні послуги знімає вершки як з вітчизняного, так і з іноземного виробництва, швидко здобуває величезні багатства і відповідний їм вплив у суспільстві...»¹⁷.

Формування купецького стану на українських землях і в Росії відбувалося паралельно і тому мало багато спільних рис. Організаційно купецтво як стан оформилось у другій половині XVIII ст. Згідно з «Грамотой на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р., чинність якої поширювалась і на міста України, купці одержували значні пільги та привілеї¹⁸. Зокрема, вони звільнялися від виконання рекрутської повинності, могли користуватися правом окремого судочинства і деяким самоуправлінням.

Залежно від суми капіталу купецтво розподілялося на три категорії — так звані гільдії. Мінімальна сума капіталу для запису в ту чи іншу гільдію визначалася царськими указами. Наприклад, у 1785 р. для запису до першої гільдії купець повинен був мати капітал не менш як 10 тис. крб., до другої — 5 тис. крб., до третьої — 1 тис. крб., а в 1794 р., відповідно, — 16 тис. крб., 8 тис., 2 тис. крб.¹⁹ Тим часом розмір торгових оборотів деяких купців на Україні досягав 200 тис. крб.²⁰

Вступивши до певної гільдії, купець одержував відповідні права. Так, згідно з «Грамотой на права и выгоды городам Российской империи» купці першої та другої гільдій могли мати власні фабрики, заводи, морські судна; третьої — невеличкі ремісничі заклади і річкові судна, двори для постойів, шинки, харчевні тощо. Купцям першої гільдії дозволялося вести як роздрібну і оптову внутрішню торгівлю, так і зовнішню, купцям другої гільдії — тільки внутрішню. Купці третьої гільдії зобов'язувалися торгувати в спеціально визначеному місті чи повіті. Купці першої та другої гільдій не підлягали фізичним покаранням.

Купецтво не становило замкнутого стану, постійно зазнаючи змін. Нерідко розбагатілі купці переходили в стан дворян, а купці, що не витримували конкуренції й розорявалися, — у стан міщан чи селян. В свою чергу, купецтво кількісно зростало за рахунок заможних селян і міщан, а також козаків. У 1781 р. російський учений — натураліст та мандрівник В. Зуєв, перебуваючи на Слобожанщині, писав, що місцевими торговцями «есть и обыватель, и пахарь, и купец, и садовник, и службу отправляющий житель»²¹. Причому «городские мещане, оставив коренные свои жилища, разъезжают по ярмонкам целой год, а иные переселяются на житье со всем семейством во владельческой или казенные слободы, в которых побольше ярмонок и торгов заведено, где вся управа во время торговых дней с полным разбирательством дел, по торговле случающихся...»²².

За даними канцелярії Харківського намісницького правління, в 1783 р. у стани міщан і купців виявили бажання записатися 2757 селян. Безпосередньо в купецький стан хотіли перейти: в Харкові —

¹⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 160.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ).— І-е собр.— СПб., 1830.— Т. XXII — № 16188.— С. 358—385.

¹⁹ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1959.— № 5.— С. 41.

²⁰ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 293—294.

²¹ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.— СПб., 1787.— С. 196—197.

²² Топографическое описание Харьковского наместничества.— С. 48.

32 чол., Богодухові — 34, Лебедині — 10, Валках — 6, Охтирці — 12, Ізюмі — 5 і т. д.²³

Протягом XVIII ст. серед купців різних національностей, які торгували на Україні (росіян, греків, поляків, євреїв, вірмен і т. д.), помітно зростала частка українців. У ряді міст (Чернігів, Городня, Остер, Борзна та ін.) в їх руках зосереджувалися основні види торгівлі. В Ніжині, як зазначалося в документі кінця XVIII ст., «производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои малороссияне по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обязываются»²⁴. В м. Ромни під час складання топографічного опису Чернігівського намісництва мешкав 71 купець, з них українського походження («природные малороссияне») — 64, росіян — 7. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у місті проживало вже 109 купців (97 українців, 10 росіян, 1 вірменин, 1 єврей)²⁵. В 1787 р. у м. Остер торгував 21 купець — «малоросіянин»²⁶. У Ніжині, за описом 1786 р., серед купців були 83 «малоросіянина» і 50 «великоросіян»²⁷.

Протягом першої половини XIX ст. число купців трьох гільдій на Україні збільшилось у 5 разів. Одночасно дуже помітно зросли суми їх капіталів. Збагачення купецтва супроводжувалося розоренням безпосередніх виробників.

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торговельними операціями. Між ними поступово розгоралася боротьба за ринки збуту своїх товарів. Купецтво неодноразово зверталося до царського уряду і місцевих властей з проханням заборонити посполитим і козакам вести самостійну торгівлю. Так, роменські купці просили магістрат не дозволяти торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати Ромни всіма необхідними товарами (1783 р.)²⁸.

Нерідко гострі суперечки виникали і між самими купцями, особливо українськими і польськими, які торгували на Правобережжі. Причиною їх виникнення також було розташування окремих ярмарків, торгів, базарів та час їх проведення. Про це вказувалося, зокрема, в «Топографическом описании Харьковского наместничества»: «Сумськія ярмонки (Сборная и Введенская.— О. Г.) заведены в самое невыгодное время, весь март и ноябрь в здешних местах всегда продолжается грязь и распутица; но привычка, нужда и заведенной торговой оборот противоборствуют всем сретающим неудобствам и привлекают по бездорожью и в самую водополь торговцев и других людей на сія торжища. От упомянутых двух ярмонок все окрестные города принуждены терпеть стеснение и разстройку внутренних своих промыслов; оне упраздняют относительный между городами баланс, поглащая в два срока года большую часть текущей торговли, которая в самое лучшее для мелочной по городам продажи торговое время, т. е. чрез Великой и Филипов посты, могла бы продолжаться в каждом городе по пропорции и в самых Сумах без ярмонки, равно как и в других городах, городовая торговля совсем останавливается»²⁹.

²³ С л ю с а р с к и й А. Г. Указ. соч.— С. 364.

²⁴ Цит. за: Шульга И. Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века: (По материалам Левобережной Украины) // Вопр. истории.— 1958.— № 10.— С. 42.

²⁵ Ш а ф о н с к и й А. Указ. соч.— С. 573; Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. 2.— С. 78.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 20.

²⁷ Ш а ф о н с к и й А. Указ. соч.— С. 475.

²⁸ Г у р ж і й І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України.— С. 47—48.

²⁹ Топографическое описание Харьковского наместничества.— С. 71—72.

Автор топографічного опису, безумовно, значно перебільшував негативний вплив Збірного і Введенського ярмарків на стан торгівлі в інших слобідських містах. Однак наявність гострої конкуренції між ними не викликає ніяких сумнівів.

Високі прибутки, одержувані від перепродажу товарів, зумовили появу численного загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників і т. д. Часто вони виступали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власної наживи. Голод, неврожаї, несвоєчасне постачання населення продовольчими товарами — все це сприяло їх швидкому збагаченню.

У XVIII ст. на Україні набули значного розмаху різні форми лихварства. Як і спекуляція чи перекупництво, воно вело до зростання в феодальному суспільстві паразитуючих соціальних груп.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, спеціалізація промислового виробництва і частково землеробства сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розподілялися по всій території українських земель, незважаючи на численні перешкоди — державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі тощо. Займаючись торгівлею, населення різних регіонів України часто не визнавало її політичної розчленованості, що, безперечно, свідчило про економічну спільність української народності. Так, незважаючи на заборону царського уряду і правлячих кіл Речі Посполитої, населення Лівобережної та Правобережної України активно проводило торговельні операції. У 1745 р. командуючий російськими військами генерал І. Горчаков повідомляв київському губернатору генерал-аншефу М. І. Леонтьєву про те, що в Стародуб приїжджають торгувати хлібом «многие как заграничные полской области, так и другие, живущие около границы люди... не малым числом»³⁰. У 1765 р. новий київський генерал-губернатор Глібов повідомляв імператриці Катерині II про голод і неврожаї на Лівобережжі і в зв'язку з цим про вивезення з Правобережної України «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба и сестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків³¹. Причому для розрахунків у прикордонній смузі «полськіє подданые» використовували «денежки и полушки», які перебували в обігу на території Російської держави і, зокрема, України. Незважаючи на заборону чи обмеження переїздів через кордон Речі Посполитої й Росії, «пріезжающіє к заставам с хлебом и с прочими продуктами... берут с собою на первой случай для покупки себе пиши» гроші й «объявляют о том на заставах надсмотрщикам, домогаясь о свободном пропуске...»³². Для поліпшення торговельного обігу з «полскими жителями» генерал-губернатор запропонував імператриці дати розпорядження, щоб на митниці у Василькові, на головному тракті з Польщі «и других краев», виділити для обміну польської монети близько 10 тис. крб. «денежками и полушками». Тоді, на думку генерал-губернатора, торгові люди могли б «свободно до Киева и далее по их намерению, для продажи своих продуктов следовать...»³³.

У свою чергу, купці, селяни, міщани і козаки з Лівобережжя і Слобожанщини продавали свої товари в «Полской Украине». Жителі Правобережжя і Лівобережжя укладали між собою навіть довготривалі торгові угоди³⁴. Західноукраїнські купці також активно торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба. Через форпости і митниці, розташовані на кордоні Росії та Польщі (Васильків-

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 637, арк. 1; спр. 1248, арк. 2—3.

³¹ Там же, спр. 4645, арк. 8 зв. (підкреслено автором).

³² Там же, арк. 9 зв.—10.

³³ Там же, спр. 4654, арк. 11.

³⁴ Там же, спр. 3717, арк. 1—2; ф. 51, оп. 1, спр. 2066, арк. 1—11.

ська, Стайківська, Сорокашитська, Кам'янська та ін.), товари вивозилися на західноукраїнські землі³⁵.

Велике значення для розвитку торгівлі й місцевих ринків мали шляхи. У XVIII ст. виникло багато нових торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних районів України на південь. Наприклад, невдовзі після заснування Катеринослава привернув до себе увагу великої кількості купців. У місто вони прибували різними шляхами. Як зазначав новоросійський губернатор Н. Д. Язиков, «охотно и во многолюдстве собираются из дальних мест, как-то из Курска, Белгорода, Слободской губернии, из городов Сум, Ахтырки, Харькова, Изюма, также Новороссийской губернии, из Кременчуга, крепости Святыя Елисаветы и Полтавы, сей (Азовской) губернии из Бахмута и Тора и из прилежащих селений, а в летнее время из Крыма, Херсона и из Польши»³⁶.

Фактично через кожне велике місто проходило кілька торгових шляхів. Так, «первая дорога» з'єднувала Київ з Харковом через міста Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків; «вторая дорога» — через Бровари, Гоголів, Биків, Макиївку, Прилуки³⁷. Чернігів й інші українські міста Глухів, Новгород-Сіверський, Березна, Городня, Стародуб, Ніжин, Кременчук, Херсон, Козелець, Київ «и все степные уезды» з'єднували близько десяти великих і малих шляхів та «виїздів». Один путівець від Чернігова вів до сіл Репки і Каменка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит». Два інших через містечко Любеч і село Сорокошичі також вели до польського кордону³⁸. Значні шляхи було прокладено і від Харкова: Катеринославський (Харків — Валки — Полтава — Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків — Богодухів — Охтирка — Гадяч — Лохвиця — Прилуки — Київ); Сумський (Харків — Золочів — Суми — Глухів — Новгород-Сіверський); Донський або Черкаський (Харків — Чугуїв — Ізюм «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежащая»)³⁹.

Транзитний шлях, що зв'язував Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною і Росією, проходив через Закарпаття⁴⁰. Основних шляхів, по яких на західноукраїнські землі з Росії та України і навпаки привозили промислову і сільськогосподарську продукцію, існувало два: Північний (Львів — Кам'янець-Литовський — Шерешів — Новий Двір — Рожани — Слоним — Молчадь — Циринь — Мир — Койданів — Мінськ — Смоленічі — Борисів — Нечу — Бобр — Толичин — Коханове — Орша — Смоленськ — Москва) і Південний (Львів — Глиняни — Золочів — Вишневець — Ямпіль — Ляхівці — Заслав — Полонне — Житомир — Коростишів — Білгородка — Київ)⁴¹.

Роз'їжджаючи торговими шляхами і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни й козаки краще дізнавалися про географію та економіку краю, потреби місцевих ринків. Спілкування в галузі торгівлі ставало все ширшим і об'єднувало людей, виробляло в них взаємну зацікавленість. Нерідко цілі групи людей протягом року переїжджали з одного ярмарку чи торгу на інші. У 80-х роках

³⁵ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. — Львів, 1968. — С. 149.

³⁶ Цит. за кн.: Дружинин Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — М. — 1959. — С. 85.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 447, арк. 4.

³⁸ Шафонский А. Указ. соч. — С. 240.

³⁹ Топографическое описание Харьковскаго наместничества. — С. 54.

⁴⁰ Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — С. 170.

⁴¹ Шульга І. Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. — Ужгород, 1956. — Т. 20. — С. 47.

XVIII ст. у Полтаві навіть діяла торгова компанія, яка закупувала товари, а потім розвозила їх по південних містах і містечках⁴².

Величезну об'єднавчу роль у процесі зміцнення економічної спільності української народності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювалися в центри зосередження торгівлі цілого району чи області. В зв'язку з цим виникли групи населених пунктів, господарське життя яких було дуже тісно взаємозв'язане. Так, мешканці м. Остер (за ревізією 1782 р. тут значилося: 21 купець, 454 міщанина, 22 різночинці, 474 козаки, 222 селянина) регулярно торгували з більшістю «малоросійських» міст. Зокрема, через Київ до них потрапляла «тавrichеская и ступочная» сіль. У свою чергу, жителі Остра поставляли на київські та інші базари «красные товары», а також свіжу рибу, яку ловили в Десні. Смачну в'ялену рибу в Остер привозили з донських станиць. Риболовні сітки, виготовлені остерськими умільцями, користувалися великим попитом серед населення Дона. Хліб доставляли в місто з багатьох «малоросійських степних мест». Дьоготь і смола в Остер (до ліквідації Сорокошитської митниці) надходили з Правобережної України, зокрема з містечка Чорнобиля (1787 р.)⁴³.

У XVIII ст. основні промисли і торгівля мешканців м. Козельця «состояли в разных мелочных товарах». Тому всю необхідну сільсько-господарську і промислову продукцію вони купували на базарах Ніжина і Ромен. Власні ж «мелочные товары» збували на торгах у Кобижичах, Бобровиці, Бикові та Бисані (Козелецький повіт Київського намісництва)⁴⁴. Хлібом і дьогтем кияни забезпечували жителів містечок Городище та Прохорівка⁴⁵.

Деякі міські базари обслуговували населення кількох повітів. Так, говорячи про торгівлю в Ніжині, О. Шафонський зазначав, що до міста «привозят не только из Нежинскаго, но из других околочных уездов разный хлеб, всякую домашнюю и дикую живность, разные огородные овощи, садовые плоды, испаржи, в полях находящиеся, сено, дрова и, словом сказать, все для жития нужное и все в большем количестве. Ближайшие поселяне нежинскими торгами великое в своих нуждах получают пособие, ибо жители, будучи больше из купцов и ремесленников, все нужное покупает с рынка, и тем дают случай земледельцу трудов своих произведенія во всякое время на деньги обратить»⁴⁶.

На чернігівські та стародубські базари також привозили з різних місцевостей продовольчі товари, віск, будівельний матеріал, прядо, полотно тощо.

Одним з вузлових пунктів економічних зв'язків між східними і західними українськими землями був Львів. Так звані «угорські товари», що в XVIII ст. становили близько 50% імпорту міста, — це значною мірою продукція із Закарпаття. Звідси вона розходилася через українські міста, зокрема Київ, по всій Україні⁴⁷. Базари на Поділлі поповнювали запаси хліба для населення Галичини⁴⁸. У XVIII ст. помітно посилюлися торговельні зв'язки між Дрогобичем, Сколе, Перемишлем та іншими прикарпатськими містами. З Криму на українські землі завозили сіль. Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. ісю забезпечувалося фактично все населення України⁴⁹. Харківські

⁴² Дружинина Е. И. Указ. соч. — С. 85.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 20—22 зв.

⁴⁴ Там же, арк. 22.

⁴⁵ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 21, арк. 2 зв.

⁴⁶ Шафонский А. Указ. соч. — С. 485.

⁴⁷ Торжество історичної справедливості. — С. 149.

⁴⁸ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Социально-экономическое развитие. — К., 1961. — С. 100.

⁴⁹ Медведев М. Соляной промысел в Крыму. — СПб., 1867. — С. 59—61; Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький

римарі продавали клей, шкіру, ремні на ярмарках і торгах Харківського, Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Катеринославського намісництва⁵⁰. Для багатьох жителів окремих населених пунктів нерідко торгівля ставала одним з головних засобів до існування. Наприклад, більша частина мешканців містечка Моревень (Чернігівський повіт), не маючи достатньої кількості орної землі, змушена була жити за рахунок найманої праці («доставот хлеб зажином от других селений і степных мест») або за рахунок продажу деревини у Козельці, Острі, Чернігові та по різних містечках⁵¹.

Отже, ярмарки, торги та базари мали велике господарське значення. Вони були своєрідними артеріями при розподілі товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах, сприяючи зміцненню тісних економічних зв'язків між ними.

Величезний вплив на прискорення процесу складання єдиного ринку в межах українських земель у складі Російської держави мав всеросійський ринок, що в той час інтенсивно формувался. Цей процес значною мірою активізувала і ліквідація митних кордонів між Лівобережною Україною і Росією в 1754 р. Однак дане питання потребує окремого дослідження.

Розглядаючи питання про вплив торгівлі й місцевих ринків на еволюцію економічної спільності української народності, слід наголосити на тому, що цей процес у різних регіонах краю проходив неоднаково і мав певні особливості. В XVIII ст. у найбільш вигідному для розвитку торгівлі становищі перебували Лівобережжя та Слобожанщина, котрі входили до складу Російської держави. Дещо пізніше, приблизно з кінця століття, почалася активізація товарного виробництва на півдні України та Правобережжі. Значно повільніше розвивалися товарно-грошові відносини на західноукраїнських землях. Це зумовлювалося рядом об'єктивних і суб'єктивних причин (іноземне панування, ступінь натурального господарства і кріпосницьких відносин, широта або вузькість внутрішнього ринку, віддаленість від центральних районів і т. д.).

В. О. Маркіна, досліджуючи соціально-економічне становище магнатського маєтку на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст., відзначала, що головними перешкодами на шляху формування внутрішнього ринку стали поширення відробіткової ренти і великі привілеї феодалів у торгівлі (зокрема, право землевласників обмежувати, а інколи повністю забороняти селянську торгівлю)⁵². Продажу товарів у магнатських маєтках перешкоджало також монополне право їх власників на збирання мита. Щодо цього отаман Запорізької Січі писав у 1765 р. київському воєводі: «Войска Запорожского низового казачства и особенно в Уманской губернии, которая находится на более близком расстоянии, чем другие города и местечка, к границам и местам здешним, торговлей занимаются: коней, лошадей, рогатый скот, соль, рыбу и другие предметы провозят без пошлин. Теперь взимается пошлина, которая очень мешала торговле, и атаман просит ее отменить»⁵³. На відміну від Правобережжя на Лівобережжі, згідно з указом Сенату від 8 квітня 1755 р., запорожцям дозволялося займатися безмитною торгівлею, а також вільний вивіз товарів на Запоріжжя⁵⁴.

На розвиток внутрішньої торгівлі негативно впливали сваволя та безчинства польських магнатів і шляхти. Нерідко вони грабували й

промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1964. — С. 65.

⁵⁰ Топографическое описание Харьковского наместничества. — С. 56.

⁵¹ Шафонский А. Указ. соч. — С. 218.

⁵² Маркина В. А. Указ. соч. — С. 199—200.

⁵³ Цит. за: там же. — С. 200.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1773, арк. 1. В ПСЗ (т. 14, № 10400, с. 354—355) цей указ, на відміну від оригіналу, датовано 28 квітня 1755 р.

навіть вбивали українських і російських купців. Так, у 1733—1746 рр. правобережна шляхта стратила близько 200 козаків, захопивши при цьому 45 возів з різними товарами на суму понад 13 тис. крб.⁵⁵

Не кращі умови для формування місцевого ринку існували й на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. у цьому регіоні розвитку міст і торгівлі дуже перешкождала встановлена турецькою владою монополія на експорт зерна, худоби тощо. Турецькі «бейлікчі» насильно скуповували в населення за безцінь потрібні їм продукти. Інколи вони взагалі не платили нічого⁵⁶.

Як на Правобережжі, так і в Західній Україні розвитку торгівлі перешкождали державна митна політика, монопольне право земле-власників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення торгових податків⁵⁷. Феодали, користуючись необмеженими правами, виганяли з ярмарків неугодних їм селян і ремісників. Щоб уникнути конкуренції, окремі представники місцевих властей нерідко конфісковували різні товари, завезені з інших українських сіл і міст, а потім самі перепродували їх вдвічі дорожче⁵⁸.

Незважаючи на певні труднощі, торговельні зв'язки як між окремими економічними районами Західної України, так і загалом західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювалися. Кожний з цих регіонів відіграв певну роль у формуванні всеросійського ринку.

Таким чином, розвиток торгівлі й формування значних місцевих ринків помітно прискорювали поступове перетворення української народності в буржуазну націю. В ході цього процесу відбувалося даліше проникнення товарно-грошових відносин у всі галузі народного господарства. Активізація товарного виробництва сприяла (а часто й зумовлювала) виникнення нових і зростання старих осередків торгівлі, змінювала не лише економічне життя, а й зовнішній вигляд міст, містечок, окремих сіл. Завдяки розвитку торгівлі на Україні утворився своєрідний торговий ланцюг, що з'єднував різні господарські райони. Цьому сприяли даліше поглиблення поділу праці між містом і селом, певна спеціалізація промислового виробництва і частково землеробства, значні соціальні зрушення в структурі української народності. В другій половині XVIII ст. законодавчого оформлення як стан набуло українське купецтво. Протягом цього часу його кількість швидко зростає. Поповнювалося купецтво головним чином за рахунок розбагатілих ремісників, селян, а також козаків. Вигідність торгівлі зумовила появу численного заgonу скупників, спекулянтів, баришників і т. п., які досить часто виступали посередниками між селянами і купцями. Зрушення в соціальній структурі суспільства свідчили про зародження на Україні нового класу — національної буржуазії.

А. И. Гуржий

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЛИ И МЕСТНЫХ РЫНКОВ НА УКРАИНЕ В XVIII в.

Резюме

На значительном фактическом материале в статье освещается один из наиболее важных аспектов процесса постепенного превращения украинской народности в

⁵⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— К., 1970.— С. 130—139; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— С. 92—93.

⁵⁶ Торжество історичної справедливості.— С. 147—148.

⁵⁷ Давид Є. Е. З історії розвитку торгівлі на Закарпатті в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту.— Т. 42. Питання генезису капіталізму на Україні.— Ужгород, 1958.— С. 114.

⁵⁸ Шульга І. Г. Соціально-економічне становлення Закарпаття в другій половині XVIII ст.— С. 166.

буржуазную нацию — формирование местных рынков на Украине в XVIII в. Особое внимание уделено укреплению торговых связей между различными украинскими районами, показана их роль в развитии экономики края. Специально исследуется вопрос о влиянии товарно-денежных отношений на социальную структуру украинской народности, зарождении нового класса — национальной буржуазии.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ПРОГРАМА КПРС ПРО ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО ОДНОРІДНОГО СУСПІЛЬСТВА

Головний теоретичний і політичний документ КПРС — її Програма базується на марксистсько-ленінському вченні, реалістичному аналізі процесів, що відбуваються всередині країни та на світовій арені. Виходячи з комуністичних перспектив розвитку СРСР, вона дає чітку й розгорнуту характеристику стратегічних напрямів діяльності партії, Радянської держави, всього народу.

У новій редакції Програми підтверджується кінцева мета КПРС — побудова комунізму. Визначення самого поняття «комунізм» починається з характеристики його як безкласового суспільного ладу. Поряд з цим у документі містяться положення про формування соціально однорідного суспільства¹.

Поняття «безкласове суспільство» не тотожне поняттю «соціально однорідне суспільство». Безкласова соціальна структура виникає в результаті зближення і злиття основних ознак, що характеризують певні класи. Для цього, вказував В. І. Ленін, «...потрібен величезний крок вперед у розвитку продуктивних сил...»². Знищення класів, наголошував Володимир Ілліч, — завдання «...в силу необхідності тривале»³. Слід враховувати й те, що безкласове суспільство не буде соціально безструктурним. Вже сьогодні очевидно, що його структурними елементами виступатимуть трудові колективи, класова спрямованість політики й діяльності яких зумовлюватиметься корінними інтересами робітничого класу.

Створення соціально однорідного суспільства буде результатом повного й остаточного подолання залишків старого поділу праці й пов'язаних з ним істотних соціальних відмінностей. Воно потребуватиме розв'язання багатьох соціально-економічних проблем, що займе часу більше, ніж ліквідація відмінностей між класами. Адже для цього необхідно згуртувати всіх людей праці, які будуть об'єднані спільними інтересами і діятимуть «...за єдиним загальним планом...»⁴, а «...все суспільство повинно перетворитися в єдиний кооператив трудящих»⁵. Соціально однорідне суспільство також не буде взагалі позбавленим структури. Його утвердження не означатиме встановлення

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. — К., 1986. — С. 41—42.

² Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників») // Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 15.

³ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Там же. — С. 260.

⁴ Енгельс Ф. Лист В. Боргіусу. — 25 січ. 1894 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 39. — С. 167.

⁵ Ленін В. І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації 9 грудня 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 331.

цілком безструктурного, аморфного суспільства. Йдеться про те, що, коли не існуватиме класів і соціальних груп, усі інші види структури суспільства будуть поступово позбуватися класового, соціального характеру.

Саме така послідовність названих процесів у розвитку радянського суспільства — становлення безкласової структури та формування соціальної однорідності — чітко визначена в новій редакції Програми КПРС. Водночас у ній звернуто увагу на те, як слід розуміти послідовність у здійсненні тих чи інших явищ і подій нашого життя. Так, на основі того, що соціалізм і комунізм є двома послідовними фазами єдиної комуністичної формації, у Програмі робиться висновок про відсутність між ними різкої грані: розвиток соціалізму, дедалі повніше розкриття й використання його можливостей та переваг, зміцнення притаманних йому загальнокомуністичних начал і означає справжній рух суспільства до комунізму⁶.

Отже, **послідовність** названих корінних соціально-економічних перетворень у житті радянського суспільства значною мірою означає якнайтісніше поєднання з **одночасністю** їх здійснення. Ця закономірність і буде методологічним принципом при розкритті теми даної статті.

Успішне здійснення цього завдання зумовлює необхідність звернутися до понятійного апарату, уточнити підхід до розуміння та використання соціологічної термінології, яка тут вживатиметься. Це, зокрема, стосується питання про системну організацію суспільства — що являє собою сукупність елементів, які перебувають один з одним у різноманітних зв'язках і утворюють певну цілісність. Загальна сума індивідів, груп людей і соціальних спільностей, об'єднаних багатогранними зв'язками та взаємовідносинами, специфічно соціальними за своєю природою, становить соціальну систему, виникнення та функціонування, розвиток і зміну якої з позицій матеріалістичного розуміння історії слід розглядати як природноісторичний процес.

Ми будемо виходити з того, що стійкі й упорядковані зв'язки між елементами соціальної системи, зумовлені відносинами класів та інших соціальних груп, поділом праці, характером соціальних інститутів, тобто історичними формами організації та регулювання суспільного життя, являють собою соціальну структуру суспільства. Її ядром є класи, які серед усіх соціальних груп і верств займають головне становище.

У зв'язку з цим слід уточнити й важливе в методологічному плані питання про співвідношення понять «соціальна», «класова» та «соціально-класова» структура суспільства. Ми розглядатимемо їх як близькі за своїм змістом і сутністю. Адже у В. І. Леніна є таке уточнення: «соціальною, тобто класовою...»⁷. До того ж ці поняття означають більш-менш стійкі спільності людей, сукупність класів, соціальних груп і верств, відбивають певний порядок взаємозв'язків і взаємовідносин між ними. Хоч, безперечно, термін «класова структура» підкреслює головний, визначальний елемент поняття «соціальна структура», яке є більш широким.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в результаті успіхів, досягнутих у соціалістичному будівництві, в СРСР зроблено значні кроки по шляху до соціальної однорідності. Розвиток соціально-класової структури радянського суспільства пройшов ряд етапів, які збігаються з періодизацією його історії, що чітко сформульовано в новій редакції Програми КПРС.

Перший етап припадає на перехідний період — від Жовтня до рубежа, коли в СРСР в основному було побудовано соціалістичне

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 22.

⁷ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 184.

суспільство. Марксизм-ленінізм виходить з того, що ліквідація класів можлива тільки після завоювання пролетаріатом політичної влади і докорінного перетворення економічного ладу. Відбувається це не відразу. Ще тривалий час класи продовжують існувати. Так, після Великої Жовтневої соціалістичної революції, повалення влади капіталу, знищення класу поміщиків і буржуазії в умовах багатокласного економічного ладу перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в нашій країні існувало три класи — два основні та один неосновний, а також інтелігенція (службовці). До основних належали робітничий клас, пов'язаний головним чином із соціалістичним укладом господарства, і трудяще селянство, більшість якого була зайнята у дрібно-товарному виробництві. Неосновний клас становили капіталістичні елементи міста й села, пов'язані з приватнокапіталістичним укладом життя. На кінець відбудовного періоду робітники становили тільки десяту частину класового складу населення країни; дещо меншою була частка буржуазії, поміщиків, торговців та куркулів; удвічі нижчою за неї — інтелігенції. Найбільшу питому вагу мали селяни-одноосібники та некооперовані кустарі — понад три чверті населення.

Історичний досвід свідчить, що загальною закономірністю переходу різних країн до соціалізму є класова боротьба. Повалені експлуататорські класи більш-менш тривалий час існують в умовах перехідного періоду й чинять запеклий опір новій владі, яка поклала край їх політичному пануванню і досягнула на найсвятіше для них — приватну власність. У нашій країні, відзначається в новій редакції Програми КПРС, класова боротьба у перехідний період часом набувала характеру гострих сутичок⁸.

В результаті остаточного знищення приватної власності на засоби виробництва, індустріалізації СРСР і колективізації сільського господарства, перемоги соціалістичних форм господарства у всіх галузях економіки країни були усунуті рештки експлуататорських класів. На цій основі докорінно змінюється класова структура суспільства, ліквідується протилежність між її складовими. На міцний соціально-економічний фундамент було поставлено союз робітничого класу і селянства — особливу форму співробітництва цих двох трудящих класів, яка зародилася у боротьбі за повалення капіталізму. Культурна революція відкрила широкий простір для розвитку творчих сил народу, духовного розквіту людини праці і формування на цій основі, насамперед, соціалістичної інтелігенції. Відійшла в минуле національна ворожнеча, нормою життя стали братерська дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога всіх народів СРСР.

Все це означало, вказується в новій редакції Програми партії, що було здійснено соціальний переворот всесвітньо-історичного значення — назавжди покінчено з віковим пануванням приватної власності, ліквідовано експлуатацію людини людиною⁹. Сформувалася соціальна структура, яка включала робітничий клас, колгоспне селянство і народну інтелігенцію. У другій половині 30-х років питома вага робітників разом з їх сім'ями досягла третини всіх жителів країни. Колгоспне селянство становило 45%, інтелігенція (службовці) — шосту частину населення. Селян-одноосібників та некооперованих кустарів залишилося 2,6%, а клас буржуазії, поміщиків, торговців та куркулів зник зовсім. На базі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, а також трудящих усіх національностей склалася соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства. За характеристикою в часі це припадає на період, коли в СРСР було в основному побудовано соціалістичне суспільство¹⁰.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 7.

⁹ Там же.— С. 8.

¹⁰ Там же.

Наступний етап розвитку нашого суспільства, отже, й водночас його соціальної структури, пов'язаний із суворими випробуваннями в роки Великої Вітчизняної війни, перемогою радянського народу над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією, відбудовою зруйнованого народного господарства, дальшим значним посиленням економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу СРСР, зміцненням його міжнародних позицій. Водночас розвивалася й соціально-класова структура соціалістичного типу. Підсумком усього цього стала повна й остаточна перемога соціалізму в нашій країні.

Надалі, спираючись на досягнуте, радянське суспільство продовжувало впевнено просуватися вперед по шляху прогресу. В країні склався єдиний народногосподарський комплекс, зміцніли соціалістичні суспільні відносини. Виявляючи більшовицьку принциповість і самокритичність, спираючись на підтримку мас, партія провела велику роботу по усуненню наслідків культу особи, відступів від ленінських норм партійного і державного керівництва, по виправленню помилок суб'єктивістського, волютаристського характеру. Віхою, що знаменувала в умовах реального соціалізму помітний крок у наближенні нашого суспільства до соціальної однорідності, стало формування нової, небаченої в історії соціальної та інтернаціональної єдності людей — радянського народу. Виникнення її стало результатом подолання класових і національних антагонізмів, зближення різних класів, соціальних груп, націй та народностей, утвердження їх тісної, неперушної єдності, гармонійних відносин між ними¹¹.

Розгорнувши наполегливу роботу на всіх напрямках комуністичного будівництва, радянський народ добився великих успіхів у розвитку продуктивних сил, економічних і соціальних відносин, соціалістичної демократії, культури, у формуванні нової людини. Ці досягнення вивели СРСР на рубежі, що відкрили етап розвинутого соціалізму. В історії нашої країни почався новий період, який зумовив відповідну ступінь зрілості соціально-класової структури радянського суспільства.

Останнім часом у своїх теоретичних документах Комуністична партія значно посилила увагу до питань соціальної структури. Так, у матеріалах XXIV з'їзду КПРС вказувалося, що політика партії спрямована на те, щоб сприяти зближенню робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою й фізичною працею. Це визначалося як одна з головних ділянок будівництва безкласового суспільства¹². Підбиваючи підсумки зробленого за десятиріччя, XXVI з'їзд КПРС констатував, що в результаті соціальної політики партії і держави в 70-ті роки тривало зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, що Радянська країна поступово, але впевнено просувається до великої мети — створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи¹³.

У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, зроблено наголос на тому, що аналіз проблем взаємовідносин класів і суспільних груп має для марксистсько-ленінської партії життєво важливе значення, бо політика дає потрібні результати тоді, коли вона будується на точному врахуванні інтересів класів, соціальних груп, особи. Ретельно враховуючи спільність і специфіку їх інтересів, Комуністична партія забезпечує міцну єдність суспільства, успішне розв'язання найбільш важливих і складних його завдань¹⁴.

¹¹ Там же.— С. 8—9.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971.— С. 82—83.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 62.

¹⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 60.

У загальних рисах соціально-класова структура радянського суспільства на сучасному етапі є такою ж, як і в другій половині 30-х років. Однак вона значно відрізняється своїми кількісними і якісними показниками. Дедалі активніше відбувається процес зближення класів і соціальних груп, трудівників міста й села, працівників розумової та фізичної праці. Одним з найпомітніших факторів просування радянського суспільства до соціальної однорідності стало утвердження неперушного союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, який становить соціальну основу СРСР.

В результаті іншим, у порівнянні з попереднім етапом, стало соціальне обличчя радянського суспільства. Його зміни відбулися на основі революційної ідеології і моралі, колективістської психології, інтересів та ідеалів робітничого класу, які стають нині надбанням усіх класів і верств СРСР. Робітничий клас на сучасному етапі перетворився не тільки в найчисленніший клас, а й у більшість трудового народу і становить майже дві третини населення країни (у другій половині 30-х років — $\frac{1}{3}$). Але його місце в суспільному прогресі визначається не тільки чисельністю, яка змінюється відповідно до темпів науково-технічного прогресу. Провідна роль робітничого класу — головної продуктивної сили суспільства — зумовлюється зростанням його ідейно-політичної зрілості, освіченості та професійної кваліфікації. Змінюється характер трудового процесу сучасних робітників, який дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом, наближається до праці інженерно-технічних працівників. Значно зріс кваліфікаційний та освітній рівень робітничого класу. В 1984 р. з 1000 працюючих його представників 825 мали вищу та середню (повну й неповну) освіту, тимчасом як у 1939 р. — 87, тобто в 9,5 раза менше¹⁵. «Політичний досвід робітничого класу, його висока свідомість, організованість і воля, — відзначається в новій редакції Програми КПРС, — згуртовують наше суспільство. Зростання загальноосвітнього, культурного і професійного рівня, трудової і суспільно-політичної активності робітничого класу підвищує його авангардну роль у вдосконаленні соціалізму, в комуністичному будівництві»¹⁶.

В міру індустріалізації сільськогосподарського виробництва глибокі зрушення відбуваються в житті колгоспного селянства, в його соціальному обличчі і психології. Об'єктивною причиною цього є зміни в характері праці колгоспників, зростання рівня усупільнення виробництва, його кооперації, спеціалізації та концентрації, що, в свою чергу, стало результатом змін у характері й розвитку продуктивних сил, насамперед, у матеріально-технічній базі суспільства взагалі, сільського господарства зокрема. Внаслідок дії цих та інших факторів, а також через міграцію значної кількості сільських жителів у міста чисельність колгоспного селянства та його питома вага серед зайнятого населення постійно зменшується. На середину 80-х років його частка знизилася до $\frac{1}{8}$ всіх зайнятих у народному господарстві країни (у другій половині 30-х років — 45%).

Однак зменшення питомої ваги селянства не означає зниження його суспільної ролі. Навпаки, вона постійно зростає (як, до речі, кожної соціальної групи). Швидкими темпами долається різниця в побуті, оплаті праці, освітньому рівні робітничого класу, селянства та інтелігенції. Так, у 1940—1984 рр. реальні доходи трудівників села зросли в 7,9 раза, а кількість їх з вищою і середньою (повною та неповною) освітою на 1000 зайнятих — у 39 разів (проти 9,5 раза серед робітничого класу)¹⁷. «У ході послідовного здійснення аграрної політики партії, — вказується у новій редакції Програми КПРС, — відбу-

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1984 г. Стат. ежегодник. — К., 1985. — С. 32 (Підрахунки автора).

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. — С. 41.

¹⁷ Народное хозяйство СССР в 1984 г. — С. 32, 426 (Підрахунки автора).

ваються перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, стирання істотних соціальних, культурно-побутових відмінностей між містом і селом; спосіб життя і характер праці селянства стають усе більш схожими з способом життя і характером праці робітничого класу»¹⁸. До цього слід додати, що на середину 60-х років практично зник прошарок селян-одноосібників та некооперованих кустарів.

Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція, яка значною мірою поповнюється з середовища робітників і селян. Вона вбачає своє покликання в тому, щоб віддавати творчу енергію справі партії і народу — побудові комуністичного суспільства. На сучасному етапі її чисельність зростає найшвидшими темпами порівняно з іншими соціальними групами. Нині серед кожної 1000 працюючих представників інтелігенції 987 чол. мають вищу й середню (повну та неповну) освіту проти 546 у другій половині 30-х років¹⁹. Цей закономірний процес є результатом політики партії, спрямованої на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, даліше підвищення культури й освіченості народу. Тепер інтелігенція становить близько чверті всіх зайнятих у народному господарстві (у другій половині 30-х років — 16,5%). Отже, кожний четвертий працівник зв'язаний в основному з розумовою працею. В свою чергу, у виробничій діяльності мільйонів робітників і селян все тісніше переплітається фізична і розумова праця.

Узагальнюючий висновок з цих процесів зроблено в новій редакції Програми КПРС. «Револьюційні перетворення в продуктивних силах, — говориться в ній, — ведуть до зростання в діяльності найширших мас робітників і колгоспників питомої ваги розумової праці. Водночас збільшується кількість інтелігенції, підвищується її творчий внесок у матеріальне виробництво та інші сфери суспільного життя»²⁰.

Таким чином, розвиток соціально-класової структури радянського суспільства перебуває нині на початку свого третього етапу, що, як уже відзначалося, збігається із сучасним етапом розвитку нашої країни.

Відповідь на питання про те, як соціально-класова структура радянського суспільства розвиватиметься далі, також міститься в новій редакції Програми КПРС. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, Комуністична партія визначила послідовність дальших етапів просування радянського суспільства у напрямі до соціальної однорідності. При цьому, враховуючи уроки минулого, вона не стала встановлювати хронологічні рамки досягнення програмних рубежів, оскільки такий підхід не виправдав себе^{21–22}.

Марксистська модель розвитку класової структури людського суспільства має вигляд такої тричленної формули: безкласове суспільство (первіснообщинний лад) — класове суспільство (антагоністичні політичні системи, історично тривалий період існування неантагоністичних класів при соціалізмі) — суспільство, в якому не буде поділу людей на класи (вища ступінь зрілості соціалістичного суспільства, друга фаза комуністичної формації).

Науково передбачаючи кризу товщу десятиліть найістотніші риси прогресу суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс, природно, не могли вказати на точну послідовність та етапи розвитку соціально-класової структури, бо для цього не було конкретних даних реальної дійсності. Саме тому Ф. Енгельс відзначав, що ясну картину економічної історії якого-небудь періоду можна дістати тільки після того, як зібрано і

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

¹⁹ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 32 (Підрахунки автора).

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

^{21–22} Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 112.

перевірено матеріал про ті чи інші події, що вже відбувалися²³. Поділяючи цю точку зору, В. І. Ленін заявляв, що для правильної орієнтації у складних процесах і явищах сьогодення, вироблення прогнозів дальшого розвитку суспільства необхідно «...враховувати живе життя, точні факти дійсності...»²⁴. Саме такий підхід до суспільних явищ дав Володимир Іллічу можливість у нових історичних умовах творчо розвивати революційну справу і вчення К. Маркса та Ф. Енгельса, захищати їх теорію від ревізіоністських та догматичних перекирвань.

Значне місце в ленінській теоретичній спадщині займають мотиви соціальної структури. Загальновідоме висловлювання В. І. Леніна про важливість вивчення змін у соціальній структурі для усвідомлення перспектив розвитку в будь-якій галузі громадської діяльності²⁵. Проте Володимир Ілліч попереджав, що визначення своєрідності завдання кожного етапу розвитку є дуже важкою справою²⁶. Це стосується як етапів динаміки соціальної структури нового суспільства, так і взагалі періодів розвитку останнього. Зокрема, на запитання, через які конкретні етапи й здійснюючи які саме практичні заходи людство йтиме до комунізму, В. І. Ленін навіть напередодні Великого Жовтня ще не міг дати чіткої відповіді. Цього «...ми не знаємо і знати не можемо»,— відверто заявив він²⁷.

Тільки узагальнивши і проаналізувавши перші кроки соціалістичного будівництва в нашій країні, Володимир Ілліч сформулював положення про етапи розвитку соціалізму і вперше вжив терміни «розвинуте соціалістичне суспільство», «зрілий соціалізм», «готові форми соціалізму», «викінчений соціалізм»²⁸, тобто визначення, притаманні соціалізму на тих етапах його розвитку, коли він досягне певних зрілих форм. Водночас Володимир Ілліч визнавав: «...Який буде соціалізм, коли досягне готових форм,— ми цього не знаємо, цього сказати не можемо. ...Щоб ми зараз знали, як виглядатиме викінчений соціалізм,— ми цього не знаємо»²⁹.

Однак кожний прожитий в умовах нового ладу день давав такий багатющий матеріал для теорії і практики соціалістичного будівництва, настільки збагачував Комуністичну партію досвідом, що вже через п'ять років після Великого Жовтня В. І. Ленін вказував, що «ми... одержали досить рідкий в історії випадок установлювати строки, необхідні для проведення корінних соціальних змін, і ми ясно бачимо тепер, що можна зробити за п'ять років і для чого потрібні значно більші строки...»³⁰.

Комуністична партія у своїй багатогранній роботі, в тому числі в теоретичній діяльності, керувалася і керується цими ленінськими настановами. Особливої актуальності вони набули на сучасному етапі соціалістичного будівництва. Послідовність і наступність у теорії, вказував М. С. Горбачов на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, неодмінно передбачають її творчий розвиток, збагачення принциповими положеннями відповідно до історичного досвіду. Тепер ми кра-

²³ Див.: Енгельс Ф. Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 501—502.

²⁴ Ленін В. І. Листи про тактику // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 130.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Про соціальну структуру влади, перспективи і ліквідацію // Там же.— Т. 20.— С. 176.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 100—101.

²⁷ Ленін В. І. Держава і революція: Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції // Там же.— Т. 33.— С. 95.

²⁸ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 62, 132; Т. 40.— С. 101.

²⁹ Ленін В. І. Виступи проти поправки Бухаріна до резолюції про Програму партії 8 берез.: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 берез. 1918 р. // Там же.— Т. 36.— С. 62.

³⁰ Ленін В. І. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію: (Пропозиція XII з'їзду партії).— Там же.— Т. 45.— С. 365.

ще, точніше уявляємо шляхи вдосконалення соціалізму, досягнення нашої програмної мети — комунізму³¹. Ця думка дістала розвиток і обґрунтування в головному теоретичному й політичному документі партії. Нагромаджений досвід, наукове осмислення змін у внутрішньому житті країни і на світовій арені, які відбулися після прийняття третьої Програми, відзначається в ньому, дають можливість точніше й конкретніше визначити перспективи розвитку радянського суспільства, шляхи й засоби досягнення кінцевої мети — комунізму, завдання міжнародної політики в нових історичних умовах³².

Виходячи з цього, партія визначила сучасний період як винятково складний і відповідальний відрізок історії, що великою мірою — як у внутрішньому, так і міжнародному плані — має переломний характер³³.

З урахуванням реальностей сьогодення дня та комуністичної перспективи країни, квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС висунув і всебічно обґрунтував розгорнуту концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни і досягнення на цій основі нового якісного стану радянського суспільства. Вона дає ключ до розуміння сутності проблем, що виникли, а також до визначення шляхів і методів їх розв'язання. Висуваючи це завдання, вказував М. С. Горбачов, Центральний Комітет має на увазі не просто підвищення темпів зростання народного господарства, мова йде про нову якість зростання, перехід на інтенсивні рейки розвитку, швидке просування вперед на стратегічно важливих напрямках, структурну перебудову економіки, використання ефективних форм управління, організації і стимулювання праці, повніше розв'язання соціальних питань³⁴. Саме в цьому корінь справи, в цьому вся суть наших проблем, підкреслювалося на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС³⁵. Чітко й гранично ясно розкрито особливість часу, що його переживає нині наша країна, у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії: «Нинішній етап — етап якісного перетворення суспільства...»³⁶.

Концепція прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства, перебуваючи в прямому наступницькому зв'язку з положенням про розвинутий соціалізм, уточнює, конкретизує і творчо переосмислює його. У Політичній доповіді ЦК XXVII з'їздові КПРС М. С. Горбачов нагадав, що це положення дістало поширення як реакція на полегшені уявлення про шляхи і строки розв'язання завдань комуністичного будівництва³⁷. Концепція ж прискорення робить наголос не на ступені зрілості соціалістичного суспільства, а на необхідності його всебічного, динамічного просування вперед на всіх напрямках комуністичного творення; не на спогляданні досягнутого, а на енергійних, невідкладних діях. Вона дає змогу побачити багатомірність і складність поставлених на порядок денний завдань. Уточнену оцінку досягнутого рівня суспільного розвитку дано в новій редакції Програми КПРС, зокрема в положенні про вступ нашої країни в етап розвинутого соціалізму. Такий висновок застерігає від забігання вперед і націлює на тривалий шлях удосконалення побудованого в СРСР соціалізму.

Нова редакція Програми КПРС, з одного боку, фіксує досягнуте, а з другого — з усією певністю проголошує, чого партія добивається,

³¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 15 жовтня 1985 р. — К., 1985. — С. 6.

³² Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. — С. 4.

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 3.

³⁴ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії. — К., 1985. — С. 4.

³⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 15 жовт. 1985. — К., 1985. — С. 5.

³⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 92.

³⁷ Там же. — С. 111.

за що бореться. Це — програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства, більш повного і ефективного використання його можливостей і переваг, дальшого просування до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни.

В головному теоретичному і політичному документі партії не ставиться метою передбачити майбутнє в усій різноманітності його конкретних проявів. У ньому лише окреслюються контури тих якісно нових історичних рубежів в економічній, соціальній, політичній галузях, у духовному житті, що їх має досягти радянське суспільство в результаті здійснення завдань Програми. При цьому значно більша увага, порівняно з її попередньою редакцією, приділяється соціальній сфері, необхідності для партії мати соціально сильну політику, складовою частиною якої є соціально-класові відносини. Останнім у документі присвячено окремий підрозділ. У ньому міститься розробка закономірностей становлення безкласової структури та формування соціально однорідного суспільства, що є органічною частиною концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, досягнення якісно нового стану радянського суспільства.

У новій редакції Програми як головному документі партії **вперше зроблено реальне передбачення послідовності етапів розвитку соціально-класової структури радянського суспільства на історичну перспективу.** Отже, і в соціальній сфері партія, вдивляючись у майбутнє, переконливо обґрунтовує свої наукові прогнози на основі методології наукового комунізму. Вона виходить з того, що на сучасному етапі розвитку соціалізму у становищі класів і соціальних груп ще залишаються істотні соціально-економічні відмінності (між робітничим класом і колгоспним селянством; між трудівниками міста й села; між робітничим класом і колгоспним селянством, з одного боку, та інтелігенцією і службовцями-неспеціалістами — з другого, тобто між представниками переважно фізичної і переважно розумової праці; між внутрішніми соціальними групами й верствами та ін.).

Крім того, партія враховує, що специфічні потреби різних класів та соціальних верств не виключають і певних суперечностей між інтересами окремих індивідів чи груп людей, суперечностей, що, як зазначав В. І. Ленін, залишаються при соціалізмі³⁸. Існують вони і на сучасному етапі. Важливе методологічне значення в цьому зв'язку мають зроблені на XXVII з'їзді КПРС зауваження про те, що обстановка сьогодні, хоч би якою вона була сприятливою, має свої суперечності і труднощі. Те, що гострота життєвих суперечностей нерідко ігнорувалася, дається взнаки, проявляючись у свідомості людей, їхніх діях і поведінці. Все це треба постійно мати на увазі³⁹.

Наявність суперечностей має об'єктивний характер, прогрес не може бути вільним від них. А соціалізм — це суспільство, яке постійно розвивається, і кожний етап цього розвитку вимагає дальшого вдосконалення суспільних відносин. Не слід виключати й суб'єктивних причин появи суперечностей, пов'язаних з не завжди правильним розумінням усієї складності соціальних процесів. Однак суперечності при соціалізмі мають неантагоністичний характер. В умовах соціально-політичної єдності суспільства вони розв'язуються завдяки спільним цілеспрямованим зусиллям усіх груп трудящих, керованих Комуністичною партією, чия соціальна політика враховує інтереси як усього народу, так і класів та соціальних груп, з яких він складається, спрямовує їх в одне спільне русло. Соціальна політика КПРС дедалі більше зосереджується на подоланні відмінностей, що виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, які вимагають найуважлишо-

³⁸ Див.: Ленинский сборник, XI.— С. 357.

³⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 103.

го врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства.

Аналіз вказаних вище процесів дає підставу вважати, що головною тенденцією змін у соціальній структурі радянського суспільства і на сучасному етапі, і в наступному є подолання наявних, насамперед соціально-класових, відмінностей, дальше зближення класів і соціальних груп. Діалектика цієї головної тенденції виявляється в тому, що вона діє одночасно з дальшим розвитком усіх класів та соціальних груп, всебічним розкриттям їх творчих можливостей і специфічних особливостей, зростанням ролі в удосконаленні соціалізму. Отже, принцип поєднання послідовності й одночасності притаманний також головній тенденції змін соціально-класової структури суспільства.

Названий принцип у новій редакції Програми партії застосовано при розробці проблем формування соціально однорідного суспільства. У документі чітко розрізняються класові і соціальні відмінності, відзначається, що спочатку відбудеться подолання класових, а в наступному — соціальних відмінностей (і це вже здійснюється), що вказує на послідовність та етапи даного процесу. Важливою закономірністю розвитку соціальних відносин на сучасному етапі, визначеною в новій редакції партійної Програми, є зближення робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі у цьому процесі робітничого класу⁴⁰. Таким чином, подолання класових відмінностей також відбуватиметься разом із становленням безкласової структури радянського суспільства.

З чого починається процес цього становлення в умовах неантагоністичного суспільства? В. І. Ленін вчив, що після повалення поміщиків і капіталістів наступним кроком (вже при соціалізмі) у знищенні класів є ліквідація відмінностей між робітником і селянином⁴¹. Аналіз практики сьогодення дає підставу вважати, що насамперед буде усунуто різницю між колгоспним селянством і аграрними робітниками, а згодом — між селянством та всім робітничим класом.

Нині вже наочно здійснюється початковий етап цього зближення, що знаходить свій вияв у процесі усупільнення праці та виробництва в агропромисловому комплексі, у впровадженні однакових форм організації й оплати праці для зайнятих тут колгоспників, працівників радгоспів, інших державних та колгоспних підприємств і організацій. Так, на 1984 р. в СРСР було створено 10,1 тис. міжгосподарських підприємств і організацій. Їх основні фонди в 1970—1984 рр. збільшилися з 2577,3 млн. до 22186,8 млн. крб., або у 8,6 раза, а середньорічна чисельність працівників у них — з 944,4 тис. до 1998,9 тис., тобто в 2,1 раза. Господарства-учасники мають промислові підприємства, обсяг продукції яких за вказаний період зріс більш як у чотири рази⁴².

Визначення послідовності етапів формування соціальної однорідності суспільства доповнюється в новій редакції Програми КПРС конкретизацією меж першого з них. Подолання відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством, утвердження в нашій країні суспільства без класів, вказується в цьому документі, відбудеться в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації⁴³. З цього висновку випливають важливі в методологічному плані положення про те, по-перше, що на шляху просування до соціально однорідного суспільства спочатку відбудеться становлення його безкласової структури; по-друге, що утвердження

⁴⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 260.

⁴² Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 312, 313.

⁴³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

суспільства без класів полягає у подоланні відмінностей між двома класами — робітничим класом і колгоспним селянством; і, по-третє, що даний процес здійсниться в історичних рамках першої фази комуністичної формації. Вони уточнюють, доповнюють і розвивають далі зроблені на XXVI з'їзді КПРС припущення про те, «що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁴⁴.

Положення нової редакції Програми, всебічний аналіз усього того, що відбувається нині в країні, спонукають до міркувань про фактори, що прямо чи опосередковано впливають або можуть вплинути на характер, сутність та швидкість просування радянського суспільства до безкласової структури. Так, на ході здійснення названого процесу не могли не позначитися негативно певні несприятливі тенденції і труднощі, які проявлялися вже наприкінці 60-х і досить зримо почали наростати в 70-ті роки, коли помітно знизилися темпи економічного зростання. Як наслідок виявилися невиконаними поставлені в Програмі КПРС завдання по розвитку економіки і навіть більш низькі плани дев'ятої та десятої п'ятирічок. Не повністю вдалося здійснити й намічену на ці роки соціальну програму. І хоч останнім часом вживалися заходи до виправлення становища, повністю добитися цього не вдалося, країна не досягла рубежів, намічених XXVI з'їздом КПРС⁴⁵.

До цього, зокрема, призвело те, що не були своєчасно й належним чином оцінені зміни економічної ситуації, необхідність глибоких зрушень у всіх сферах життя, не виявлялося належної наполегливості в їх здійсненні. Все це, відзначається в новій редакції партійної Програми, заважало повнішому використанню потенціальних можливостей і переваг соціалістичного ладу, стримувало рух уперед⁴⁶. Названі та інші складності зумовлювали уповільнення темпів заміни ручної праці механізованою й автоматизованою, стимулювали існування й навіть певне поширення елементів зрівнялівки в оплаті праці, насамперед інженерно-технічних працівників і робітників. Фактично це було проявом волюнтаризму, який негативно позначався не тільки на економіці, а й на соціальній сфері, в тому числі на процесі вдосконалення соціально-класової структури радянського суспільства. Переконливим свідченням цього є наявність досить значної частки осіб, які одержували вищу чи середню спеціальну освіту, але продовжували працювати на робітничих посадах, оскільки оплата праці інженерно-технічних працівників помітно поступалася перед заробітком кваліфікованого робітника. Знання, одержані такими особами у вузі чи технікумі, використовувалися не повністю. Отже, величезні кошти витрачалися державою марно. У свою чергу, це певним чином гальмувало процес усунення відмінностей між робітничим класом, колгоспним селянством та інтелігенцією.

Є й інші соціальні проблеми на шляху до безкласової структури. Зокрема, потрібно враховувати можливі наслідки процесу, пов'язаного з лінією на підтримку особистого підсобного господарства як важливого додаткового джерела продовольства для населення і сировини для промисловості. Ділянки землі і право на утримання худоби, що надаються сім'ям колгоспників, робітників, спеціалістів і службовців, які проживають у сільській місцевості, та деяким іншим категоріям трудящих, забезпечують нині чверть їх загального доходу. Це — додатково до того, що вони одержують від участі у суспільному виробництві. І якщо нині середня заробітна плата колгоспників лише на 20% нижча від середньої зарплати робітників і службовців⁴⁷, то з

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— С. 64.

⁴⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 26—27.

⁴⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 23.

⁴⁷ Підраховано за даними ЦСУ СРСР (Правда.—1986.—26 янв.)

урахуванням доходу від підсобного господарства їх реальний рівень життя дещо вищий. Підсобні господарства, задовольняючи власні потреби сімей, дають ще й певні надлишки, частина яких закуповується споживчою кооперацією, а частина реалізується на ринку. Так, від цієї категорії господарств країна щороку одержує значну кількість товарної продукції сільського господарства. Зокрема, в 1984 р. вони дали 58% картоплі, 30% овочів, 28% м'яса, по 29% молока та яєць. При цьому частка виробленої тут валової продукції сільського господарства почала зростати протягом останнього часу (в першій половині 80-х років) такими ж темпами, як і в суспільному виробництві, а в 1981—1982 рр. навіть переважала їх ⁴⁸.

В цілому подібну ситуацію як таку, що забезпечує вагомий внесок у загальнодержавний доробок, можна оцінити позитивно. Водночас це означає, що, по-перше, особисте підсобне господарство виступає як форма дрібного виробництва, по-друге, соціальне становище тих, хто має його, певною мірою відрізняється від становища зайнятих лише в суспільному виробництві. До того ж реалізація лишків продукції на ринку за цінами, що, як правило, істотно переважають вартість трудових затрат на їх вироблення, може сприяти збереженню у цієї частини населення приватновласницьких пережитків. Особливо це стосується тих, хто працює в особистому господарстві перетворює на основний вид занять і джерело прибутку. По суті, такі люди ведуть дрібне приватне господарство з усіма негативними наслідками, що впливають звідси. Розширення в наші дні можливостей для ведення особистого підсобного господарства може за певних обставин створювати умови для збільшення кількості осіб з приватновласницькою орієнтацією, сприяти поширенню користолюбства, господарського обростання, про що, зокрема, йшлося на XXVII з'їзді КПРС ⁴⁹. Червоним світлом на цьому шляху повинні стати активна й цілеспрямована виховна робота, чітке застосування діючого законодавства.

Темпи й ступінь удосконалення соціально-класової структури радянського суспільства найбезпосередніше пов'язані також з успіхами у боротьбі з нетрудовими елементами — перекупниками-спекулянтами промтоварною й сільськогосподарською продукцією, дармоїдами, хабарниками, розкрадачами соціалістичної власності та іншими носіями негативних явищ, чужих комуністичній моралі. Всі вони прямо чи опосередковано обкрадають суспільство взагалі, чесних трудівників зокрема. Шкода від хабарництва, організованого розкрадання народного добра, зловживання службовим становищем значно збільшувалася там, де відбувалося зрощення керівників державних органів з ділками та шахраями ⁵⁰, де мало місце переродження кадрів, наділенних високими, а то й найвищими повноваженнями, про що говорилося з трибуни XXVII з'їзду партії ⁵¹.

Про те, що перелічені й інші особи та групи людей з чужими нам поглядами на життя становлять певну частку населення, причому не таку вже й незначну в кількісному відношенні, свідчить настійна націленість партії на рішучу боротьбу з ними. Це наочно виявилось в Політичній доповіді ЦК XXVII з'їзду КПРС та виступах багатьох делегатів цього партійного форуму. Сьогодні ми повинні визнати, говорив М. С. Горбачов, що внаслідок послаблення контролю та ряду інших причин визначилися групи людей з чіткою вираженими власницькими устремліннями, із зневажливим ставленням до суспільних інтересів. А якщо починають проявлятися такі настрої та тенденції — значить щось негаразд у виборі шляхів і засобів у нашій роботі і потре-

⁴⁸ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 227, 229.

⁴⁹ Правда.— 1986.— 28 февр.

⁵⁰ Коммунист.— 1986.— № 1.— С. 42.

⁵¹ Правда.— 1986.— 28 февр.

бує виправлення. Ось чому визнано за необхідне вже найближчим часом здійснити додаткові заходи, спрямовані проти дармоїдів, розкрадачів соціалістичної власності, хабарників, проти тих, хто став на шлях, чужий трудовій природі нашого ладу⁵². Ці кроки відповідають програмному завданню КПРС. Партія, записано в новій редакції Програми, надає принципового значення рішучому викорененню нетрудових доходів, будь-яких відхилень від соціалістичних принципів розподілу, дармоїдства, спекуляції, крадіжів і хабарництва, приватно-власницької психології і користолюбства⁵³.

Про наполегливу боротьбу партійних організацій республіки із зрівнялівкою, утриманством, нетрудовими доходами, різного роду поборами, хабарництвом, спекуляцією йшлося на XXVII з'їзді Компартії України. Одночасно вказувалося, що носії такої моралі ще існують, бо не в усіх трудових колективах створено обстановку осуду і нетерпимості до дармоїдства, розкрадачів народного добра, хуліганів, до проявів приватновласницької психології, користолюбства⁵⁴.

Такими є деякі проблеми, що існують або за певних умов можуть виникати на шляху до суспільства без класів і які слід враховувати в теорії та практиці комуністичного будівництва. Саме цьому підпорядковано постанову ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», прийняту в травні цього року⁵⁵. Це питання розглянула також Рада Міністрів СРСР, яка зобов'язала міністерства і відомства СРСР, Ради Міністрів союзних і автономних республік, виконкоми місцевих Рад народних депутатів посилити боротьбу з розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом, спекуляцією й іншими корисливими злочинами, які є джерелом нетрудових доходів. Тоді ж Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про посилення боротьби із здобуттям нетрудових доходів», який введено в дію з 1 липня 1986 р.

Одночасно із становленням безкласової структури, як відзначалося, відбувається процес формування соціальної однорідності суспільства. Здійснення останнього ставиться в новій редакції Програми КПРС у прямий зв'язок із зростанням питомої ваги розумової праці в діяльності найширших мас робітничого класу й колгоспного селянства, збільшенням чисельності інтелігенції та посиленням її творчого вкладу в усі сфери суспільного життя, поступовим стиранням істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, а також із зближенням усіх соціальних груп. Повне подолання цих відмінностей, формування соціальної однорідності суспільства, вказується в документі, завершиться на вищій фазі комунізму⁵⁶.

І, очевидно, відбудеться це не відразу, а при досягненні зрілих його форм. Сьогодні передбачити в деталях риси повного комунізму неможливо, та КПРС, як відзначається в Програмі, і не ставить це за мету. Адже в міру просування до нього, нагромадження досвіду комуністичного будівництва наукові уявлення про вищу фазу нового суспільства збагачуватимуться й конкретизуватимуться⁵⁷. А поки класові й соціальні відмінності існують, Комуністична партія своїм програмним завданням, справою першорядного значення вважає ретельне врахування у своїй політиці особливостей інтересів класів і соціальних груп. Велика увага приділятиметься також вирівнюванню умов праці й побуту населення різних регіонів країни⁵⁸.

⁵² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 53, 55—56.

⁵³ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 37—38, 52.

⁵⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 33.

⁵⁵ Рад. Україна.— 1986.— 28 трав.

⁵⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

⁵⁷ Там же.— С. 23.

⁵⁸ Там же.— С. 41—42.

Таким чином, у новій редакції Програми чітко визначено етапи формування соціально однорідного суспільства, йдеться про одночасність здійснення окремих складових цього процесу у той чи інший період розвитку країни в цілому та соціально-класової структури радянського суспільства зокрема. Утвердження суспільства без класів передбачається в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації. Остаточне ж подолання залишків старого поділу праці і повне усунення пов'язаних з ним істотних соціальних відмінностей, зближення всіх соціальних груп, тобто формування соціально однорідного суспільства, завершиться у наступний період розвитку нашої країни — на вищій фазі комунізму, що буде справою, яка виходить за межі поточного століття.

Ю. А. Курносов

ПРОГРАММА КПСС ОБ ЭТАПАХ ФОРМИРОВАНИЯ
СОЦИАЛЬНО ОДНОРОДНОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье на основе анализа новой редакции Программы КПСС рассмотрены последовательность формирования социальной однородности общества и те этапы, которые уже пройдены нашей страной в этом направлении. Исходя из марксистско-ленинского учения об определении перспектив социального прогресса, автор исследует программные положения о дальнейших этапах на пути последовательного продвижения советского общества к утверждению его безклассовой структуры, а затем и достижению социальной однородности, осуществление чего выходит за пределы текущего столетия.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1921—1941 рр. У ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

Однією із загальних закономірностей соціалістичного будівництва є перетворення всього духовного життя суспільства з тим, щоб трудящі, які здійснили соціалістичну революцію, за висловом К. Маркса, змінили себе і зробили себе здатними до політичного панування¹. В. І. Ленін визначив цей процес як «культурну революцію»². Тому публікація джерел з історії культурного будівництва в СРСР і, зокрема, на Україні має велике наукове і політичне значення.

У документальних публікаціях на високому науковому рівні висвітлюються найважливіші питання історії культурного будівництва в Українській РСР у перехідний період. Причому кількість опублікованих за правилами археографії документів з цієї тематики постійно зростає. Водночас збільшується інтерес, а значить і вимоги, науковців, викладачів та широких кіл громадськості до цієї групи джерел. Отже, джерелознавче дослідження вказаних документальних публікацій з метою визначення їх інформативних можливостей є актуальним.

Характеристику певної частини даного комплексу джерел подано в монографії А. В. Санцевича «Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941», один з розділів якої присвячено розгляду найважливіших документальних збірників³. Оцінку деяким республіканським виданням, присвяченим розвитку культури в СРСР, дала також Л. І. Шеханова⁴.

В даному огляді коло залучених публікацій у порівнянні із згаданими працями розширене за рахунок добірок документів та матеріалів, вміщених в історичних журналах, та збірниках, яких чимало вийшло у 80-ті роки. Пропонований огляд є спробою охарактеризувати зазначений комплекс джерел з урахуванням сучасних вимог до видань документів з культурної проблематики, що пов'язані з постановкою нових проблем у галузі історії радянської культури⁵.

Для дослідження даної теми виняткове методологічне значення мають рішення Комуністичної партії з питань культури. Значна частина їх була опублікована в таких багатотомниках, як «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (Т. 2—5. — К., 1979 — 1980) та «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і пленумів ЦК» (Т. 1. — К., 1976. — 1007 с.).

Безпосередньо розглядуваної теми стосується двотомник «Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917—1959 рр.». (К., 1959), в першому.

¹ Маркс К. Викриття про кельнський процес комуністів.— Маркс К., Енгельс Ф. // Твори.— Т. 8.— С. 413.

² Ленін В. І. Про кооперацію // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 358.

³ Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941.— К., 1981.— С. 32, 43.

⁴ Шеханова Л. І. История культурного строительства в документах // Сов. архивы.— 1972.— № 1.— С. 14—15, 17—20.

⁵ Иванова Л. В. Документы по истории культурного строительства в СССР // Вопр. истории.— 1974.— № 7.— С. 155—161; Ким М. П., Федюкин С. А. Подготовка документальных изданий по истории советской культуры // Сов. архивы.— 1982.— № 5.— С. 13—15.

томі якого налічується 308 документів за 1921—1941 рр. В них відтворено заходи партії, державних органів щодо розвитку освіти, науки, літератури, мистецтва, видавничої справи, засобів масової інформації, краєзнавства та їх здійснення. Матеріали, вміщені в цьому виданні, висвітлюють керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у культурному будівництві на Україні.

У 20—30-х роках в пресі та окремих виданнях публікувались деякі матеріали місцевих партійних та державних органів, Рад, громадських організацій, з'їздів працівників культури тощо. Однак широкомасштабних публікацій з різноманітним складом документів в той час ще не було. Отже, створення комплексу документальних публікацій з історії культурного будівництва в Українській РСР, по суті, розпочалося згаданим збірником директивних матеріалів. Його поява зумовлена кількома причинами. Після XX з'їзду КПРС перед історичною наукою постало завдання всебічного дослідження та висвітлення мобілізуючої ролі Комуністичної партії в усіх галузях життя. Введення до наукового обігу широкого кола партійних документів мало також сприяти розвиткові та підвищенню наукового рівня досліджень з культурної проблематики, яка тоді почала розроблятися істориками. Досить широке коло джерел містилося у збірнику документів та матеріалів «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927» (К., 1979. — 667 с.). У ньому 279 документів безпосередньо стосуються періоду 1921—1927 рр. Серед них найважливіші постанови партії та уряду, що мали загальносоюзне значення, виділено в окремому розділі. Основну ж масу матеріалів (другий розділ) становлять окремі рішення Комуністичної партії (більшовиків) України, уряду республіки, резолюції з'їздів, конференцій, нарад працівників освіти, науки, культури та інші нормативні матеріали, а також документи виконавчого характеру: звіти, протоколи, доповідні записки, довідки, інформації з газет, статистичні дані. В збірнику вміщено також 23 фотодокументи.

Ліквідація неписьменності, цього «стихійного народного лиха»⁶, об'єктивно висувалася на перший план у боротьбі за нову культуру. В. І. Ленін підкреслював, що це було не політичним завданням, а умовою, без якої про політику говорити не можна, тому що неписьменна людина стоїть поза політикою і її треба було б спочатку навчити азбуки⁷. В більш як 40 документах збірника відображено заходи партії, спрямовані на подолання неписьменності — крім роботи лікнепів, висвітлено хід політичного навчання, культурно-освітню діяльність клубів, сільбудів, хат-читалень, антирелігійну пропаганду. Вміщено у книгу також матеріали про роль Червоної Армії у проведенні цієї кампанії (док. № 204, 263, 267). Важливо, що у збірнику наведені досить численні приклади активної і свідомої участі трудящих України в боротьбі з неписьменністю (док. № 224, 234, 245, 270, 274, 312, 329), а також дані про труднощі об'єктивного та суб'єктивного порядку, які перешкоджали найскорішому вирішенню питання (док. № 185). У кількох документах містяться ґрунтовні узагальнюючі відомості про підсумки проведення кампанії за окремі роки періоду (док. № 205, 314, 318, 393, 422, 436).

Одним з головних напрямів культурної революції була справа перебудови народної освіти. «Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення ...комуністичного суспільства»⁸, — вказував В. І. Ленін. У збірникові цьому питанню присвячено небагато документів, і не всі його аспекти висвітлено на належному рівні. Так, становлення системи середньої освіти на Україні розглядається лише у 20 документах. В них є дані про кількість шкіл та

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927.— С. 287.

⁷ Див.: Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 165.

⁸ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 287.

охоплення дітей навчанням, матеріальне становище загальноосвітніх шкіл. Водночас майже нічого не сповіщається про те, чому і як навчали дітей в ті роки. Брак матеріалів з цього питання пояснюється недостатньою увагою до розвитку школи в 20-х роках, що було наслідком надмірного захоплення частини керівництва Наркомосу республіки ідеєю професійної освіти, соціального виховання⁹, що, до речі, простежується в тексті окремих документів (док. № 229, 290 та ін.).

Становленню системи професійної освіти — школам ФЗУ, технікумам, інститутам і т. д. — в збірнику присвячено вдвічі більше документів, ніж загальноосвітній школі. В них також, щоправда, найбільша увага приділяється питанням організаційного порядку, а також зростанню загальної кількості навчальних закладів, викладачів та студентів (док. № 162, 431, 434), збільшенню серед останніх робітничо-селянського прошарку (док. № 173, 196, 215, 229, 255, 377, 405, 432), проблемі забезпечення студентів стипендіями (док. № 169, 191, 202, 212, 238, 284, 291, 292, 321, 390, 393, 416, 429) та гуртожитками (док. № 178, 221). Однак деякі матеріали проливають світло і на становище матеріально-навчальної бази вузів, технікумів, робфаків, на методику навчального процесу та науково-технічну творчість студентства (док. № 162, 189, 236, 246, 266, фото на с. 373). Оскільки в інших публікаціях такі дані зустрічаються дуже рідко, доречно згадати й матеріали про поїздку американських студентів улітку 1927 р. до СРСР, в яких є спостереження про навчання майбутніх спеціалістів народного господарства та формування в них активної громадянської позиції¹⁰.

Таким чином, наведені у збірнику документи свідчать про те, що в перше десятиріччя Радянської влади на Україні в системі народної освіти відбулися істотні зміни переважно структурного та організаційного плану. Внаслідок окремих помилок керівництва Наркомосу республіки, а також скрутного матеріального становища питання про якість навчання ще не набули першорядного значення.

В 25 документах відображено процес становлення, організаційного оформлення науки в Радянській Україні. Переважна більшість їх стосується історії республіканської Академії наук. Однак документів про конкретні звершення українських вчених порівняно небагато (док. № 277, 340, 350, 372, 393, 425) і тому вони не дають повного уявлення про стан науки в цілому в зазначений період.

В розглядуваному збірнику наведено кілька директивних матеріалів щодо розвитку системи засобів масової інформації, видавничої справи в республіці, пов'язаних з цим питань про виховання молодих літераторів шляхом роботи у пресі, а також про виробництво кінофільмів. Матеріали виконавчого характеру — статистичні відомості та газетні інформації — характеризують стан періодичної преси, книговидавництва, радіо- та кінофікації.

Найбільшу увагу в збірнику приділено розвитку мистецтва та літератури — всього понад 80 документів. В них висвітлено матеріальний стан театральних та музичних закладів, розповідається про їх утворення та гастрольні поїздки. Відомості про репертуар дають можливість спостерігати процес формування класових ідейних позицій у театральних діячів, композиторів та виконавців, а разом з тим зростання їх інтересу до класичної спадщини української культури. Про процес творчих пошуків митців республіки у той час можна скласти деяке уявлення із звітних документів тогочасних літературних організацій (док. № 231, 343, 344, 363, 365), оскільки в них згадуються різні дискусії, організаційні зміни, що були наслідком ідейних та творчих розмежувань у письменницькому середовищі. Втім, як зазначалося у передмові до збірника

⁹ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр.— К., 1963.— С. 167.

¹⁰ Документи о поездке американских студентов в СССР летом 1927 года // Сов. архивы.— 1974.— № 4.— С. 76—81.

(с. 13), упорядники не мали можливості мовою документів докладно висвітлити такі питання.

У розглядуваному збірнику вміщено також кілька матеріалів про розвиток на Україні образотворчого мистецтва. В них проголошуються ті чи інші ідейно-творчі постулати, а конкретні відомості про роботу художників відносяться тільки до 1927 р., коли українські майстри взяли участь у всесоюзній виставці, присвяченій 10-й річниці Жовтня. Про стан кіномистецтва свідчать переважно кадри з кінофільмів, поставлених на Україні (с. 384, 461, 473, 479, 525).

Таким чином, завдяки опублікованим у збірнику документам в загальних рисах простежується розвиток основних видів мистецтва України. Однак ці матеріали не дають можливості визначити ступінь впливу мистецтва на маси, що характерне й для інших документальних видань з історії радянської культури. Лише один документ безпосередньо стосується даного аспекту — це вітальний адрес 4-ї Волинської дивізії театру «Березіль», в якому високо оцінюється творчість цього колективу. Очевидно, розробка істориками та археографами цього питання є справою майбутнього.

У збірнику помітне місце відведено розпорядженням уряду про взяття під охорону пам'яток української культури, про вшанування пам'яті видатних письменників українського народу. На деяких матеріалах простежується розвиток краєзнавства (док. № 219, 235, 354, 371, 393, 425).

Культура Радянської України із самого початку розвивалася у взаємодії з культурами братніх народів Країни Рад, і це яскраво доводять численні документи збірника. Співробітництво відбувалося в галузі шкільного будівництва, вищої освіти, науки, літератури, радіо, преси, мистецтва, музейної справи, кіно (док. № 188, 192, 216, 217, 232, 244, 251, 259, 280, 315, 328, 329, 332, 337, 338, 342, 366, 369, 391, 402, 412, 423, 426, фото на с. 385). Крім того, в збірнику містяться відомості про розвиток культури національних меншостей республіки, зокрема, про розвиток освіти, діяльність творчих колективів, вшанування пам'яті діячів культури інших національностей. Цілком природно, що таких матеріалів порівняно небагато, до того ж зустрічаються вони в тематично більш широких документах.

Проблема становлення радянської інтелігенції не здобула комплексного висвітлення в збірнику. Його упорядники не ставили перед собою завдання показати всі загони інтелігенції і закономірно сконцентрували увагу тільки на тих її верствах, які безпосередньо пов'язані з культурним будівництвом — працівниках освіти, науки, художній інтелігенції. Надзвичайно мало матеріалів про формування та діяльність інженерно-технічної інтелігенції, працівників державних установ та системи охорони здоров'я, інших верств цього соціального прошарку.

У цілому в збірнику «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927 рр.» досить докладно висвітлено керівну та спрямовуючу роль Комуністичної партії в культурних перетвореннях, на численних матеріалах у загальних рисах відображено основні напрями багатогранного культурного процесу, що відбувався на Україні в 1921—1927 рр.

Історія культурного будівництва на Україні в 1921—1941 рр. знайшла відображення в багатьох інших публікаціях, що стосуються теми будівництва соціалізму. Серед них, на жаль, небагато таких, що присвячені суто культурній тематиці¹¹. Важлива роль у висвітленні різних аспектів цієї проблеми належить збірникам з історії окремих великих міст — центрів культурного життя республіки¹².

¹¹ Соціалістична культура Львівщини: 36. арх. документів і матеріалів, 1939—1962.— Львів, 1964.— 199 с.; Киевский университет: Документы и материалы, 1834—1984.— Киев, 1984.— 191 с.

¹² Полтаві 800 років, 1174—1974: 36. документів і матеріалів.— К., 1974.— 420 с.; Днепропетровску 200 лет, 1776—1976.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1976.—

В публікаціях, присвячених соціалістичному будівництву в окремих областях, зосереджено велику групу матеріалів, що стосуються питань культури. Серед цих збірників найбільш ранні за часом їх виходу торкаються переважно відбудовного періоду¹³, а сучасні видання охоплюють увесь період 1921—1941 рр.¹⁴ Окремо слід виділити групу збірників, присвячених західноукраїнським областям¹⁵. У всіх перелічених виданнях матеріали про культурне життя становлять досить значну частину загального обсягу. Регіональний характер цих публікацій, а також те, що більшість їх присвячена історії областей, де переважало сільське населення, у піднесенні культурного рівня якого відчувалася особливо гостра потреба, зумовили досить докладне висвітлення найбільш масових культурних перетворень, таких як ліквідація неписьменності, розвиток шкільної освіти, організація клубної роботи тощо.

Матеріали, що стосуються культурного життя, епізодично зустрічаються в збірниках з історії окремих підприємств та в публікаціях, присвячених робітничому класу та селянству України.

У розглядуваних публікаціях досить численною є група матеріалів про боротьбу з неписьменністю. Останній за часом походження документ відноситься до 1940 р.¹⁶, але основна маса матеріалів з цього питання стосується 20 — початку 30-х років.

З питання розвитку шкільної освіти в обласних публікаціях, у порівнянні із збірником «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927», наведено в цілому більше фактів про організацію робітниками суботників на користь шкіл, піклування комітетів незаможників про школи, роботу товариств взаємодопомоги тощо¹⁷.

Для областей з різноманітним національним складом населення досить важливою була проблема культурного розвитку національних меншостей і залучення їх до активної участі в соціалістичному будівництві. Особливого значення в таких умовах набувала школа. Однак лише в деяких збірниках вміщено відповідні матеріали¹⁸.

511 с.; Херсону 200 лет. 1778—1978: Сб. документов и материалов.— Киев, 1978.— 405 с.

¹³ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.): 3б. документів та матеріалів.— Вінниця, 1958.— 623 с.; Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки, 1926—1932: 3б. документів та матеріалів.— Харків, 1959.— 703 с.; Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.): 3б. документів і матеріалів.— Харків, 1961.— 295 с.; Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.): 3б. документів і матеріалів.— Полтава, 1962.— 233 с.; Черкащина в період відбудови народного господарства, 1921—1925: 3б. документів та матеріалів.— Черкаси, 1962.— 327 с.

¹⁴ Дорогой созидания: Соц. стр-во на Одесчине (1921—1941): Документы и материалы.— Одесса, 1981.— 320 с.; Социалистическое строительство на Житомирщине, 1921—1941: Сб. документов и материалов.— Киев, 1983.— 211 с.; Социалистическое строительство на Сумщине, 1921—1941: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1983.— 239 с.; Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921—1941: Сб. документов и материалов.— Киев, 1983.— 229 с.; Радянське будівництво на Хмельниччині, 1921—1982: Документи і матеріали.— Львів, 1983.— 190 с.; Соціалістичне будівництво на Полтавщині, 1921—червень 1941 р.: 3б. документів і матеріалів.— Харків, 1984.— 232 с.

¹⁵ Радянська Ровенщина, 1939—1959: Документи і матеріали.— Львів, 1962.— 431 с.; Радянське Прикарпаття, 1939—1959: Документи і матеріали.— Ужгород, 1964.— 535 с.; Радянська Буковина, 1940—1945: Документи і матеріали.— К., 1967.— 401 с.; Советский Придунайский край (1940—1945): Документы и материалы.— Одесса, 1968.— 407 с.; Радянська Тернопільщина, 1939—1958: Документи і матеріали.— Львів, 1971.— 431 с.; Волинь Радянська (1939—1964 рр.): 3б. документів і матеріалів.— Львів, 1971.— 347 с.

¹⁶ Социалистическое строительство на Черниговщине...— Док. № 202.

¹⁷ Комітети незаможних селян Харківщини, 1920—1933: 3б. документів і матеріалів.— Харків, 1961.— Док. № 52, 109, 113, 136, 148; В труде, как в бою: (Из истории социалистического соревнования на николаевских судостроительных заводах, 1920—1972): Сб. документов и материалов.— Одесса, 1972.— Док. № 13, 31; Соц. стр-во на Житомирщине...— Док. № 6, 40; Соц. стр-во на Черниговщине...— Док. № 30; Соц. буд-во на Полтавщині...— Док. № 42, 72 та ін.

¹⁸ Поділля в період відбудови...— Док. № 7, 9, 186, 210, 211, 290, 310; Черкащина в період відбудови...— Док. № 82; Соц. стр-во на Житомирщине...— Док. № 93.

До збірників залучалися матеріали про відкриття та роботу педагогічних курсів, технікумів та інститутів у різних містах республіки¹⁹. На жаль, матеріальне становище вчителів практично не висвітлено в публікаціях. Як виняток, можна відзначити кілька документів з полтавських збірників²⁰. В окремих матеріалах відображено початок піонерського руху на Україні²¹, який став одним з найважливіших чинників у вихованні школярів.

Розвиток загальноосвітньої школи у 1928-1941 рр. залишається в розглядуваних публікаціях однією з центральних тем. Однак це питання висвітлено переважно за допомогою узагальнюючих даних про кількість шкіл, учнів, учителів, і тому за кожне п'ятиріччя міститься не більше двох-трьох матеріалів. Водночас у збірниках директивних матеріалів з'являються документи, в яких розкриваються якісні зрушення у навчальному процесі²².

Досить ґрунтовно розкрито в документальних публікаціях новий етап розвитку середньої спеціальної та вищої освіти. Відомості про основні заходи в цій справі та певною мірою про результати їх здійснення містяться в республіканському виданні найважливіших партійних та урядових постанов з питань культури. Серед виконавчих документів слід виділити один — із збірника, присвяченого промисловості та робітничому класу Української РСР²³. У ньому розкрито результати перебудови системи підготовки інженерно-технічних кадрів для важкої промисловості на початку 30-х років, на підставі чого можна певною мірою судити про характер змін всієї системи вищої та середньої освіти.

Загальну картину розвитку вузів та технікумів на Україні в 20—30-і роки відображено в окремих союзних та республіканських виданнях²⁴. В публікаціях з історії областей і міст висвітлюється процес виникнення та реорганізації окремих навчальних закладів наприкінці 20—на початку 30-х років²⁵, на конкретних прикладах простежується посилення зв'язку навчального процесу з виробництвом. Так, розповідається про працю студентів у промисловості та сільському господарстві під час виробничої практики та канікул, про організацію заводів-втузів, випуск спеціалістів та направлення їх на роботу у народне господарство²⁶.

Таким чином, у даних публікаціях різнобічно розкрито процес перебудови освіти з метою наближення її до потреб соціалістичного будівництва. Однак у цілому документів з цього питання в публікаціях мало.

¹⁹ Поділля в період відбудови...— Док. № 44, 121, 159, 160, 335; Комсомол Полтавщини...— Док. № 30, 39, 43; Комітети незаможних селян Харківщини...— Док. № 122, 129; Соц. стр-во на Черниговщині...— Док. № 48, 70; Соц. стр-во на Сумщині...— Док. № 20, 52, 59 та ін.

²⁰ Комсомол Полтавщини...— Док. № 118, 128; Соц. буд-во на Полтавщині...— Док. № 51.

²¹ Комсомол Полтавщини...— Док. № 24, 29, 39, 40, 67, 83; Дорогой созидания...— Док. № 41; Соц. стр-во на Житомирщині...— Док. № 86, 122; Соц. стр-во на Сумщині...— Док. № 103.

²² Культурне будівництво в Українській РСР... 1917—1959.— Т. I.— Док. № 184, 228, 236, 242, 246, 268, 271, 277, 314; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сб. документов, 1917—1973.— М., 1974.— 560 с.

²³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1933—1941: Сб. документов и материалов.— Киев, 1971.— Ч. I.— Док. № 171.

²⁴ Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества (1937—июнь 1941 г.): Документы и материалы.— М., 1962.— С. 276—277; Братское содружество народов СССР, 1922—1936 гг.: Сб документов и материалов.— М., 1964.— С. 428; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР...— Ч. 2.— Док. № 58.

²⁵ Полтаві 800 років...— Док. № 187, 188, 190; Днепропетровску 200 лет...— Док. № 216, 217, 223; Херсону 200 лет...— Док. № 189, 191.

²⁶ Комсомол Сумщини...— Док. № 198, 202; Полтаві 800 років...— Док. № 163; Днепропетровску 200 лет...— Док. № 220; Херсону 200 лет...— Док. № 255; Дорогой созидания...— Док. № 147; Социалистическое строительство на Житомирщині...— Док. № 150; Социалистическое строительство на Сумщині...— Док. № 148, 150, 223, 246 та ін.

Розвиток науки в документальних збірниках висвітлено також ще недостатньо, в загальних рисах. У республіканському збірнику директивних матеріалів йдеться переважно про Академію наук республіки. Наприклад, порядок присвоєння вчених ступенів та звань розглядається у 5 документах²⁷. Дещо ширша інформація міститься в обласних та міських збірниках²⁸. Це дані про заснування, кількість та профіль науково-дослідних інститутів та кафедр, лабораторій, про конкретні досягнення в їх роботі, участь науковців у вирішенні важливих народногосподарських проблем. Певний інтерес в цьому плані викликає добірка, присвячена діяльності комітетів хімізації²⁹. У добірку «Культурная жизнь в СССР» зібрано численні повідомлення про присудження українським вченим почесних звань, урядових нагород, премій зарубіжних наукових установ, про скликання та роботу на Україні різних наукових з'їздів³⁰. Слід відзначити також добірку матеріалів, у якій показано участь українських вчених в радянсько-болгарських культурних зв'язках³¹.

Розвиток системи засобів масової інформації, розширення мережі клубних закладів, бібліотек, хат-читалень та піднесення їх роботи були одним з найважливіших факторів підвищення культурного рівня життя народу. Це неодноразово підкреслювалось в директивних документах — багато з них вміщено в збірнику «О партийной печати, радиовещании и телевидении» (М., 1972. — 635 с.). У ряді збірників вміщено матеріали про роботу бібліотек, збільшення попиту на книги, розширення кола читачів³². В окремих документах сповіщається про розвиток художньої самодіяльності, про збільшення кількості кіноустановок у містах і селах, періодичних видань, розширення радіомережі³³. В обласних збірниках особливий інтерес становлять дані про збільшення кількості радіоприймачів в особистому користуванні населення³⁴.

В обласних та міських виданнях досить велика увага приділяється показу розвитку мистецтва. Особливо це стосується збірників з історії західних областей України, в яких після їх возз'єднання з УРСР відбувалося бурхливе піднесення художньої творчості мас.

З усього кола документів, що відображають розвиток мистецтва, найбільша частина присвячена театральному мистецтву. Щоправда, в них, як правило, йдеться про виникнення того чи іншого колективу, гастрольні поїздки, але зовсім рідко можна зустріти відомості про репертуар. Епізодично сповіщається про діяльність музичних, хорових та хореографічних колективів.

Матеріали, присвячені образотворчому мистецтву, трапляються також дуже рідко в усіх збірниках, і тому велике значення для створення

²⁷ Культурне будівництво в Українській РСР... 1917—1959.— Т. I.— Док. № 254, 256, 274, 298, 316.

²⁸ Боротьба трудящих Харківщини...— Док. № 370, 373; Полтаві 800 років...— Док. № 133, 188, 192; Днепропетровску 200 лет...— Док. № 223; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР...— Ч. I.— Док. № 78, 238; Херсону 200 лет...— Док. № 216; Социалистическое строительство на Сумщине...— Док. № 201, 227, 261; Дорогой созидания...— Док. № 88, 157; Социалистическое строительство на Черниговщине...— Док. № 85.

²⁹ З. П. Затонський на чолі Комітету хімізації народного господарства при Раднаркомі УСРР.— Арх. України.—1978.—№ 4.— С. 51—56.

³⁰ Культурная жизнь в СССР: Хроника, 1918—1941.— М., 1976.— 816 с.

³¹ Академік М. С. Державін і радянсько-болгарські культурні зв'язки в 20—30-х роках // Арх. України.— 1971.— № 4.— С. 77—81.

³² Социалистическое строительство на Житомирщине...— Док. № 93, 168; Социалистическое строительство на Черниговщине...— Док. № 169, 184, 202; Социалистическое строительство на Сумщине...— Док. № 191.

³³ Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества (1938—1941 гг.): Документы и материалы.— М., 1962.— С. 276—277; Братское содружество народов СССР, 1922—1936 гг.: Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 424.

³⁴ Дорогой созидания...— Док. № 161, 207; Социалистическое строительство на Сумщине...— Док. № 226; Социалистическое строительство на Черниговщине...— Док. № 118; Социалистическое строительство на Полтавщине...— Док. № 67, 79, 114, 121.

правильного уявлення про його розвиток мають численні повідомлення хроніки «Культурная жизнь в СССР. 1928—1941», хоч це і не документальне видання. В цій хроніці часто, крім назви виставок, в яких брали участь українські майстри, вказується кількість їх учасників та представлених ними праць³⁵.

Документи, що висвітлюють розвиток літератури, містяться майже виключно у республіканському збірнику директив, але вони стосуються питань організаційного оформлення літераторів республіки.

Отже, незважаючи на те, що в цілому розвиток мистецтва представлений досить значною кількістю документів у регіональних збірниках, це питання розкрито поки що поверхово. Причиною цього є відсутність збірника з історії культурного будівництва у республіці, а також публікацій з історії її основних культурних центрів — таких, як Харків та Київ.

Розвиток краєзнавства, охорона пам'яток історії та культури, розгортання археологічних досліджень, музейної справи — всі ці питання досить докладно представлені в регіональних збірниках. Для кожного з них характерний особливий підхід до висвітлення цього питання. Наприклад, у збірнику, присвяченому історії Чернігівщини, 4 матеріали стосуються заходів щодо увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського (док. № 88, 89, 147, 193). Значно ширша інформація з питань краєзнавства міститься у республіканському виданні директивних матеріалів з історії культурного будівництва — понад 30 документів, що становить 2/3 книги, оскільки більшість досліджуваних публікацій мають регіональний характер, культурні контакти з іншими областями УРСР, а також з радянськими республіками в них розкриваються рідко. Винятком стали документальні збірники, присвячені західноукраїнським областям, що повною мірою відчули інтернаціональну допомогу всього радянського народу в боротьбі з культурною відсталістю, успадкованою від часів національного гноблення.

Історія формування української радянської інтелігенції в розглянутих публікаціях не набула належного висвітлення. З цього питання можна навести лише окремі документи. Так, вони є в збірнику, присвяченому соціалістичному будівництву на Полтавщині (док. № 181, 182). В республіканських та союзних збірниках з історії промисловості та робітничого класу простежується певною мірою процес формування інженерно-технічних кадрів важкої промисловості з передових робітників, на окремих прикладах показано залучення інженерно-технічних працівників до соціалістичного змагання та інших трудових починів, до роботи по підвищенню кваліфікації робітників та колгоспників. В різноманітних публікаціях зустрічаються дані про участь представників інтелігенції та студентської молоді в політичному житті країни, але, на жаль, подібні матеріали все ще рідко зустрічаються у збірниках, присвячених історії соціалістичного будівництва.

Таким чином, у збірниках документів з історії Української РСР 1921—1941 рр. на досить великому за обсягом матеріалі висвітлено процес культурної революції. Найбільшої уваги заслуговують ті публікації, в яких зроблено спробу комплексного узагальнюючого відображення культурного життя в УРСР. Важливе значення для дослідження даної проблеми мають збірники, присвячені історії окремих областей, міст, підприємств Української РСР, оскільки в них вміщено конкретні місцеві матеріали. Однак в них використані далеко не всі можливості для ґрунтовного висвітлення розвитку науки, мистецтва та літератури. Прогалини у висвітленні історії радянської культури у розглянутих збірниках часто є наслідком недостатньої розробки історико-культурної теми взагалі в радянській археографії. У майбутньому варто більше ува-

³⁵ Культурная жизнь в СССР: Хроника, 1928—1941.— С. 72, 185, 211, 410, 466, 468, 472, 478, 489, 495, 572, 589, 762.

ги приділяти таким питанням, як історія громадської думки, міжнаціональний обмін духовними цінностями, розвиток суспільних наук, утвердження методу соціалістичного реалізму в літературі та мистецтві, боротьба з буржуазною ідеологією, стосунки держави та церкви, роль культури у прискоренні соціального процесу³⁶.

Певне значення для дослідження проблеми мають збірники республіканського масштабу з історії промисловості та робітничого класу, селянства. На їх сторінках неодмінно знаходять місце документи, що свідчать про підвищення культурно-технічного рівня кадрів промисловості та сільського господарства.

Однак у цілому історія інтелігенції ще не здобула різнобічного та докладного висвітлення в документальних публікаціях, а також у наукових дослідженнях. В історичній науці більше розроблено проблему формування радянської інтелігенції, ніж історію її конкретного вкладу в революційне перетворення світу³⁷.

Для належного висвітлення цієї проблеми потрібне спеціальне тематичне видання.

Отже, створення комплексу документальних публікацій з історії культурного будівництва на Україні у 1921—1941 рр. тільки розпочалося. Саме цим можна пояснити брак достатньої кількості матеріалів з окремих важливих питань теми. Однак водночас наявні документи різноманітні, багато з них яскраво передають складну епоху перехідного періоду. Всі вони можуть стати у пригоді не тільки дослідникам, а й викладачам, студентам, працівникам ідеологічного фронту.

О. І. ГАЛЕНКО (Київ)

³⁶ Кям М. П., Федюкин С. А. Подготовка документальных изданий по истории советской культуры // Сов. архивы.— 1982.— № 5.— С. 13—14.

³⁷ Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции // Вопр. истории.— 1980.— № 9.— С. 18.

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ ВІЙСЬКОВИХ ОРГАНІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ (1944—1945 рр.)

І. М. МІРОШНИЧЕНКО (Львів), В. В. ЮКІШ (Львів)

Бойова співдружність народів СРСР і Польщі в роки другої світової війни, визвольна місія Червоної Армії в країни Центральної та Південно-Східної Європи досить широко висвітлені в радянській та польській історичній літературі. Однак у ній поки що недостатньо показана діяльність представництв СРСР і радянських військових комендатур за кордоном у той період.

У даному повідомленні розкриваються деякі аспекти масово-політичної роботи, її форми та методи, які застосовували працівники військових комендатур спільно з політорганами армій і фронтів у ході здійснення визвольної місії Червоної Армії на території Польщі.

Після вигнання фашистських окупантів за межі Радянського Союзу і вступу частин Червоної Армії на територію Польщі 26 липня 1944 р. Наркомат закордонних справ СРСР опублікував заяву, в якій, зокрема, зазначалося, що Радянський уряд не буде створювати там своїх адміністративних органів і не втручатиметься у внутрішні справи польського народу. В той же день на основі угоди, підписаної Верховним Головнокомандуючим (ВГК) Збройними Силами СРСР і представниками Польського комітету національного визволення (ПКНВ), було визначено принципи перебування радянських військ у цій країні¹. Для координації взаємовідносин між радянським командуванням і адміністрацією польської держави при ПКНВ було створено представництво СРСР, яке з січня 1945 р. перейменоване на військову місію при уряді Національної єдності народної Польщі². Першим головою радянського представництва у Польщі було призначено генерал-полковника М. О. Булганіна. Найважливішими функціями представництва були: суворе дотримання радянськими військовими органами угоди від 26 липня 1944 р., неухильне виконання постанов Державного Комітету Оборони і Ставки ВГК Збройних Сил СРСР про перебування радянських військ на території Польщі та їх взаємовідносини з місцевими органами влади і населенням, невтручання у внутрішні справи польської держави і підтримання дружніх відносин з польською адміністрацією в центрі та на місцях³.

Відродження польської держави, утвердження в ній народно-демократичного ладу відбувалося у винятково складних умовах. Необхідно було не лише прискореними темпами відбудовувати зруйновану економіку, вести боротьбу проти внутрішньої контрреволюції, а й рішуче відстоювати позиції нової Польщі на міжнародній арені. Адже союзники

¹ Внешняя политика Советского Союза в Великой Отечественной войне: Документы и материалы.— М., 1946.— Т. 2.— С. 154—159.

² Центр. арх. М-ва оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 40, оп. 178419, спр. 12, арк. 271.

³ Там же, арк. 200.

по антигітлерівській коаліції на чолі з прем'єр-міністром Великобританії У. Черчіллем всіляко намагалися реставрувати буржуазно-поміщицький лад у Польщі і перетворити її на форпост імперіалістичних держав у боротьбі проти СРСР. Активним провідником такої політики виступав польський емігрантський уряд, який, перебуваючи у Лондоні, координував антинародну діяльність контрреволюційних сил у країні.

Керуючись постановою Державного Комітету Оборони СРСР від 31 липня 1944 р.⁴, радянське командування в міру визволення Польщі створювало на її території військові комендатури, завдання, права та обов'язки яких визначалися відповідними директивами та інструкціями військових рад фронтів і вказівками представництва СРСР при ПКНВ. Працівники цих комендатур не втручалися у внутрішні справи польського народу, а насамперед сприяли нормальному функціонуванню тилових органів Червоної Армії, тобто їх діяльність не суперечила заяві Наркомату закордонних справ СРСР від 26 липня 1944 р.

Враховуючи воєнно-політичну обстановку, що складалася на радянсько-німецькому фронті влітку 1944 р. в результаті успішних наступальних операцій Червоної Армії, було поставлено завдання розгорнути широку масово-політичну роботу в армії та на фронті по формуванню у солдатів і офіцерів високих бойових і моральних якостей, глибокого розуміння покладеної на них місії воїна-визволителя, вихованню радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Кожний політпрацівник, командир і рядовий борець мав роз'яснювати громадянам країн, які він визволяв, зовнішню політику Радянської держави, підкреслювати принцип невтручання в їх внутрішні справи, розкривати суть соціалістичної демократії, нашого соціально-економічного ладу, прагнення трудящих Країни Рад підтримувати дружні стосунки з населенням інших держав. У Польщі цим займалися радянські військові комендатури. До 20 жовтня 1944 р. у визволених східних районах країни було організовано 27 повітових, 16 міських і 182 гмінні комендатури, в яких працювали 400 офіцерів⁵.

Більшість цих органів створювалася згідно з наказами командуючих фронтами. Керівництво і контроль за їх діяльністю покладалися на членів військових рад та заступників начальників тилових служб фронтів по політроботі. Загальний контроль здійснювався представництвом генерала М. О. Булганіна, яке координувало взаємовідносини командування радянських військ і комендатур з органами народної влади Польщі.

Штат комендатур комплектувався за рахунок найбільш досвідчених військовослужбовців, які відкликалися з фронту. Особливо ретельно добиралися коменданти та їх заступники по політичній роботі. Вони повинні були мати великий життєвий досвід, широкий політичний кругозір, вміло і цілеспрямовано втілювати в життя політику партії і Радянської держави у взаємовідносинах з населенням та органами польської адміністрації. За рішенням військових рад при політуправліннях фронтів було створено курси, на яких навчалися офіцери, рекомендовані для роботи в комендатурах. Ім читали лекції про соціально-політичний і державний устрій Польщі, її економіку, історію і традиції, внутріполітичне становище в країні та революційно-демократичні перетворення, які здійснювали трудящі після визволення, знайомили з специфікою роботи та етнографічними особливостями населених пунктів. Особлива увага зверталася на те, щоб при проведенні масово-політичної роботи серед населення офіцери дотримувалися принципової позиції невтручання у внутрішні справи поляків, налагоджували тісні зв'язки з місцевим державним і партійним апаратом⁶.

⁴ Крайнюков К. В. Оружје особого рода.— М., 1978.— С. 274—277.

⁵ ЦАМО, ф. 275, оп. 356369, спр. 7, арк. 71.

⁶ Там же, ф. 236, оп. 2727, спр. 21, арк. 202; ф. 240, оп. 2839, спр. 65, арк. 98.

Політпрацівники, які направлялися в комендатури, проходили також спеціальну підготовку, в ході якої вивчали особливості проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення. В процесі її вони мали роз'яснювати польським громадянам політику Радянської держави щодо нової Польщі, воєнно-політичне становище на фронтах, розкривати джерела сили і могутності радянського народу, непереможності його збройних сил, розповідати населенню визволених районів про основні офіційні документи, опубліковані в пресі: «Маніфест Польського комітету національного визволення», «Заяву НКЗС СРСР про ставлення Радянського Союзу до Польщі», «Угоду між урядом СРСР і ПКНВ про відносини між Радянським Головнокомандуючим і польською адміністрацією після вступу радянських військ на територію Польщі», давати рішучу відсіч вилазкам реакційних сил та агентури польського емігрантського уряду.

Отже, перед офіцерами та особовим складом комендатур стояло відповідальне завдання — бути провідниками інтернаціоналістської політики Комуністичної партії і Радянського уряду щодо народів європейських країн, зокрема польського. У своїй практичній роботі вони керувалися ленінським положенням про те, що необхідно «...із зброєю в руках захищати святі ідеї і ...на ділі здійснювати інтернаціональне братерство народів»⁷.

Особливість роботи радянських військових представництв у Польщі полягала в тому, що в її визволених районах починався процес утворення органів народної влади, під керівництвом яких трудящі здійснювали революційно-демократичні перетворення. Це викликало шалений опір з боку внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

За умов гострої класової боротьби радянські військові комендатури повинні були, не втручаючись у внутрішні справи польського народу, подавати в разі потреби допомогу органам народної влади в справі підтримання громадського порядку і недопущення терористичних акцій з боку реакційних сил і залишків фашистських банд. Вірні інтернаціональному обов'язку і класовій солідарності, радянські воїни, часто ризикуючи життям, допомагали органам державної безпеки Польщі у боротьбі проти контрреволюції. Понад тисяча офіцерів і бійців Червоної Армії, переважно працівників комендатур, загинули на польській землі у 1944—1946 рр. від рук членів терористичних банд⁸.

Пропагандистська робота серед польського населення проводилася в два етапи, кожному з яких відповідали певні її форми. На першому етапі основними формами були мітинги, які відбувалися у містах та селах. На них перед великою кількістю людей виступали радянські офіцери та солдати, польські воїни і представники цивільного населення. Поляки з гнівом розповідали про злочини гітлерівців, висловлювали щиру подяку армії-визволительці. Учасники мітингів приймали резолюції, в яких заявляли про свою готовність підтримувати революційно-демократичні перетворення, здійснювані ПКНВ у визволених районах. У цей період серед населення розповсюджувалися листівки з текстами декретів та закликів ПКНВ, радянські і польські газети, які друкувалися у військових видавництвах. Так, після передислокації на територію Польщі політуправління 1-го Білоруського фронту почали виходити польською мовою газета «Вольна Польська», 2-го Білоруського — «Вольносьць», 1-го Українського — «Нове жице»⁹. Тираж цих газет у

⁷ Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 24.

⁸ СССР и Польша: Интернациональные связи — история и современность. — М., 1978. — Т. 2. — С. 183; Polegli w walce o władzę ludową: Materiały i zestawienia statystyczne. — Warszawa, 1970. — S. 15; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944—1948. — К., 1984. — С. 270—271.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. — М., 1963. — Т. 5. — С. 66.

міру визволення країни від фашистських загарбників поступово збільшувався. Політико-виховне управління 1-ї армії Війська Польського при активній допомозі радянських військових комендатур видавало армійську газету «Звиценжими». З сторінок преси польські громадяни знайомилися з повідомленнями Радінформбюро, становищем на радянсько-німецькому фронті і ходом бойових операцій, які проводили союзні війська, дізнавалися про трудові подвиги нашого народу, бойове братерство радянських і польських воїнів на полях битв.

У ході другого етапу пропагандистської роботи роз'яснювалося ставлення Радянського Союзу до польського народу, визвольні цілі Збройних Сил СРСР, які вступили на територію Східної Європи, в тому числі у Польщу, необхідність зміцнення радянсько-польської бойової співдружності. Найбільш поширеними формами роботи були: проведення зборів, в яких брали участь різні верстви населення, індивідуальних та групових бесід з робітниками, селянами. Поряд з цим організовувалися мітинги, виступи ансамблів пісні й танцю армій та фронтів, колективів художньої самодіяльності, а також показ радянських кінофільмів. Тільки з 26 по 30 серпня 1944 р. в районі Жешува відбулося 106 зборів, бесід і мітингів, 30 кіносеансів і 25 концертів¹⁰.

Для підвищення оперативності агітаційно-пропагандистської роботи, охоплення нею дедалі більшої кількості населення політоргани фронтів і армій створювали спеціальні групи політпрацівників, які забезпечувалися агітмашинами з кінопересувками та різними засобами наочної агітації. Діяльності цих оперативних агітгруп сприяли військові комендатури й органи місцевої влади. Так, лише у серпні 1944 р. оперативна група політвідділу 28-ї армії 1-го Білоруського фронту провела 400 масових мітингів і зборів, понад 1500 колективних та індивідуальних бесід. Ансамбль пісні і танцю армії дав 50 концертів, було організовано у містах і селах понад 100 кіносеансів, на яких демонструвалися радянські фільми¹¹.

У ході масових та індивідуальних заходів пропагувалися насамперед традиції дружби сусідніх слов'янських народів, показувалася необхідність встановлення справедливих радянсько-польських кордонів і налагодження тісного, взаємовигідного співробітництва у післявоєнний період. Особливу увагу працівники радянських комендатур приділяли викриттю наклепів на нашу країну, поширюваних фашистською пропагандою і польським реакційним підпіллям. З бесід, сторінок преси польські трудящі дізнавалися про заходи СРСР, спрямовані на захист інтересів народної Польщі, підвищення її авторитету на міжнародній арені.

Комендатури і політоргани Червоної Армії тісно співробітничали з польськими демократичними партіями і подавали їм велику допомогу в ознайомленні населення з важливими документами ПКНВ. Зокрема, політоргани 1-го Українського фронту через комендатури протягом листопада 1944 — січня 1945 рр. розповсюдили 1,2 млн. примірників відповідної літератури, а 2-го Білоруського — 600 тис. примірників. Завдяки цьому польське населення за Віслою було добре ознайомлене з діяльністю ПКНВ, зокрема із здійснюваними ним ліквідацією поміщицького землеволодіння, будівництвом народної армії і т. д.¹²

Особливою популярністю серед трудящих Польщі користувалися радянські кінофільми. Цьому сприяли, зокрема, їх актуальний зміст, правильний підбір, уміла організація кіносеансів, добре поставлена роз'яснювальна робота. Найкраще сприймалися глядачами фільми, в яких яскраво показано щасливе життя народів Радянського Союзу в

¹⁰ Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость (1941—1945 гг.).— М., 1978.— С. 55.

¹¹ Крайнюков К., Кузнецов Я. Деятельность военных советов в операциях за рубежом // Военно-истор. журн.— 1972.— № 4.— С. 34—36.

¹² Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы.— С. 54—55.

довоєнний період, розповідалося про могутність Червоної Армії та її визвольну місію («Два бійці», «Партизани в степах України», «Вона захищає Батьківщину»). Поряд з художніми фільмами великим успіхом користувалися хронікально-документальні стрічки про героїзм радянських воїнів, будні трудівників тилу тощо («Конвоювання німців через Москву», «На визволеній польській землі» та ін.).

У роботі серед польського населення працівники радянських комендатур широко використовували наочну агітацію. Влаштовувалися стаціонарні й пересувні фотовиставки, експонати яких відображали допомогу Червоної Армії визволенням народам, переваги соціалізму над буржуазним ладом і т. д. У польських містах і селах на спеціальних вітринах і фасадах будинків розклеювалися плакати, лозунги, заклики, різноманітні повідомлення про успішні наступальні операції радянських військ. Лише у вересні 1944 р. в Любліні було виставлено 171 гасло і художнє панно, з них 82 — польською мовою. Вздовж дороги від Буга до Вісли на щитах і панно розміщено 446 лозунгів, значна частина з яких — польською мовою¹³.

Радянські військові коменданти підтримували тісні дружні контакти з політвідділами частин і з'єднань Війська Польського, ділилися з ними досвідом проведення масово-політичної роботи серед населення. Це особливо проявилось в ході підготовки і здійснення Вісло-Одерської операції. Так, при сприянні працівників радянських комендатур агітбригада політвідділу 4-ї польської піхотної дивізії організувала ряд мітингів і зборів у передмісті Варшави—Празі, під час яких розповсюджувала листівки, газету «Жице Варшави», що видавалася при допомозі радянських та польських політорганів¹⁴.

Агітбригади 1-ї польської армії разом з радянськими військовими комендатурами восени 1944 р. організували у Варшавському воеводстві різні політичні заходи—мітинги, збори, бесіди і зустрічі з воїнами-визволителями, перегляд радянських фільмів, виставки про створення і бойові дії Червоної Армії та 1-ї армії Війська Польського тощо. Вони влаштовували також вечори відпочинку з участю армійської художньої самодіяльності, прослуховування грамзаписів творів радянських композиторів і т. п. Загалом така робота проводилася у 69 містах і 83 селах¹⁵. Значною мірою в результаті цього у передмісті Варшави—Празі та інших польських містах населення радо зустрічало радянських воїнів, висловлювало їм свою безмежну вдячність за вигнання німецько-фашистських загарбників. Виступаючи на мітингу у Празі, начальник поштово-телеграфної контори Й. Майсак говорив, що «Червона Армія — наша визволителька, і я від душі радий тому, що поляки пліч-о-пліч борються разом з радянським народом, який несе нам визволення»¹⁶.

Цілеспрямована масово-політична робота серед трудящих Польщі давала відчутні результати. Вони дедалі більше переконувалися у брехливості фашистської пропаганди, таврували ганьбою антинародну суть гітлерівського «нового порядку», проникалися довірою до зовнішньої політики Радянської держави, благородних цілей Червоної Армії, охоче виконували розпорядження радянського командування, спрямовані на те, щоб швидше нормалізувати життя на своїх землях. Про це свідчили численні документи політорганів.

Великий вплив на ставлення польських громадян до радянських воїнів і спеціалістів справила участь останніх у відбудові промислових

¹³ На путях нерушимой дружбы. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной историческому значению установления дружбы и сотрудничества между СССР и социалистическими странами Европы. Москва, 24—25 февр. 1975 г.—М., 1977.—С. 44.

¹⁴ Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945: Działalność aparatu polityczno-wychowawczego. Wybór dokumentów.—Warszawa, 1963.—Т. IV.—С. 451, 454—459.

¹⁵ Ibid.—С. 540.

¹⁶ ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11309, спр. 233, арк. 36.

підприємств — фабрик, заводів і шахт, розмінуванні різних об'єктів, їх допомога місцевим органам влади у відновленні роботи закладів культурно-побутового призначення, лікарень і поліклінік, навчальних закладів і т. д. Наприклад, незабаром після визволення Любліна при допомозі працівників радянської комендатури було відкрито школу на 1400 місць, гімназію і 37 невеликих шкіл у місті та на території воєводства¹⁷.

Специфічною формою роботи радянських військових комендатур було налагодження відносин з служителами церкви, які мали великий вплив на віруюче населення, особливо сільське. Комендантам суворо заборонялося втручатися в справи релігійних установ, у тому числі костелів, розташовувати військові частини на території монастирів, костелів і в приміщеннях, які належали польському єпископату. Не дозволялося і будь-яке обмеження релігійних почуттів та пов'язаних з ними традицій польського народу. Такі дії зміцнювали довір'я і повагу віруючих до радянських воїнів.

Обстановка на радянсько-німецькому фронті, яка створилася наприкінці 1944 р., і внутріполітичне становище в Польщі сприяли дальшому розвитку в країні революційно-демократичного руху. В листопаді — грудні повсюди на визволеній території трудящі виступали з вимогами перетворити ПКНВ у Тимчасовий уряд¹⁸⁻¹⁹. Водночас вони засуджували антинародну політику емігрантського уряду, яка призвела до загибелі понад 200 тис. варшав'ян²⁰. 31 грудня 1944 р., виконуючи волю народних мас, Крайова рада народова — вищий орган державної влади — перетворила ПКНВ у Тимчасовий уряд національної єдності. Польські трудящі з величезним ентузіазмом сприйняли це рішення властей.

Напередодні Вісло-Одерської операції політуправління фронтів провели семінари і наради, на яких було узагальнено досвід роботи комендатур, роз'яснено внутріполітичне становище у Польщі і поставлено завдання по забезпеченню наступу радянських військ, що мав незабаром розпочатися²¹.

У діяльності радянських комендатур настав новий період. Використовуючи вже нагромаджений досвід, вони мали розгорнути у шойно визволених районах Польщі масову агітаційно-пропагандистську діяльність. Крім того, швидке визволення польської території в результаті Вісло-Одерської операції потребувало від військових рад фронтів і радянської військової місії при уряді народної Польщі створити значну кількість нових комендатур у містах і великих населених пунктах, на залізничних вузлах та пристанях. Складне становище, викликане евакуацією німецького цивільного населення із західних польських земель, вимагало від радянських комендатур взяти під охорону господарські приміщення і майно, організувати заходи по розмінуванні населених пунктів, допомогти в заселенні їх репатріантами з колишніх східних районів Польщі і нормальному функціонуванню господарського життя. Із настанням весняних польових робіт працівники комендатур взяли активну участь у посівних кампаніях²². Водночас з поданням всебічної економічної допомоги у відбудові зруйнованого фашистами господарства радянські військові комендатури широко роз'яснювали її гуманний, безкорисливий характер.

У цей період масово-політична робота тісно пов'язувалася з розвитком подій на міжнародній арені і важливими історичними датами в житті радянського народу. Зокрема, політпрацівники комендатур, радянських та польських військових частин, виступаючи у другій половині січня перед польськими громадянами, розповідали їм про життя і ді-

¹⁷ Там же, ф. 236, оп. 2724, спр. 277, арк. 316.

¹⁸⁻¹⁹ Красная звезда. — 1944. — 7—18 дек.

²⁰ Zwycięzcy. — 1944. — 23 października.

²¹ ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2727, спр. 277, арк. 316.

²² Gólczewski K. Pomorze Zachodnie na przełomie dwu epok (1944—1946). — Poznań, 1964. — S. 109—114.

яльність В. І. Леніна — організатора і засновника першої у світі соціалістичної держави, про успішні наступальні дії Червоної Армії проти гітлерівських військ у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Проводилися бесіди, збори і мітинги, присвячені звістам фашистських загарбників на польських землях, особливо у зв'язку з визволенням в'язнів з таборів смерті, створених там гітлерівськими катами. Одне з центральних місць в агітмасовій діяльності радянських військових комендатур займало роз'яснення місцевому населенню важливості возз'єднання всіх польських земель в єдиній державі, тобто повернення Польщі її споконвічних північних і західних земель, відторгнутих загарбниками²³.

Великий інтерес викликали виступи офіцерів Червоної Армії і Війська Польського напередодні і в день 27-ї річниці Збройних Сил СРСР. Всюди вивішувалися плакати, листівки, лозунги і транспаранти, присвячені ювілею армії-визволительки. Польські громадяни збиралися групами для прослуховування матеріалів, опублікованих у радянській і польській пресі про Червону Армію. Для кращого ознайомлення трудящих з цими матеріалами радянські військові коменданти спільно з місцевими органами влади виготовляли газетні вітрини. Біля них постійно збиралася велика кількість жителів, на прохання яких один з присутніх читав газету. Часто такі читки проводили представники місцевої інтелігенції²⁴.

Під час святкування річниці Червоної Армії в колективах трудящих, польських військових частинах проходили урочисті збори, на яких робітники, селяни, воїни проголошували гасла: «Слава героям-визволителям!», «Хай живе 27-а річниця Червоної Армії!» тощо²⁵.

Активізація масово-політичної роботи радянських військових комендатур у Польщі була зв'язана з ходом і рішеннями Кримської конференції голів урядів і держав антигітлерівської коаліції. Як відомо, в процесі обговорення на ній «польського питання» неодноразово виникали серйозні розбіжності між позиціями СРСР, з одного боку, і Великобританії та США — з другого. Англійські й американські правлячі кола наполягали на ліквідації Тимчасового уряду Польської республіки. До того ж шляхом різноманітних маневрів західна дипломатія всіляко намагалася перешкодити встановленню справедливих кордонів нової Польщі.

Однак завдяки принциповій позиції представників Радянського Союзу було відхилено пропозицію визнати «неправомочність» Тимчасового уряду Польщі і «законність» лондонського уряду, який представляв інтереси реакційних кіл еміграції, і досягнуто угоди про створення Тимчасового уряду національної єдності на базі Тимчасового польського уряду. Конференція прийняла остаточне рішення відносно польсько-радянського кордону і висловила за повернення Польщі її споконвічних земель по Одеру-Нейсе²⁶.

Документи Кримської конференції викликали великий інтерес польської громадськості. Тому політпрацівники, офіцери радянських військових комендатур разом з своїми колегами з Війська Польського проводили масові заходи, під час яких знайомили трудящих з її рішеннями. Польські громадяни схвалювали тверду позицію радянської делегації в Ялті з питання про майбутнє їх країни як сильної, незалежної і демократичної держави у центрі Європи.

Таким чином, радянські військові комендатури, створені на території Польщі, проводили значну роботу по пропаганді ідей дружби і солі-

²³ Organizacja i dziatania.— S. 651—653.

²⁴ Попов Н. П., Горохов Н. А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны 1941—1945.— М., 1981.— С. 259.

²⁵ Organizacja i dziatania.— S. 725—726; Zwyczęzmy.— 1945.— 19—25 lutego.

²⁶ История второй мировой войны 1939—1945: В 12-ти т.— М., 1979.— Т. 10.— С. 135—136.

дарності радянського народу та його армії з польськими трудящими, зміцненню радянсько-польської бойової співдружності. Дружба і братерство радянських і польських трудящих набули дальшого розвитку у післявоєнний період і нині стали важливим фактором єдності народів країн соціалістичної співдружності, що міцно стоять на варті миру і безпеки всього людства.

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ (1920—1939 рр.)

О. В. СУХОМЛИНСЬКА (Київ)

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, під безпосереднім впливом її ідей у багатьох капіталістичних країнах виникли комуністичні партії. Засновані на принципах пролетарського інтернаціоналізму, вони стали ініціаторами створення ряду масових політичних міжнародних організацій — Червоного інтернаціоналу профспілок (Профінтерн), Комуністичного інтернаціоналу молоді (КИМ), Міжнародної робітничої допомоги (МРД), Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) та ін. Їх діяльність сприяла зростанню політичної свідомості трудящих, зміцненню їх інтернаціональних зв'язків.

Водночас з'являлися й інші аналогічні громадські організації, де співробітництво різних політичних сил не виключало, однак, боротьби між ними. До таких організацій належали різноманітні товариства, в основі створення яких лежав виробничий принцип. На початку 20-х років у світі налічувалося 27 таких міжнародних об'єднань (інтернаціонали, секретаріати, федерації), куди входили 22,5 млн. чол.¹

Активно включилися в цей рух і педагоги. Вони створили різні за напрямом та характером діяльності міжнародні професійні союзи, у тому числі Сан-Франциський учительський інтернаціонал, Флорентійський католицький учительський інтернаціонал, Міжнародну федерацію учительських асоціацій, Амстердамський професійний учительський секретаріат. Це були консервативні, реформістські організації, які добивалися для педагогів деяких пільг у межах існуючої капіталістичної системи.

На принципово інших засадах будував свою діяльність Інтернаціонал працівників освіти (ІПО), який існував з 1920 р. до 1939 р. і мав свій постійний центр у Парижі. Ця масова міжнародна спілка вчителів вбачала мету своєї діяльності в ідейно-політичній боротьбі проти капіталізму, в організації масового руху за демократизацію школи, поліпшення матеріальних умов та розширення прав педагогів.

Інтернаціонал працівників освіти залучив до своїх лав учительські організації й окремих педагогів з більш як 30 країн світу, у тому числі багатомільйонну армію радянських учителів. Таким чином, він згуртував на демократичній основі різні потоки революційних і демократичних сил. До ІПО могли вступати всі національні професійні організації працівників освіти, які керувалися принципами ідейно-політичної боротьби проти капіталізму й дотримувалися статутних положень. Об'єднання мало три керівні органи — міжнародний конгрес, виконавчий комітет та генеральний секретаріат. У них, зокрема, активно співробітничали учасники радянської секції ІПО — член Президії ЦК профспілки працівників освіти М. Я. Аплетін, педагоги А. П. Пінкевич, С. Т. Шацький, Г. З. Литвин, а також представник учительства УСРР Б. М. Мізерницький.

¹ Панкратов А. Я. Международная деятельность советских профсоюзов. — Горький, 1972. — С. 145.

Постійним місцем перебування генерального секретаріату була обрана Франція, оскільки педагоги цієї країни не тільки стали ініціаторами створення Інтернаціоналу, а й протягом усього періоду існування цієї організації залишалися одними з найініціативніших її членів. Генеральними секретарями ІПО з 1920 до 1932 р. були представники рядового французького вчительства, а з 1932 р. цю посаду займав відомий діяч ФКП та міжнародного комуністичного руху, відомий учений і педагог Ж. Коньйо, який вніс особливо значний вклад в утвердження правильного підходу до розгляду Інтернаціоналом політичних, ідеологічних та педагогічних проблем.

У процесі своєї діяльності ІПО виробив систему поглядів на роль педагогіки, якій були притаманні науковий характер та інтернаціоналістські риси. Розгляд цим міжнародним товариством найрізноманітніших проблем народної освіти здійснювався в руслі як загальних закономірностей розвитку педагогічної науки, так і специфічних, властивих лише марксистсько-ленінській педагогіці. До найважливіших заслуг Інтернаціоналу працівників освіти слід віднести критику ним буржуазної школи, творчий розвиток прогресивних педагогічних ідей, популяризацію практики будівництва нової, радянської школи у нашій країні, тісне поєднання науки й ідеології, теорії та практики.

Для виконання такої широкої програми використовувалися різноманітні форми і засоби роботи — конгреси ІПО та його національних секцій, наради секретаріату й виконкому, школи молодих представників народної освіти, поїздки делегацій учителів зарубіжних країн до СРСР, виставки досягнень радянської педагогіки тощо.

Винятково важлива роль у цьому належала пресі Інтернаціоналу: регулярному щомісячному бюлетеню «L'Internationale de l'enseignement», прес-бюлетеню, окремим книгам та брошурам. Ці друковані видання мали чітко виражену політичну спрямованість. Вони виконували ряд важливих соціальних функцій, найголовнішими з яких були виховна, наукова і пропагандистська.

Автор даного повідомлення ставила своїм завданням показати процес становлення й розвитку Інтернаціоналу працівників освіти, використавши з цією метою насамперед матеріали, що містяться в літературі 20—30 років². Аналіз характеру та змісту діяльності ІПО, якісних і кількісних змін у його структурі дає підстави виділити такі основні етапи історії цієї організації: перший — 1920—1923 рр., другий — 1924—1928 рр. й третій — 1929—1939 рр. Коротко розкриємо особливості кожного з них.

В 1919—1920 рр. у передових педагогів Німеччини, Франції та Італії майже одночасно зародилася думка про створення прогресивної міжнародної вчительської організації. Вона виникла як результат заострення класових суперечностей у капіталістичних країнах, піднесення після перемоги Великого Жовтня революційної свідомості широких кіл учителів.

Найбільш послідовними у здійсненні ідеї про міжнародне об'єднання були французькі працівники освіти, які почали брати участь в організованому професійному русі ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Так, педагогів масових народних шкіл об'єднала демократична Федерація вчительських синдикатів, заснована в 1906 р. Саме вона й висунула думку про створення міжнародної спілки працівників освіти.

Важливою передумовою зародження проектів об'єднання прогресивних учителів саме у Франції стало посилення революційного пролетар-

² Аплетин М. Я. Международное учительское движение.— М., 1925.— 156 с.; Зильберфарб И. Международное объединение работников просвещения.— Харьков, 1925.— 112 с.; Зильберфарб И. Интернационал работников просвещения в действии.— Харьков, 1926.— 36 с.; Интернационал работников просвещения на новом этапе.— М.; Л., 1932.— 109 с.; Литвин-Молотов Г. В тисках кризиса, фашизма и муштры.— М., 1934.— 130 с. та ін.

ського руху в цій країні. Це привело до створення у грудні 1920 р. Французької комуністичної партії. До її лав вступали також педагоги, насамперед революційні синдикалісти, які користувалися великим впливом серед працівників освіти.

Не менш важливою умовою зародження у Франції ідеї створення міжнародного вчительського товариства був рух передової частини творчої інтелігенції країни — письменників, діячів мистецтва, вчених, педагогів — за мир, проти імперіалістичної війни та інтервенціоністських замірів щодо Радянської Росії.

Таким чином, як зовнішні умови — загострення класової боротьби й зростання лівих сил, активна участь французьких революціонерів у русі пролетарської солідарності з молододо Республікою Рад, так і внутрішні передумови — створення ФКП та посилення впливу комуністів у масах, активна пропаганда ними досвіду радянського шкільного будівництва серед педагогів Франції, рух творчої інтелігенції за мир і соціальний прогрес — зумовили провідну роль учителів цієї країни в організації Інтернаціоналу працівників освіти. «У 1920 році, — писав про той період Ж. Коньо, — міжнародний вплив Жовтневої революції й революційні традиції Франції гармонійно злилися воедино»³.

В серпні того ж року французька Федерація вчительських синдикатів на своєму конгресі прийняла рішення створити міжнародну спілку працівників освіти. Тоді ж був обраний комітет ІПО, який розробив тимчасовий статут організації та звернувся до вчителів світу з декларацією про її завдання. Незважаючи на прогресивну сутність змісту цього документа, його загальну антикапіталістичну спрямованість, висунуті у ньому педагогічні ідеї відображали дрібнобуржуазне, ідеалістичне розуміння мети і завдань школи, метафізичний підхід до проблем виховання підростаючого покоління.

В тимчасовому статуті Інтернаціоналу проголошувалися такі принципи міжнародного об'єднання вчителів: боротьба за визволення робітничого класу, а також проти духу ненависті й війни, за створення «раціональної» школи⁴. Таким чином, діяльність новоствореної організації ставилася у пряму залежність від класової боротьби пролетаріату, що було особливо важливим. Орієнтуючи педагогів на суспільну активність, ІПО поєднував розв'язання суто виховних питань з вирішенням першочергових проблем того часу. Саме принцип класової боротьби привернув увагу прогресивних учителів світу, насамперед радянських, до Інтернаціоналу працівників освіти. Проте два інші принципи викликали серйозні заперечення, оскільки відбивали буржуазнопаціфістські тенденції, характерні для всього синдикалістського руху Франції.

Перший міжнародний конгрес ІПО, що відбувся в Парижі 14—15 серпня 1922 р., зібрав представників семи країн — Франції, Німеччини, Голландії, Іспанії, Італії, Люксембургу та Чехословаччини. Вони належали до різних політичних течій і угруповань, але зберігали ліву орієнтацію. Було одноголосно прийнято рішення про згуртування у міжнародну організацію різних спілок та груп прогресивних учителів, незалежно від того, на яке професійне (Профінтерн, Амстердам) чи політичне (II, III Інтернаціонали) об'єднання вони орієнтувалися⁵.

Конгрес обговорив питання про матеріальне й правове становище працівників освіти в різних країнах, створення міжнародного підручника історії для вчителя, розробку загальних принципів «раціональної» та «гуманної» школи. Крім того, замість тимчасового був прийнятий постійний статут ІПО, який зберіг свій ліберально-буржуазний характер.

³ Коньо Ж. Социалистическая революция в России и Франция // Коммунист. — 1977. — № 13. — С. 96.

⁴ Временный устав Интернационала просвещения (1920) // Зильберфарб И. Международное объединение работников просвещения. — С. 73—74.

⁵ Зильберфарб И. Первый Международный конгресс Интернационала просвещения // Путь просвещения. — 1922. — № 5. — С. 301—303.

Таким чином, як писав Ж. Коньйо, «формально Інтернаціонал був створений. Однак у перші роки його діяльність була надто обмежена. Бюлетень його публікувався рідко. Керівництво Інтернаціоналу, займаючись лише програмами і методами освіти, уперто твердило про «педагогічний» Інтернаціонал. Воно не хотіло бачити, яке політичне значення мав лозунг народної освіти»⁶.

Створення ІПО, висунуті ним принципи звернули на себе увагу радянських учителів, які вважали своїм першочерговим обов'язком донести ідеї Жовтневої революції до всіх педагогів капіталістичних країн, підтримати їх боротьбу за свої права. З огляду на це в дні роботи у Москві І конгресу Профінтерну (1921 р.) було проведено й міжнародну конференцію революційних учителів, у якій взяли участь Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, члени ЦК профспілки радянських працівників освіти та представники прогресивних педагогів зарубіжних країн. Важливим її підсумком стало створення Міжнародного комітету пропаганди і дій серед учителів та працівників освіти (МКП). У березні 1923 р. останній виробив «Платформу інтернаціонального об'єднання вчителів»⁷.

Цей документ мав яскраво виражений революційний характер. Проблеми виховання підростаючого покоління тісно пов'язувалися в ньому з політичною боротьбою робітничого класу. Платформа являла собою конкретну програму дій працівників освіти. У ній формувалися мета й завдання вчителів — виховувати активних та свідомих бійців за революційні ідеали пролетаріату; визначалися головні шляхи їх здійснення — тісний зв'язок з життям робітничого класу, з виробництвом; обґрунтовувалися засоби і методи роботи педагогів — самодіяльність та самоуправління.

Секретаріат Інтернаціоналу працівників освіти одразу ж опублікував текст «Платформи» на сторінках свого бюлетеня. Навколо її положень розпочалася дискусія, яка з більшості питань не мала принципового характеру, за винятком тези про необхідність класового підходу до виховання дітей. Після обговорення документа ІПО повністю схвалив «Платформу». 21 грудня 1923 р. спеціальною постановою виконавчого бюро Профінтерну МКП було розпущено. Профспілка радянських працівників освіти ввійшла до складу ІПО як його секція⁸.

Злиттям Інтернаціоналу працівників освіти з МКП завершився перший, організаційний етап діяльності міжнародного об'єднання педагогів. Характерною особливістю цього періоду було те, що основна маса членів ІПО із зарубіжних країн — вчителі народної (початкової) школи — робили тільки перші кроки в ідейно-політичній боротьбі проти капіталізму. Включившись у міжнародний учительський рух, вони внесли в нього й суперечності, притаманні дрібнобуржуазному середовищу — псевдореволюційні традиції, буржуазний пацифізм, анархо-синдикалізм. Однак, незважаючи на це, діяльність Інтернаціоналу працівників освіти ще до входження у нього радянських педагогів мала велике значення для демократично настроєної інтелігенції Заходу, насамперед завдяки класовим позиціям цієї організації та критиці нею буржуазної школи.

Новий етап діяльності ІПО розпочався з його ІІ конгресу, що відбувся 9—11 серпня 1924 р. в Брюсселі за участю представників 10 секцій Інтернаціоналу⁹. Основним питанням, що розглядалося на ньому, стало обговорення нового статуту ІПО. Запропонований делегатам проект повторював головні положення, висунуті Міжнародним комітетом пропаганди. Під час його обговорення не виникло ніяких серйозних незгод. Було прийнято документ, витриманий у марксистському дусі.

⁶ Коньйо Ж. Избранный путь.— М., 1980.— С. 36.

⁷ На путях к новой шк.— 1923.— № 2.— С. 139—140.

⁸ Красн. интернационал профсоюзов.— 1923.— № 12.— С. 658.

⁹ Зильберфарб И. Международное объединение работников просвещения.— С. 59.

В преамбулі статуту вказувалося: «Боротьба працівників освіти за матеріальне й моральне поліпшення свого становища може проводитися успішно не у формі боротьби за привілеї в самому капіталістичному суспільстві, а тільки у формі активної боротьби за перетворення суспільства, яка буде вестися в співробітництві з організованим робітничим класом»¹⁰. Крім політичних, статут визначив також педагогічні аспекти діяльності Інтернаціоналу.

Члени ІПО високо оцінили значення цього форуму. «По суті, — писав згодом Ж. Коньйо, — тільки на конгресі в Брюсселі, у серпні 1924 року організація по-справжньому сформувалася... Нові ноти звучать і в остаточній редакції прийнятого статуту. Це вже мова класової боротьби»¹¹.

Після конгресу Інтернаціонал продовжував приділяти серйозну увагу вивченню економічного та соціального становища працівників освіти різних країн з метою вироблення конкретних і дійових вимог, спрямованих на його поліпшення. Для цього секретаріат ІПО розповсюдив серед педагогів 45 країн спеціальні анкети, які проаналізував відповідальний за це питання французький комуніст М. Бубу. На основі зібраних матеріалів він дав всебічну й диференційовану характеристику економічного та правового становища учителів і зробив такий важливий висновок: чим більший економічний та правовий тиск чинить буржуазія на працівників освіти, тим швидше зростає їх політична свідомість¹².

Аналіз педагогічної проблематики в діяльності Інтернаціоналу на тому етапі показує, що питання про виховання підростаючого покоління у дусі класової боротьби не втратило своєї актуальності й залишилося предметом ідейних сутичок всередині організації. Французька секція ІПО винесла на обговорення II конгресу свої тези, в яких демократична школа визначалася як позакласовий інститут, що, мовляв, має стояти осторонь соціально-економічних негод і конфліктів¹³.

З аргументованою критикою цієї платформи виступили радянські, німецькі та болгарські вчителі. Висловлюючи їх загальну думку, німецький комуніст Ф. Ауслендер підкреслив, що «виховання у дусі й інтересах пролетаріату — істотна частина тих революційних заходів, які визволять пролетаріат від його становища експлуатованого і безправного, позбавленого культури класу. Є тільки єдиний шлях, що веде до загального гуманістичного виховання — це класове пролетарське виховання»¹⁴.

Керівництво Інтернаціоналу звернулося до Н. К. Крупської з проханням викласти свою точку зору на це питання. У відповідь Надія Костянтинівна написала статтю «Про класове виховання», в якій дала глибоку та всебічну характеристику школи у капіталістичному суспільстві, визначила її місце в системі духовного пригноблення пролетаріату¹⁵. Авторитетна думка Н. К. Крупської мала велике значення для прогресивних педагогів Заходу.

На III конгресі ІПО (Париж, Брюссель 1925 р.) культурно-просвітницьку орієнтацію французької секції було відхилено. В резолюції, внесеній радянською делегацією і педагогічним секретарем Інтернаціоналу працівників освіти М. Ван-де-Мортелем (Бельгія), відзначалося: «Конгрес вважає, що за буржуазно-капіталістичного устрою школа не є й не може бути нейтральною. Він визнає за необхідне рішуче вказати масам учителів на класовий характер сучасної школи, яка є одним із знарядь

¹⁰ L'Internationale de l'enseignement. — 1924. — № 1. — Р. 9.

¹¹ Коньйо Ж. Избранный путь. — С. 36.

¹² Див.: Бубу М. Правове становище робітників освіти в буржуазних країнах // Шлях освіти. — 1926. — № 1. — С. 121—130; № 2. — С. 141—150.

¹³ Див.: Тезисы французской секции о рациональном воспитании // Зильберфарб И. Международное объединение работников просвещения. — С. 99—102.

¹⁴ L'Internationale de l'enseignement. — 1925. — № 4 (janv. — fév.). — Р. 32.

¹⁵ Ibid. — 1925. — № 6—7 (mars — avr.). — Р. 33—34; Сов. педагогика. — 1964. — № 2. — С. 41—43.

класового панування. Він закликає всі секції Інтернаціоналу та всіх його членів до енергійної боротьби проти імперіалізму, шовінізму і дрібнобуржуазного егоїзму»¹⁶.

Прийняття цієї резолюції знаменувало поразку дрібнобуржуазного підходу до визначення ролі школи та функцій виховання в капіталістичному світі, свідчило про дальше утвердження марксизму-ленінізму серед прогресивних педагогів світу.

Значна увага у діяльності ІПО, зокрема його IV конгресу (Відень, 1926 р.), приділялася проблемі створення міжнародного підручника з історії, викладанню цього предмета в буржуазній школі. З огляду на роль історії як навчальної суспільствознавчої дисципліни, що формує світоглядні орієнтації молоді, це питання було актуальним не тільки для членів Інтернаціоналу, а й для всіх учителів світу. Діючі у капіталістичних країнах підручники з історії були пройняті духом шовінізму, ненависті до всього чужого, відображали клерикальні тенденції в житті класово-антагоністичного суспільства. Тому ІПО вивчав і критично аналізував принципи, зміст та методи викладання історії у буржуазній школі. На всіх його конгресах велися інтенсивні пошуки принципів побудови підручників, відбору й класифікації матеріалу. Йшла також дискусія про методи і форми історичного пізнання. Активну участь у ній брали французькі, німецькі та радянські працівники освіти.

Відмінність в ідейній орієнтації й методологічних позиціях членів ІПО позначилася і на їх підході до вирішення цього питання. Ті, хто захищав тезу про «нейтральне» виховання, «гуманну» та «раціональну» школу, обстоювали ідеалістичну концепцію історичного розвитку, хотіли створити підручник у дусі реформізму. Марксисти ж захищали матеріалістичне, діалектичне розуміння історії, вбачали в цьому навчальному предметі важливий фактор виховання у підростаючого покоління наукового світогляду. З цих позицій підходили вони й до створення підручника.

Внаслідок зазначених розходжень цю ідею так і не було реалізовано. Щоправда, французька секція Інтернаціоналу, яка була її ініціатором, зробила спробу написати «об'єктивний» підручник з історії на основі еkleктичного набору анархо-синдикалістських положень та деяких суб'єктивістськи інтерпретованих тез марксизму, але була піддана за це принциповій критиці французькими комуністами — членами Федерації вчительських синдикатів¹⁷.

Актуальне значення мала розробка Інтернаціоналом працівників освіти проблем пролетарської педагогіки — найбільш важливих, ключових у його діяльності. Цій тематиці була, зокрема, присвячена Міжнародна конференція, що відбулася 10—12 квітня 1928 р. в Лейпцигу. У центрі її роботи стояли питання про класову спрямованість педагогічної науки й про сутність та закономірності виховання дітей робітників у капіталістичних країнах і в СРСР.

Радянська педагогічна наука була представлена на конференції доповідями М. М. Пістрака, А. П. Пінкевича, С. Т. Шацького та інших працівників освіти. Проблеми виховання підростаючого покоління розглядалися у них з революційних позицій робітничого класу, Комуністичної партії. Вони викликали значний інтерес в усіх учасників форуму.

Педагоги з Німеччини, Франції, Іспанії, Японії, Греції й інших країн у своїх доповідях подали багатий фактологічний матеріал, проаналізували складні явища, що відбувалися в буржуазній школі, розкрили залежність матеріального і правового становища пролетарських дітей від рівня розвитку соціально-економічних відносин, революційного руху робітничого класу¹⁸.

¹⁶ L'Internationale de l'enseignement.— 1925.— № 1° (oct.).— P. 19.

¹⁷ L'Ecole Emancipee.— 1930.— № 53.— P. 21—23.

¹⁸ Вопросы пролетарской педагогики: Докл. на Лейпциг. пед. конф. Интернационала работников просвещения, 12 апр. 1928 г.— М., 1929.— 196 с.

Проведенням педагогічної конференції та V конгресу (Лейпциг, 1928 р.) завершився другий етап діяльності Інтернаціоналу працівників освіти. За той час значно зріс вплив прогресивних демократичних ідей серед учителів світу. В 1928—1929 рр. Інтернаціонал налічував 815 тис. членів. До нього входили 10 секцій і 30 груп, з них 11 — у Європі, 3 — в Африці, 5 — в Азії й 11 — в Америці¹⁹. На цьому етапі ІПО виробив організаційні принципи побудови, статут та програму своєї діяльності, які базувалися на науково-матеріалістичних засадах і визначали характер, мету й завдання міжнародного вчительського руху, розглянув загально-методологічні та теоретичні проблеми педагогіки. Під час боротьби за їх розв'язання виявилися різні ідейні орієнтації членів міжнародного товариства: анархо-синдикалізм, буржуазний лібералізм, утопізм тощо.

Активною і згуртованою силою виступили в Інтернаціоналі комуністи, марксистсько-ленінці різних країн. Вони відображали настрої переважної більшості демократично настроєних працівників освіти, які під їх впливом сприймали революційні ідеї. Прийняття Міжнародною педагогічною конференцією принципів класового виховання дітей робітників стало закономірним результатом тієї ідейної боротьби, яку радянська секція та її прихильники вели від конгресу до конгресу. І хоч ідейне протиборство всередині Інтернаціоналу тривало, воно втратило свою гостроту й відступило на задній план. Критично-радикальна тенденція, творчо збагачена марксизмом, підсилена практичними досягненнями радянської педагогіки, стала ідейною основою дальшої загальнополітичної та ідеологічної діяльності ІПО.

В 1929 р. Інтернаціонал працівників освіти вступив у новий, третій етап своєї історії. Глибока економічна криза, що почалася того року в багатьох капіталістичних країнах, посилення у них фашистських тенденцій наклали свій відбиток на характер класової боротьби.

В тих умовах демократично настроєна громадськість планети піднесла свій голос на захист соціального прогресу і миру, проти загрози фашизму й війни. Наукове обґрунтування особливостей того напруженого періоду дістало в рішеннях VII конгресу Комінтерну. В них підкреслювалася небезпека недооцінки загрози фашизму та водночас відкидалися фаталістичні погляди на нього як неминуче явище²⁰. Інтернаціонал працівників освіти також вніс вагомий вклад у розвінчання антинародної суті фашизму, показав його ворожість демократії й культурі, розкрив небезпеку політики мілітаризації науки і школи.

В той час питома вага педагогічної проблематики, якою займався Інтернаціонал, знизилася. Це зумовлювалося політичною ситуацією у світі, яка вимагала насамперед розкриття специфіки даного періоду класової боротьби, що характеризувався жорстокими нападками буржуазії на ІПО, посиленням антирадянської пропаганди. Значну увагу з'ясування нових завдань, що постали перед прогресивними педагогами світу, приділив VI конгрес ІПО (Антверпен, 1930 р.). Він висунув важливі політичні лозунги єдності міжнародного вчительського руху на основі революційної класової боротьби, залучення до нього студентів педагогічних закладів та молодих учителів. На конгресі також були всебічно розглянуті різні аспекти проблеми органічного зв'язку школи й суспільного середовища, який в умовах всевладдя буржуазії забезпечує збереження соціально-політичних, економічних і духовних позицій експлуаторського класу²¹. Своєчасний марксистський аналіз зловісних намірів реакції реорганізувати на воєнізованій основі школу сприяв виробленню Інтернаціоналом ефективної стратегії боротьби проти фашизму.

¹⁹ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1674, арк. 142.

²⁰ Резолюції VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала.— М., 1935.— С. 11.

²¹ L'Internationale de l'enseignement.— 1930.— № 10 (juil).— Р. 2—6.

Таким чином, розробка педагогічної теорії почала розглядатися міжнародним товариством учителів як важливий елемент політичної діяльності, зняряддя у боротьбі проти антидемократичних тенденцій, фішизації школи.

Свій VII конгрес ІПО вирішив провести в Німеччині (Гамбург, 1932 р.) — країні, де особливо посилено насаджувалися шовінізм, расова теорія, знищувалися демократичні свободи. Цей конгрес завершив перехід ІПО до нових методів діяльності, закріпив підхід до ідейно-теоретичних проблем педагогіки як складової частини боротьби прогресивних працівників освіти за корінні соціальні зміни. Велике значення у цьому плані мало обговорення питань, пов'язаних з протидією спробам мілітаризації школи та клерикалізації навчальних закладів, з організацією дитячого демократичного руху²².

Головною на конгресі стала ідея організації широкого єдиного фронту вчителів для боротьби проти реакції. Її підтримали всі учасники найвищого органу Інтернаціоналу, а делегати з Франції, Німеччини й Англії запропонували скликати в 1933 р. Міжнародний конгрес єдності працівників освіти. Це починання було схвалене.

Міжнародний конгрес єдності працівників освіти проходив 1—4 серпня 1933 р. у Парижі. В його роботі взяли участь 210 делегатів з 16 країн світу, які представляли 1600 тис. педагогів²³. «Це був небувалий для минулих років учительський конгрес, його скликала не одна якась учительська організація, а група вчительських спілок різних напрямів, які належали до ряду країн Європи, Азії та Америки, за ініціативою Інтернаціоналу працівників освіти. Конгрес і за своїм складом, і за характером обговорюваних питань, і за прийнятими рішеннями, й за виступами всіх делегатів був справді міжнародним конгресом учительської єдності», — писав згодом один з його радянських учасників²⁴. Головний лозунг конгресу «Широким єдиним фронтом учительства проти злиднів, фашизму та війни» дістав яскраве і переконливе втілення у виступах делегатів та прийнятих рішеннях. В них визначалися ефективні шляхи й засоби організованої діяльності вчителів, що дотримувалися різних ідейних напрямів, містився заклик об'єднуватися за принципом: школа, район, країна. Конгрес обрав міжнародний комітет дій, який був покликаний здійснювати допомогу жертвам фашизму, створювати аналогічні національні комітети у різних країнах, сприяти розвитку суспільної свідомості серед працівників освіти.

Характерна для цього етапу діяльності ІПО особливість розробки педагогічної проблематики, яка полягала в розгляді питань виховання під політико-ідеологічним кутом зору, яскраво виявилася під час роботи VIII конгресу Інтернаціоналу (Париж, 1935 р.). На його засіданнях розглядалися різні питання але всі вони так чи інакше стосувалися головної проблеми — «фашизм і школа». Доповідачі розкрили канали впливу фашистської ідеології на останню, на прикладі Німеччини показали механізм здійснення авторитарно-диктаторського панування над усією справою освіти й виховання підростаючого покоління. На прикладі Франції вони довели, що лише орієнтація вчителів на широкий єдиний фронт може стати гарантією захисту демократичних свобод школи та її працівників. Конгрес підкреслив інтернаціональне значення розвитку соціалістичної педагогіки в СРСР.

VIII конгрес прийняв платформу боротьби єдиного фронту працівників освіти проти мілітаризації й клерикалізації школи. Цей документ був спрямований «проти фашистського варварства і середньовічного мракобісся, проти теорій расизму та звірячої національної ненависті, проти теорії «природної й непорушної» нерівності, яка виправдовує со-

²² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5462, оп. 14, спр. 2, арк. 1—25.

²³ Конько Ж. Избранный путь.— С. 52.

²⁴ Литвин-Молотов Г. Указ. соч.— С. 22.

ціальну нерівність, ... на підтримку іспанських, німецьких та інших колег, що постраждали від терору і репресій»²⁵.

Остання в історії діяльності ІПО міжнародна конференція відбулася у Парижі в серпні 1937 р., одразу ж після Міжнародного вчительського конгресу, що скликався 23—29 червня у цьому ж місті з ініціативи Національної профспілки французьких учителів та був приурочений до Всесвітньої універсальної виставки. Конференція була політичним актом протесту прогресивних працівників освіти проти фашизму. В її роботі взяли участь представники педагогів-інтернаціоналістів з Англії, Іспанії, Чехословаччини, Бельгії, США, Швеції, Єгипту, Алжіру й інших країн, які продемонстрували волю до єдності у боротьбі за мир демократію і культуру. Іспанські та мексиканські педагоги поділилися на її засіданнях досвідом боротьби за нову школу, практичними результатами виховання у дітей антифашистських настроїв і переконань²⁶.

В 1938—1939 рр. ІПО, діючи у відповідності з рекомендаціями вище згадуваних міжнародних конгресів та конференцій, зосередив свої зусилля на викритті нацистської шкільної доктрини, боротьбі за єдиний фронт працівників освіти проти фашизму й війни, поданні дійової допомоги жертвам шовінізму і контрреволюції, активному залученні до революційного процесу молодих педагогів, вихованні дітей у дусі класової боротьби.

Друга світова війна припинила різнобічну діяльність ІПО. На її третьому етапі вона мала послідовно класовий характер. У нових історичних умовах, розв'язуючи складні завдання, Інтернаціонал продемонстрував творче застосування положень В. І. Леніна про активну роль свідомості, ідей у революційному процесі. Він поглибив підхід до педагогіки як класової та ідейної зброї пролетаріату.

В тісній взаємодії з усіма загонами міжнародного робітничого руху (Комінтерн, Профінтерн) Інтернаціонал працівників освіти досяг значних успіхів як школа політичного виховання вчителів, цитадель антифашизму й антиімперіалізму, як наукова лабораторія, де розроблялися актуальні теоретико-методологічні проблеми педагогіки.

Великий досвід теоретичної та практичної діяльності, нагромаджений ІПО, став джерелом, з якого комуністичні й робітничі партії Заходу, передові педагоги черпали ідеї про шляхи і форми розвитку демократичного руху, принципи проведення прогресивних перетворень у галузі освіти.

Після другої світової війни Інтернаціонал працівників освіти ввійшов у Міжнародну федерацію профспілок працівників освіти (МФППО) — складову частину Всесвітньої федерації профспілок, що знаменувало собою нову сторінку в історії міжнародного учительського руху.

²⁵ Платформа борьбы, принятая VIII конгрессом ИРП // Литвин Г. Париж — Оксфорд. — М., 1936. — С. 46.

²⁶ L'Internationale de l'enseignement. — 1937. — № 2 (nov. — dec.). — P. 1—3.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СТАНОВЛЕННІ РАДЯНСЬКО-ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 20—30-х РОКАХ

М. І. ЗАЛІСЬКИЙ (Дніпропетровськ)

Українська РСР, яка має значний науково-технічний, економічний і культурний потенціал, вносить помітний вклад у розвиток відносин СРСР із зарубіжними країнами, у тому числі Латинської Америки.

Сучасний етап розвитку взаємозв'язків між УРСР та державами цього регіону значною мірою був підготовлений різнобічними за напря-

мом і багатоманітними за формою їх зв'язками у 20—30-і роки. Вони стали складовою частиною становлення радянсько-латиноамериканських відносин у той період. Показу і аналізу цих зв'язків, малодосліджених у радянській та зарубіжній літературі, й присвячено дану публікацію.

Важко давалися перші кроки на шляху зближення і становлення відносин Країни Рад й держав Латинської Америки. Їх уряди, солідаризуючись з реакційними імперіалістичними силами, підтримували політику невизнання молоді Радянської держави. Ця «солідарність» виявлялася не лише у політичних заявах. Всеукраїнською надзвичайною комісією, наприклад, у серпні 1919 р. було розкрито контрреволюційну змову, на чолі якої стояв консул Бразилії граф А. Пірро¹.

На відміну від своїх урядів широкі народні маси та прогресивна громадськість країн Латинської Америки не раз виявляли симпатії і солідарність з боротьбою робітників і селян молоді Радянської держави. Зокрема, народ Радянської України особливо відчув їх моральну і матеріальну підтримку під час голоду, який лютував у 1921—1922 рр. У той час значну допомогу Україні подали насамперед народи Аргентини, Бразилії та Уругваю.

В цих країнах посиленню кампаній по збору пожертвуваль, продуктів харчування, одягу, що проводилися спеціально створеними комітетами допомоги голодуючим, сприяло перебування на Україні на початку червня 1922 р. латиноамериканської делегації, яка направлялася в Берлін на II Міжнародну конференцію допомоги голодуючим Росії. Детально ознайомившись з станом справ у південних районах республіки, представники секцій Міжнародної робітничої допомоги (МРД) Латинської Америки під час бесіди з головою РНК України заявили, що вони вживуть усіх заходів, щоб спонукати населення Південної Америки до широкої допомоги потерпілому українському народу². Велику турботу виявляли зарубіжні робітники про радянських дітей. В Аргентині, наприклад, було створено «Комітет допомоги дітям», який на сторінках своєї газети «Дитяча солідарність» вів систематичну пропаганду щодо збирання коштів на утримання трьох дитячих будинків — одного в Самарі і двох у Харкові³. Деякі організації та громадяни латиноамериканських країн самостійно направили посилки в охоплені голодом райони. Так, тільки до Одеси з Буенос-Айреса на середину 1923 р. їх надішло 374⁴. В. І. Ленін, підбиваючи підсумки цієї кампанії солідарності, 2 грудня 1922 р. в листі до секретаря МРД В. Мюнценберга відзначав, що «допомога голодуючим з боку міжнародного робітничого класу значною мірою допомогла Радянській Росії пережити тяжкі дні торішнього голоду і побороти його»⁵.

В міру відбудови народного господарства, зруйнованого війною, зміцнення соціалістичних засад в економіці СРСР та в умовах відсутності широких офіційних міждержавних відносин з країнами Латинської Америки зусилля Радянського уряду були спрямовані на розвиток торговельних зв'язків з ними. Головну роль у їх організації відіграло змішане акціонерне товариство «Півдамторг», створене на базі контори «Амторгу» в 1927 р. в Аргентині і яке продовжувало свою діяльність до початку січня 1936 р. в Уругваї, Бразилії, Парагваї та Чилі. З другої половини 20-х років у торгівлі СРСР з Латинською Америкою почала

¹ Сизоненко А. И. Становление отношений СССР со странами Латинской Америки, 1917—1945 гг.— М., 1981.— С. 16.

² Новиков М. Н. Участие трудящихся стран Африки и Латинской Америки в помощи Советской России во время голода 1921—1922 гг. // Сб. науч. работ аспирантов.— М., 1969.— Вып. 4: Вопр. всеобщ. истории.— Ун-т дружбы народов.— С. 24.

³ Забарко Б. М. Пролетаріат Аргентини і Бразилії — Країні Рад, 1921—1922 рр. // Укр. іст. журн.— 1971.— № 5.— С. 105; Забарко Б. М. Солідарність трудящихся стран Латинской Америки с Советской Россией в 1921—1922 гг. // Ленинизм и Латинская Америка.— М., 1972.— Ч. 1.— С. 342.

⁴ Там же.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 301.

брати участь й Українська РСР. Так, після того як на початку 1926 р. «Амторг» встановив регулярне морське сполучення між Радянським Союзом і Латинською Америкою, щороку через кожні 5—6 тижнів в Одесу прибували звітні пароплави із закупленими для нашої країни товарами. Такі прямі рейси, які не практикувалися в царській Росії, знизили вартість фрахту суден більше ніж у 2 рази, скоротили тривалість рейсів з 70 до 35—40 днів і зробили рентабельним продаж радянських товарів у Південній Америці⁶.

Через Одеський порт на цей континент йшла також переважна частина експортних поставок з СРСР: металовироби, ліс, віск, сіль тощо. Серед цих товарів були й ті, які вироблялися чи добувалися на Україні⁷, оскільки, зрозуміло, доставляти їх в Одесу було набагато дешевше, ніж привозити аналогічну продукцію з далеких районів нашої країни, наприклад, з Уралу чи Сибіру. Певна частина латиноамериканського експорту, що надходив до Союзу РСР, поступала на Україну, зокрема, продукти тваринництва і пряжа⁸.

Радянсько-латиноамериканська торгівля мала взаємовигідний характер, розвивалася при активному торговому балансі на користь партнерів нашої країни. Незважаючи на це, з 1931 р. скорочується торгівля СРСР з Аргентиною, а згодом й з іншими країнами Латинської Америки. Із закриттям у січні 1936 р. «Півдамторгу» її обсяг знизився ще більше. Причини цього слід шукати в тяжкому післякризовому стані економіки південноамериканських держав, посиленні впливу реакційних проімперіалістичних елементів, настроєних вкрай вороже проти Союзу РСР⁹.

У 1984 р. виповнилося 60 років встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Мексикою. З висоти сьогодення і досягнутого рівня та характеру радянсько-мексиканських взаємозв'язків особливо пророче звучать слова першого повпреда Союзу РСР у цій країні С. С. Петковського про те, що відносини між обома державами у майбутньому можуть бути тільки дружніми¹⁰. Привертає у зв'язку з цим увагу діяльність тих дипломатів, які зводили міцний фундамент цих відносин. В числі перших «послів Чичеріна» у Мексиці був й повпред нашої країни О. М. Макар, активний діяч КП(б)У. Він був висунутий на дипломатичну роботу у 1923 р. М. В. Фрунзе (у той час заступником голови РНК УСРР і одночасно командуючим військами України і Криму), який характеризував його як цілком гідного кандидата для цієї відповідальної та почесної діяльності¹¹. Боець ленінської гвардії, О. М. Макар з честю виконав завдання партії та країни. Перебуваючи у Мексиці (1928—1930 рр.), він встановив добрі стосунки з багатьма прогресивними діячами, вченими, художниками, письменниками. Його часто запрошували виступати з лекціями та доповідями перед різними аудиторіями слухачів, які цікавилися питаннями, пов'язаними з Радянським Союзом чи марксистсько-ленінськими ідеями. О. М. Макар влаштовував прийоми у радянському посольстві, на які запрошував не лише офіційних урядових осіб, а й представників ділових кіл, організував виставки промислової та сільськогосподарської продукції СРСР¹². Він був обраний почесним членом Мексиканського товариства географії та статистики, мав постійні контакти з президентом країни Е. Портесом

⁶ Иоффе А. Е. Внешняя политика Советского Союза в 1928—1932 гг.— М., 1968.— С. 433.

⁷ Внешняя торговля Украины: Сб. стат. материалов за 1924/25 — 1927/28 гг.— Харьков, 1930.— С. 102—103, 116, 125.

⁸ Там же.— С. 198.

⁹ Див.: Новая и новейшая история.— 1968.— № 4.— С. 88.

¹⁰ Известия.— 1924.— 29 авг.

¹¹ Сизоненко А. И. В стране ацтекского орла: Первые совет. полпреды в Мексике.— М., 1969.— С. 57; Макар-Баткіна С. Олександр Михайлович Макар.— Одеса, 1969.— С. 98.

¹² Макар-Баткіна С. Назв. праця.— С. 92.

Хілем та кандидатом на цей пост на найближчих виборах О. Рубіо¹³. Навіть після вимушеного від'їзду з Мексики (через розрив мексиканською стороною під тиском імперіалістичних кіл дипломатичних відносин з СРСР) О. М. Макар прагнув зберегти контакти з цією латиноамериканською країною¹⁴.

У 20—30-ті роки на відміну від нестабільної, залежної від кон'юктурних міркувань політики урядів країн Латинської Америки позиція трудящих мас і комуністичних партій континенту щодо СРСР залишалася незмінною. Вони вбачали в Країні Рад яскравий зразок і приклад для наслідування. Проте на шляху до пізнання ними правди про життя радянських людей, досвіду соціалістичних перетворень буржуазні засоби пропаганди звели заслони брехні та дезінформації. Оцінюючи діяльність цих засобів масової інформації, В. І. Ленін писав, що вони діяли як «синдикат, щоб замовчувати правду про Радянську Росію, щоб поширювати брехню й наклепи проти нас»¹⁵. Не обійшла «увагою» латиноамериканська буржуазна преса й соціалістичне будівництво на Україні. Представники Загальної конфедерації робітників і селян Мексики Л. Толедано і В. Вільясенор, які побували у 1935 р. в СРСР, зокрема у Харкові та Донбасі, згодом у написаній ними спільно книзі «Подорож у світ майбутнього» зазначали, що в Мексиці явно під впливом американських ідейних натхненників антирадянських наклепів, таких, як У. Херст, щотижня публікувалися статті, у яких ішлося про провал п'ятирічних планів, колективізації тощо. Дійшло до тверджень, що на великих радянських заводах, таких, як Харківський тракторний, щоб увести в оману туристів, палять соломі, імітуючи виробничі процеси¹⁶. А уругвайський письменник О. Коско Монтальдо, перебуваючи в 1927 р. в СРСР, після відвідання Харкова говорив в інтерв'ю: «Це дивовижно. За розповідями буржуазних газет багато з нас уявляли, що Харків не більший, ніж велике село. Тепер ми на власні очі переконалися, що це великий центр промисловості та культури»¹⁷.

За таких умов особливого значення набули поїздки представників трудящих латиноамериканських країн в СРСР з метою ознайомлення з життям будівників соціалізму. В. І. Ленін не раз підкреслював важливість цього каналу пізнання правди про Радянську державу і викриття наклепів буржуазної пропаганди¹⁸.

Одним з перших латиноамериканців, які побували в 20-і роки в СРСР, у тому числі на Україні, був кубинський революціонер Х. А. Мелья. Як делегат мексиканської секції МОДРУ на II Міжнародній конференції цієї організації (березень 1927 р., Москва) він на початку квітня зустрічався з донецькими шахтарями, модрівцями Артемівська¹⁹. Полум'яний революціонер вбачав у Радянському Союзі не тільки «економічний, політичний та військовий оплот соціальної революції у великих країнах та колоніях, але і прообраз майбутнього союзу вільних народів»²⁰. Повернувшись до Мексики, Мелья розповів правду про СРСР. В умовах посилення репресій проти комуністів він дав рішучу відсіч ворогам, опублікувавши на сторінках органу

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 96, арк. 40.

¹⁴ Більш докладно про О. М. Макара див.: Синзonenко А. И. В стране ацтекского орла.— С. 55—74.

¹⁵ Ленін В. І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів, 6—9 листоп. 1918 р.: Промова про міжнар. становище 8 листоп. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 157.

¹⁶ Tolcedano L. V., Villasenor M. V. Un viaje al Mundo del Porvenir.— México.— 1936.— Р. 39, 60.

¹⁷ Харьк. пролетарий.— 1927. — 19 нояб.

¹⁸ Див.: Ленін В. І. Промова на широкій робітничо-червоноармійській конференції в Рогозько-Симоновському районі, 13 трав. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 113.

¹⁹ Погосов Ю. Мелья.— М., 1968.— С. 104—105.

²⁰ Советско-кубинские отношения, 1917—1977 гг.— М., 1980.— С. 69.

мексиканської компартії «Ель-Мечете» серію статей під назвою «Епізоди з життя Радянського Союзу». Побачена соціалістична реальність зробила його прихильником і палким агітатором ленінського розв'язання національного питання. На сторінках тієї ж газети він писав: «В СРСР сотня визволених від царського іга націй вступає на шлях повного розвитку як своїх творчих, так й економічних, і політичних можливостей та дає зразок вкладу, який робить національний дух цих народів у майбутню гетерогенну соціалістичну цивілізацію»²¹.

Традиції боротьби з антирадянською буржуазною пропагандою, започатковані Х. А. Мелья, продовжив своєю книгою «Червона зірка» професор історії, організатор товариства «Друзі Радянської Росії» у Мексикі Р. Р. Педруеса, який ще в 1925—1926 рр. протягом півроку глибоко вивчав у нашій країні соціалістичні перетворення²². У своїй книзі, рукопис якої був закінчений у 1929 р., він глибоко і всебічно висвітлив життя Радянського Союзу²³. В розділі «Політична організація в СРСР» він характеризує національні відносини в нашій країні на прикладі зростання шести радянських республік, у тому числі України²⁴. Зосередивши свою увагу на висвітленні планів соціалістичної індустріалізації СРСР, Р. Р. Педруеса дав читачеві реальну, а не спотворену буржуазною пропагандою картину розвитку південних районів СРСР²⁵.

Глибокий слід у становленні відносин між народами Союзу РСР і Латинської Америки залишив 1927 р. Вперше в нашу країну на святкування 10-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції та для участі у роботі I Всесвітнього конгресу друзів СРСР прибула численна інтернаціональна делегація з далекого континенту, до складу якої входили представники 10 країн. Делегати здійснили велику подорож по країні і мали всі можливості для ознайомлення з ходом соціалістичного будівництва та обміну думками з радянськими трудящими. Гостинно зустрічали латиноамериканських делегатів, зокрема, у Харкові, Одесі, Миколаєві, Полтаві та багатьох селах республіки.

На початку листопада 1927 р. з досягненнями радянської сільськогосподарської кооперації ознайомила у Харкові та Полтаві перша селянська делегація іноземних гостей з 9 чол., до якої входив й представник Національної селянської ліги Мексики (НСЛ) П. Мендес. 5 листопада делегати були прийняті головою ВУЦВК Г. І. Петровським²⁶. В кінці того ж місяця у складі другої селянської делегації із закордон у Харкові побували колишній мексиканський сенатор Л. Монсон і представник НСЛ Г. Родрігес. Потім вони продовжили знайомство з досвідом кооперативного будівництва в Одесі, де були присутніми на засіданні окружної кооперативної ради, яка підбивала підсумки своєї 10-річної діяльності²⁷.

У тому ж році Харків відвідали залізничники з Мексики, а також аргентинський професор міжнародного права, голова Товариства друзів нової Росії А. Орсабаль і уругвайський письменник О. К. Монтальдо. Двоє останніх у складі делегації зарубіжної інтелігенції знайомилися з питаннями культури і побуту трудящих міста²⁸. Нарком освіти республіки М. О. Скрипник у бесіді з делегатами ознайомив їх з системою народної освіти та розвитком національної культури в республіці. 17 чол. із 8 латиноамериканських країн, у тому числі 6 представників

²¹ Tibol R. Julio Antonio Mella en "El Machete".— México, 1968.— P. 87; Mella. Documentos y artículos.— Habana, 1975.— P. 307.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 96, арк. 15.

²³ Pedrueza R. R. La estrella roja: Doce años de vida soviética.— México, 1929.— 169 p.

²⁴ Ibid.— P. 74—86.

²⁵ Ibid.— P. 97.

²⁶ Харьков. пролетарий.— 1927.— 3, 4, 6 нояб.

²⁷ Известия, Одесса.— 1927.— 26 нояб.

²⁸ Харьков. пролетарий.— 1927.— 19, 22 нояб.

Аргентині, 4 — Мексика, 2 — Кубі і по одному — Бразилії, Чилі, Еквадору, Колумбії та Уругваю, входили до складу робітничої делегації, яка побувала в листопаді 1927 р. в Одесі та Миколаєві. Відвідуючи промислові підприємства, гості з далекого континенту відзначали, якими далекими від дійсності були їхні колишні уявлення про СРСР як про відсталу країну. Латиноамериканські робітники мали змогу безпосередньо ознайомитися з життям радянських трудящих і поспілкуватися з ними. Наприклад, у Миколаєві вони були присутніми і виступали на робітничих зборах в цехах суднобудівного заводу, на пленумі та засіданні президії міськради ²⁹.

В кінці 20-х і в 30-і роки поїздки робітничих делегацій з Латинської Америки в нашу країну стали систематичними, інтернаціональні зв'язки набули більш різноманітних форм. У 1928 р. в СРСР з 27 липня по 27 вересня перебувала перша латиноамериканська спортивна делегація — команда з 15 футболістів, у якій переважну більшість становили робітники. Всього в цю делегацію, яка приїхала для участі в міжнародній спартакіаді, входив 21 чол.³⁰ Зокрема, з 8 по 10 серпня уругвайські футболісти провели у Харкові 4 зустрічі із командою України ³¹. Тим самим було покладено початок спортивним зв'язкам Радянської України з спортсменами Латинської Америки.

Делегацію прийняв секретар ВУЦВК П. І. Буценко, який ознайомив футболістів з досягненнями народного господарства республіки та життям її робітничого класу ³².

У перші післяжовтневі роки, коли буржуазна реакція перейшла в наступ на робітничий і комуністичний рух і в зв'язку з цим у багатьох країнах світу, в тому числі Латинської Америки, почався спад революційної хвилі, міжнародний пролетаріат опинився перед необхідністю організованого відступу і збереження свого авангарду. Велику роль у цій справі відіграла Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), що виникла у 1922 р. як знаряддя класового захисту пролетаріату від терору буржуазії. Маючи мережу закордонних секцій, вона подавала матеріальну, моральну, юридичну і політичну допомогу революціонерам, що знемагали у в'язницях, та їх сім'ям. Виконання цих завдань, зокрема в нашій країні, досягалося шляхом активної пропагандистсько-організаційної роботи серед трудящих, ознайомлення їх з проблемами життя і побуту робітників і селян за кордоном, революційною боротьбою останніх, а також за допомогою безпосередніх зв'язків низових ланок МОДРу з зарубіжними борцями, встановлення шефства над тюрмами, листування з сім'ями в'язнів та страчених.

У 20—30-ті роки велику агітаційно-пропагандистську роботу по інтернаціональному вихованню трудящих Української РСР і зміцненню їх зв'язків з пролетаріатом Латинської Америки проводив центральний орган ЦК МОДР республіки журнал «Червоний клич». За період 1927—1935 рр. у ньому було опубліковано 35 інформаційних матеріалів, присвячених діяльності латиноамериканських секцій МОДР, становищу пролетаріату та білому терору на континенті ³³. При цьому слід відзначити, що з 1927 р. по 1930 р. такого роду матеріали публікувалися нерегулярно, мали поверховий і схематичний характер, що свідчило про недостатні міжнародні зв'язки модрівських секцій, недостатню взаємну проінформованість. Щоправда, процес організаційного становлення структури організацій МОДРу в Латинській Америці почався лише в кінці 20-х років, і вже в 1932 р. вони існували в 21 країні континенту ³⁴. Крім того, їх нелегальні або напівлегальні умови існуван-

²⁹ Красн. Николаев.— 1927.— 25, 29 нояб.; Известия, Одесса.— 1927.— 22 нояб.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 7576, оп. 2, спр. 64, арк. 8, 88.

³¹ Там же, спр. 80, арк. 27.

³² Там же, спр. 64, арк. 9, 10.

³³ Підраховано автором за журналом «Червоний клич» за вказ. період.

³⁴ Латин. Америка.— 1977.— № 1.— С. 148.

ня там заважали встановленню широких контактів з відповідними радянськими секціями.

Поряд з труднощами одержання інформації не менш складним було й поширення на далекому континенті модрівської літератури з СРСР. Зокрема, у 1933 р. Всеукраїнському ЦК МОДР вдалося переправити в чилійську модрівську секцію 4 примірники свого журналу³⁵. Це допомогло справі розвитку безпосередніх контактів між обома організаціями та посилило обмін інформацією. Чилійські модрактивісти доручили спеціальному кореспондентові відправляти матеріали в СРСР.

Модрівська література, присвячена Латинській Америці, виходила також в республіканському видавництві «Український робітник» і публікувалася обласними комітетами МОДР. Останні видали кілька праць методичного характеру, що призначалися агітаторам та пропагандистам й розкривали питання, пов'язані з національно-визвольним рухом на латиноамериканському континенті та життям і діяльністю відомих революціонерів³⁶. В республіці з'явилися також країнознавчі праці, які виходять за рамки агітаційно-пропагандистської модрівської літератури³⁷. І хоча вони й мали певні недоліки, все ж ми маємо підстави говорити про зародження української радянської латиноамериканістики у 30-і роки, яка була тісно пов'язана з діяльністю МОДР.

В 30-і роки модрівськими і профспілковими активістами України інтенсивно розвивається інтернаціональне листування. В авангарді цієї роботи була бригада інтернаціоналістів при Кременчуцькому педінституті, досвід якої, на думку Профінтерну і ВЦРПС, «заслужовував на особливу увагу і перенесення на інші підприємства»³⁸. Модрактивісти цієї бригади зуміли встановити інтернаціональні зв'язки з окремими робітниками, робітничими колективами, революційними організаціями 737 міст з 42 країн світу, у тому числі з Аргентини, Болівії, Бразилії, Куби, Мексики, Перу і Колумбії³⁹. Певний досвід інтернаціональних зв'язків нагромаджували у той час й інші організації та підприємства республіки⁴⁰.

В міру зміцнення зв'язків модрівських секцій, профспілкових організацій різних країн вдосконалювалися і урізноманітнювалися форми їх роботи. В липні 1932 р. секція МОДР Куби викликала на інтернаціональне змагання модрівців України. Це революційне суперництво розглядалося обома партнерами як важливий захід у підготовці до I Всесоюзного конгресу МОДР (листопад 1932 р.). Кубинська секція взяла на себе зобов'язання довести чисельність своїх членів до 36,5 тис. чол., створити повсюди ще 68 осередків та ін.⁴¹ У своєму листі до модрівців Радянської України кубинці писали: «Ми добре розуміємо велике значення революційного змагання з українською організацією МОДР як для нас, так і для всіх секцій МОДР Латинської Америки. Ми дивимося на МОДР СРСР як на нашу найсильнішу братню організацію, у якої нам треба багато чому навчитися. Змагання, на яке ми вас викликаємо, повинно зміцнити наші організації, посилити боротьбу,

³⁵ Черв. клич.— 1933.— № 17.— С. 15.

³⁶ Мартинець Р. Латинська Америка: Як живе і бореться робітник за кордоном.— Х., 1931.— 30 с.; Що відбувається на Кубі?— Х., 1933.— 37 с.; Борці революції: Луїс Карлос Престес і др.— Дніпропетровськ, 1940.— 11 с.; Життя і боротьба Хуліо Антоніо Мелья.— Кіровоград, 1940.— 8 с.; Борці революції: Сб. матеріалів в допомогу агітаторам і пропагандистам.— Харків, 1940.— 70 с.; Пуэрто-Рико сегодня // Матеріали ИК и ЦК МОПР.— Дніпропетровськ, 1940.— С. 11—12.

³⁷ Див.: Корляків М. Латинська Америка.— Х., 1930.— 92 с.; Гаврилова Н. С. Бразилія.— Х., 1930.— 116 с.; та ін.

³⁸ Междунар. рабочее движение.— 1932.— № 10.— С. 9.

³⁹ Изгур И. Огонь в конвертах.— Киев; Одесса.— 1934.— С. 26.

⁴⁰ Див.: Междунар. рабочее движение.— 1931.— № 17.— С. 23—24; 1932.— № 10.— С. 9—10.

⁴¹ Черв. клич.— 1932.— № 19—20.— С. 15.

піднести активність, перетворити організації МОДР у бойові організації проти терору та імперіалізму»⁴².

В умовах початкового етапу зближення народів СРСР і Латинської Америки неабияку роль у зміцненні взаєморозуміння між ними, збагаченні їх духовними цінностями, а також поширенні правди про радянську дійсність і викритті наклепів на Країну Рад відігравали культурні та наукові зв'язки. Українська РСР активно сприяла реалізації таких загальносоюзних форм зв'язків, як книгообмін, організація виставок, проведення конференцій тощо. Крім того, представники нової української радянської інтелігенції підтримували і розвивали особисті контакти з латиноамериканськими діячами культури і науки.

В 20-і роки, як тільки почав налагоджуватися книгообмін з Латинською Америкою, громадські і наукові організації, бібліотеки республіки також брали участь у цьому процесі. Так, постійним партнером Одеської наукової бібліотеки по обміну друкованими виданнями в Аргентині був столичний університет⁴³. Протягом 3-х років (з 1924 р. по 1927 р.) Народна бібліотека України одержала з Мексики 120 книг з різних галузей знань⁴⁴. На початку 30-х років близько 10% книгообміну з Латинською Америкою і США здійснювалося через Українське товариство культурних зв'язків з закордоном. Наприклад, у 1931 р. через це товариство з 12 латиноамериканських країн, США і Канади було одержано 4825, а відправлено у 21 країну Південної Америки та її північним сусідам 5114 книг⁴⁵.

У листопаді 1930 р. в Харкові проходила II Міжнародна конференція революційних письменників. У її роботі брали участь делегати 23 країн світу, у тому числі бразильський письменник С. Боргес, який представляв революційних письменників не тільки своєї країни, а й усієї Латинської Америки. Після закінчення роботи конференції делегати побували на Дніпробуді, який справив на них величезне враження. Відгуком С. Боргеса на побачене було оповідання «Водяний велетень», опубліковане в українській пресі⁴⁶. Однак найголовнішим було те, що конференція, яка відбулася у Харкові, сприяла не лише творчому зростанню письменників, а й їх організаційному згуртуванню. Так, за кілька тижнів після цієї події в Гавані під керівництвом М. В. Бусер було створено «Горьковську групу» — кубинський філіал Інтернаціоналу революційних письменників та діячів мистецтв, керівний орган якого перебував у Харкові.

На початку 30-х років у республіканській пресі почали публікуватися переклади українською мовою творів революційних письменників Латинської Америки. Так, у 1934 р. у видавництві «Український робітник» вийшов збірник «Південна та Караїбська Америка», у якому було опубліковано авторів з далекого континенту. Їх твори, які відзначалися насамперед своєю політичною актуальністю, давали образне уявлення про життя трудящих мас Бразилії, Мексики, Колумбії, Венесуели, Перу, Чілі, Аргентини, Уругваю і Куби.

Становленню наукових контактів українських та латиноамериканських учених сприяло також проведення в СРСР різних міжнародних конгресів. Так, у серпні 1935 р. учасники XV Міжнародного конгресу фізіологів, який відбувся в Ленінграді, здійснили велику поїздку по нашій країні за маршрутом: Москва — Запоріжжя — Сімферополь — Ялта — Одеса — Київ. Серед делегатів знаходилися науковці з Бразилії та Аргентини. На Україні гості ознайомилися з ходом соціалістичного

⁴² Там же.

⁴³ Известия, Одесса, 1927, 28 окт.

⁴⁴ Сизоненко А. И. Становление отношений СССР со странами Латинской Америки. — С. 132.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 10, спр. 886, арк. 19.

⁴⁶ Черв. клчч. — 1932. — № 21—22.

будівництва, з досягненнями вчених⁴⁷. Зокрема, в Києві вони відвідали музеї республіканської Академії наук, біохімічний інститут, Українське фізіологічне товариство, де відбувся обмін думками з обговорюваних на конгресі проблем⁴⁸. На питання кореспондента газети «Правда», який супроводжував учених в цій поїздки, що справило на них найбільше враження, бразильський вчений М. Кардозо відповів: «Багатство країни, величезні простори плодородної землі та зростаючі на цій основі великі сільськогосподарські підприємства. Дніпрогес — це синтез того, чим може стати важка промисловість у майбутньому»⁴⁹.

Помітною віхою у розвитку спортивних контактів нашої країни, у тому числі й УРСР, з Латинською Америкою став приїзд у 1936 р. в Москву для участі в III міжнародному турнірі з шахів прославленого кубинського шахіста Х. Р. Капабланки. Після успішного виступу на цих змаганнях він здійснив поїздку по Українській РСР, відвідавши Київ, Дніпропетровськ, Одесу, Харків. Зазначимо, що це був другий приїзд Х. Р. Капабланки на Україну. Вперше він перебував тут всього 5 днів у лютому 1914 р. Зрозуміло, що зміни, які відбулися на українській землі за роки Радянської влади, не могли не вразити видатного шахіста. У містах, де побував Х. Р. Капабланка, він провів зустрічі з шахістами республіки, у тому числі сеанси одночасної гри⁵⁰. Повернувшись до Москви, прославлений майстер шахів заявив, що радянська шахматна організація, яка по праву вважається найбільшою у світі, являє собою значну силу не тільки у столиці, а й в інших містах СРСР, що він «переконався на власні очі, що шахи в Радянському Союзі стають справжньою народною грою»⁵¹.

Таким чином, у 20—30-ті роки, коли закладався фундамент радянсько-латиноамериканських відносин, Українська РСР взяла участь у розвитку різноманітних форм цих взаємозв'язків, що сприяло більш глибокому взаєморозумінню та зміцненню дружби між народами СРСР і Латинської Америки. Помітну роль у цій справі відіграло перебування на Україні, як і в інших радянських республіках, представників латиноамериканських делегацій. Це сприяло поширенню правди в країнах далекого континенту про досвід ленінського розв'язання національного питання, соціалістичного будівництва в СРСР. Різнопланова діяльність Української секції МОДР, насамперед по поданню моральної і політичної підтримки революціонерам далекого континенту, мала велике значення у вихованні трудящих республіки в дусі пролетарського інтернаціоналізму, стала помітною віхою у розвитку всебічних взаємозв'язків і відносин дружби між народами нашої країни та держав Латинської Америки.

⁴⁷ Пролет. правда, Київ.— 1935, 23 авг.; Черномор. коммуна, Одесса.— 1935.— 26 авг.

⁴⁸ Пролет. правда.— 1935.— 28 авг.

⁴⁹ Правда.— 1936.— 29 авг.

⁵⁰ Комуніст, Київ.— 1936, 22 серп.; Черномор. коммуна.— 1936.— 28 авг.; Зоря, Дніпропетровськ.— 1936.— 22 серп.; Соц. Харківщина.— 1936.— 29 серп.

⁵¹ Сизоненко А. Капабланка в России и СССР // Российско-кубинские и советско-кубинские связи XVIII—XX вв. М., 1975.— С. 291.

* * *

З ІСТОРІЇ РУХУ ТРИДЦЯТИТИСЯЧНИКІВ НА УКРАЇНІ (1955—1960 рр.)

В. В. ВАСИЛЬЄВ (Сімферополь)

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли їй приділяють значну увагу розвитку сільськогосподарського виробництва. Після Великої Вітчизняної війни на селі не вистачало кваліфікованих спе-

ціалістів і керівників. У зв'язку з цим КПРС вжила ряд заходів, спрямованих на зміцнення колгоспів керівними кадрами, поліпшення якісного складу їх голів. Однак, незважаючи на вжиті заходи, кадровою проблемою на селі до середини 50-х років була досить гострою. На початку 1955 р. 70,9% голів колгоспів Української РСР не мали вищої й середньої спеціальної освіти¹.

При розв'язанні кадрової проблеми на селі партійні та радянські органи керувалися ленінськими вказівками про те, що соціалістичні господарства успішно розвиватимуться тоді, коли їх очолюватимуть люди, які добре обізнані з агрономією, мають знання й організаторські здібності². Значний вклад у розв'язання цього важливого завдання внесли тридцятитисячники — посланці партії та трудових колективів соціалістичного міста.

Рух тридцятитисячників на Україні знайшов певне висвітлення в радянській історіографії³. Разом з тим заслуговує на увагу питання якісного складу керівних кадрів направлених на роботу в сільське господарство. В історичній літературі недостатньо проаналізовано професіональний склад цих посланців партії й народу. У більшості праць наводяться лише окремі факти про їх якісний склад. Недостатня чіткість у цьому питанні, як справедливо зазначає А. П. Тюріна⁴, була характерною для відображення в ряді видань кінця 50-х — початку 60-х років руху тридцятитисячників як типово робітничого. Науковий і практичний інтерес являє собою також вивчення досвіду роботи голів колгоспів у розвитку економіки господарств.

Автор даного повідомлення робить спробу висвітлити хід патріотичного руху тридцятитисячників на Україні, проаналізувати якісний склад його учасників, показати їх роль в успішному виконанні поставлених партією й урядом завдань, спрямованих на піднесення сільського господарства.

Велику роль у зміцненні колективних господарств відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами» від 25 березня 1955 р. і звернення до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, до робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу «Про надання допомоги колгоспному селу у зміцненні відстаючих колгоспів керівними кадрами»⁵. У постанові вказувалося на необхідність підібрати і направити на добровільних засадах для роботи у колективні господарства не менш як 30 тис. досвідчених організаторів із складу партійних, радянських, інженерно-технічних працівників, робітників та службовців, здатних забезпечити керівництво сільськогосподарським виробництвом⁶.

Постанова і звернення ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР знайшли палкий відгук серед робітничого класу й інтелігенції України, трудящих міст і промислових центрів республіки. На заводах і фабриках, шахтах

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4388, арк. 75.

² Див.: Ленін В. І. Телеграма М. М. Кніповичу, 5 серп. 1921 р. — Повне збір. творів. — Т. 53. — С. 97.

³ Карамелев А. Н. Движение тридцатитысячников и укрепление колхозов. — Вопр. истории КПСС. — 1962. — № 1. — С. 115—126; Плисюк В. П., Талан Е. П. Роль тридцатитысячников у піднесенні сільського господарства. — Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 48—54; Тюріна А. П. Тридцатитысячники // От Октября к строительству коммунизма. — М., 1967. — С. 369—384; Шпета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951—1958 рр.). — Чернівці, 1970. — 116 с.; Шульга І. В. Робітничий клас — колгоспному селянству (Комуністична партія України — організатор допомоги робітничого класу трудівникам села, 1951—1965 рр.). — К., 1971. — 149 с.

⁴ Тюріна А. П. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946—1958 гг. — М., 1973. — С. 22.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1971. — Т. 7. — С. 58—64; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов. — М., 1958. — Т. 4. — С. 372—392.

⁶ КПРС в резолюціях... — Т. 7. — С. 60.

і будовах, підприємствах автомобільного та залізничного транспорту, в організаціях й установах відбулися відкриті партійні збори, на яких роз'яснювалося значення вжитих заходів щодо зміцнення колгоспного виробництва керівними кадрами, розглядалися заяви бажаючих їхати працювати у відстаючі колгоспи. Так, виступаючи на зборах колективу заводу «Львівсільмаш», що відбулися в квітні 1955 р., інженер-конструктор Г. Яковенко сказав: «Я всебічно обмірковував звернення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, вважаю своїм обов'язком відгукнутися на нього і прошу товаришів рекомендувати мене на роботу головою одного з відстаючих колгоспів області»⁷. Г. Яковенка було обрано головою колгоспу «Більшовик» Перемишлянського району Львівської області.

Патріотичний рух тридцятитисячників набрав широкого розмаху. За короткий строк у партійні організації надійшли тисячі заяв від комуністів і безпартійних з проханням направити їх на роботу в колгоспи. Загалом до середини травня 1955 р. у парторганізації республіки було подано близько 20 тис. заяв при плані набору 4100 чол. Особливо багато їх надійшло з тих областей, де на промислових підприємствах і в організаціях зосереджувалася велика кількість висококваліфікованих кадрів. Наприклад, у Сталінській області було подано 3052 заяви, Харківській — 1963, Дніпропетровській — 1625, Київській — 1480, Запорізькій — 1371, Ворошиловградській — 1161⁸.

Заяви бажаючих поїхати працювати в колгоспи всебічно обговорювалися в первинних партійних організаціях, на зборах трудових колективів підприємств, організацій і учбових закладів. Після цього райкоми, міськкоми й обкоми партії з числа рекомендованих відбирали найдостойніших, політично зрілих осіб, які добре зарекомендували себе на попередній роботі. Остаточне затвердження їх відбувалося в ЦК Компартії України.

До середини квітня 1955 р. тільки у 8 найбільш промислово розвинутих областях України (Київська, Харківська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Сталінська, Запорізька, Одеська, Львівська) для роботи головами колгоспів обкоми партії відібрали 1296 чол. Це становило 47% від загального числа відібраних у цілому по республіці⁹.

Переважну більшість тридцятитисячників становили партійні, радянські й господарські працівники. Важливим було те, що багато з них мали досвід роботи на селі. Основу контингенту посланців колективів промислових підприємств, які прибули працювати в сільське господарство, становили інженерно-технічні й керівні працівники заводів і фабрик. Вони добре знали особливості соціалістичного промислового виробництва, були, як правило, вмілими керівниками.

Одними з перших на заклик партії відгукнулися завідувачий сектором сільськогосподарського відділу Центрального Комітету Компартії України Б. П. Радченко, старший агроном Головного планово-економічного управління Міністерства сільського господарства УРСР Є. Ф. Могило, перший секретар Криничанського райкому Компартії України Дніпропетровської області Й. І. Винниченко, голова виконкому Юр'ївської районної Ради депутатів трудящих Дніпропетровської області М. П. Куляба, начальник Тернопільського обласного управління сільського господарства Г. І. Бондаренко, директор Київського мотоциклетного заводу К. Л. Скребець та ін.¹⁰

⁷ Шепета М. Т. Назв. праця, с. 90; Черниш Й. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958). — Львів, 1963. — С. 206.

⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 6924, арк. 5.

⁹ Підраховано за даними: ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 6924, арк. 27.

¹⁰ Рад. Україна. — 1955. — 13, 15 квіт.

Всі ті, кого було відібрано для роботи в сільському господарстві, навчалися на тритижневих курсах при сільськогосподарських навчальних закладах, де вони ознайомилися з питаннями економіки й організації колгоспного виробництва. Після цього вони проходили двомісячну практику в передових господарствах і лише після цього рекомендувалися для обрання головами колгоспів¹¹.

До кінця 1955 р. 4100 колгоспів, або 26,6% усіх артіль республіки, очолили тридцятитисячники. Аналіз їх якісного складу за місцем і характером попередньої роботи свідчить, що кожний четвертий з них — посланець трудових колективів промисловості й транспорту. 1166 чол. (28,4%) були керівними партійними і радянськими працівниками, в тому числі 458 новообраних голів колгоспів раніше працювали секретарями міськкомів і райкомів партії, 231 чол. — головами виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих. Решта тридцятитисячників була направлена з науково-дослідних установ та інших організацій. Спеціалісти сільського господарства становили понад 1000 чол. В областях з високорозвинутою промисловістю (Київська, Харківська, Сталінська, Запорізька та ін.) серед направлених у колгоспи переважали працівники промислових підприємств. Так, улітку 1955 р. в Сталінській області з 317 чол., відібраних для керівної роботи у колгоспах, 222 чол. становили посланці колективів заводів, шахт, і фабрик¹². В областях з відносно невисоким рівнем промислового виробництва (Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Чернігівська) питома вага представників трудових колективів промисловості у складі тридцятитисячників була нижчою, ніж у цілому по республіці.

В складі 1042 тридцятитисячників, направлених у колгоспи західних областей України, 695 чол. (66,7%) були працівниками промислових підприємств і транспортних організацій. В окремих областях посланці цих трудових колективів міста становили: у Ровенській — 47,4%, Львівській — 65,6%, Станіславській — 67,3%, Тернопільській — 70,5%, Волинській — 74%¹³. Висока питома вага працівників промисловості й транспорту в складі голів колгоспів була досягнута шляхом використання кваліфікованих кадрів цих галузей народного господарства регіону, а також завдяки допомозі індустріальних центрів східних областей республіки. Так, у 1955 р. для зміцнення колгоспів керівними кадрами з Харківської області в Дрогобицьку було направлено близько 30 чол., із Сталінської у Ровенську — 20, з Дніпропетровської в Тернопільську — 70, Волинську — 30, із Запорізької у Волинську — 50, з Ворошиловградської в Станіславську — 40, з Одеської у Дрогобицьку — близько 40 чол.¹⁴ В їх складі переважали представники колективів промислових підприємств та транспортних організацій.

Посланці партії й трудових колективів міста, які працювали на селі, всі свої зусилля і досвід спрямовували на піднесення громадського господарства. Так, у Запорізькій області вже в перший рік роботи тридцятитисячників більшість раніше економічно слабких колгоспів почали успішно розвиватися. Колгосп ім. І. Франка Новолинського району Волинської області очолила в 1955 р. А. І. Норовкова, яка прибула з Дніпропетровщини. Через 2 роки колгосп вийшов з числа відстаючих у передові господарства. В 1959 р. на 100 га сільськогосподарських угідь тут вироблялося по 84 ц м'яса та 354 ц молока. Зернових культур було зібрано по 22 ц з гектара. За видатні досягнення в розвитку громадського господарства А. І. Норовковій у 1960 р. було присвоєно

¹¹ Шепета М. Т. Назв. праця. — С. 93.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4388, арк. 21, 34, 49.

¹³ Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. — К., 1962. — С. 174.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4387, арк. 1.

звання Героя Соціалістичної Праці¹⁵. Нелегко було спочатку тридцяти-тисячникам, особливо тим, які раніше не були зв'язані із сільським господарством. Проте вони наполегливо переборювали труднощі. Велику допомогу їм подавали колгоспні партійні організації. «Сили, енергію для переборення труднощів я черпав у людях, у парторганізації колгоспу», — відзначав голова колгоспу ім. О. В. Суворова Балаклійського району Харківської області П. І. Хімченко — посланець Харківського заводу транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева¹⁶.

Прибувши в колгоспи, тридцятитисячники розгорнули активну діяльність по зміцненню трудової дисципліни, поліпшенню організації праці, механізації процесів колгоспного виробництва, добору і розстановці кадрів, розвитку ініціативи й підвищенню активності колгоспників, поліпшенню їх матеріального добробуту. Виходячи з конкретних умов свого колгоспу кожний голова визначав ті провідні галузі, які давали найбільші доходи господарству (тваринництво, овочівництво, виробництво технічних культур тощо). Наприклад, голова колгоспу «Червоний Жовтень» Дніпропетровського району Дніпропетровської області С. І. Переяславський за перші 2 роки роботи добився значного зростання виробництва м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь. Якщо в 1955 р. у колгоспі вироблялося 18 ц м'яса, в тому числі 8 ц свинини, то в 1957 р. — 68 ц м'яса, з них — 30 ц свинини та 19 ц птишиного м'яса. Більш як у 2 рази збільшився надій молока на фуражну корову: з 1700 кг до 3483 кг. Цьому сприяло, зокрема, створення в колгоспі надійної кормової бази¹⁷. За заслуги у розвитку сільського господарства та вміле керівництво колгоспом С. І. Переяславський був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці¹⁸.

Головою колгоспу ім. В. В. Докучаєва Біловодського району Ворошиловградської області обрали Т. М. Медведєва, який раніше працював головою Міловського райвиконкому. Господарство було запущеним. Особливо у поганому стані знаходилися приміщення для тварин. За короткий період тут не лише відремонтували, а й побудували 2 корівники з механізованими підвісними лініями, свинарник, насосну станцію, на ферми провели водопровід. Усе це сприяло підвищенню продуктивності тваринництва. В 1956 р. у колгоспі було одержано 2034 ц м'яса, в тому числі 1220 ц свинини, тоді як у 1955 р. загальне його виробництво становило 1229 ц. Значно зросли доходи колгоспу. Якщо в 1955 р. вони становили 839 тис. крб., то у 1956 р. — 2064 тис. крб. Щомісяця тут підбивалися підсумки соціалістичного змагання. Це сприяло підвищенню ініціативи тваринників, зміцненню трудової дисципліни і мобілізації їх на виконання поставлених завдань¹⁹.

З метою підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства з ініціативи тридцятитисячників вводилося щомісячне грошове авансування членів колгоспів, широко використовувалася преміальна система. Все це сприяло зростанню трудової активності сільських трудівників. Наприклад, у 1955 р. з ініціативи голови колгоспу ім. Г. Димитрова Якимівського району Запорізької області І. С. Воїна, який раніше працював начальником відділу на Мелітопольському верстатобудівному заводі, були впроваджені прогресивні принципи оплати праці. Це дало можливість значно підвищити продуктивність праці, зміцнити трудову дисципліну в сільгоспартілі. Якщо в 1954 р. не виробили мінімуму трудоднів близько 40 чол., то в 1955 р. — лише 8²⁰.

¹⁵ Рад. Україна. — 1960. — 23 січ.; 8 берез.

¹⁶ Наше кровное и почетное дело. — Харьков, 1962. — С. 30.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 17, спр. 782, арк. 192, 193; оп. 19, спр. 4456, арк. 28.

¹⁸ Рад. Україна. — 1958. — 27 лют.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4407, арк. 16.

²⁰ Первые шаги тридцатитысячников. — М., 1956. — С. 127.

Важливу роль у піднесенні сільського господарства відіграли шефські зв'язки, що встановилися між промисловими підприємствами та сільгоспартіями, в яких працювали представники перших. Підшефним колгоспам подавалася значна допомога в справі зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, розгортання масово-політичної й культурно-освітньої роботи на селі. Тісні зв'язки, наприклад, встановилися між колективом тракторного цеху № 1 ХТЗ і колгоспом «Зоря комунізму» Чугуївського району Харківської області, головою якого був обраний колишній заступник начальника цього цеху Г. І. Грузін. Шефи передали в колгосп устаткування для майстерні, допомогли відремонтувати сільськогосподарську техніку. Розгорнулося також соцзмагання між цехом та колгоспом, а також колективами ділянок і бригад, окремими робітниками й колгоспниками.

Незабаром колгосп став одним з передових у районі, а його голова за досягнуті успіхи був нагороджений орденом Леніна ²¹.

Однією з важливих форм контролю трудящих міста за діяльністю своїх посланців на селі були звіти тридцятитисячників перед колективами промислових підприємств, транспортних і будівельних організацій з питань господарської діяльності колгоспів та політичної роботи серед селян. Наприклад, на відкритих партійних зборах, що відбулися в листопаді 1955 р. у паровозному депо станції Козятин Вінницької області, звітувався колишній головний механік депо В. І. Сидоренко, який очолив колгосп ім. А. О. Жданова Козятинського району. Схваливши діяльність свого посланця, залізничники встановили шефство над цим господарством. Зокрема, вони подали йому значну допомогу в електрифікації й механізації трудомістких виробничих процесів, проведенні культурно-масової роботи ²². У Сталінській області перед колективом центральних електромеханічних майстерень тресту «Сталінвугілля» звітувала голова колгоспу ім. С. М. Кірова Амвросіївського району Ф. П. Матченко. Колектив підприємства зобов'язався подавати колгоспу різноманітну допомогу ²³.

Велику підтримку тридцятитисячникам подавали обласні та районні партійні органи. З їх ініціативи були організовані економічні семінари для голів колгоспів, поїздки останніх у кращі господарства. Важливе значення мали для них обласні наради по обміну досвідом роботи. Багато посланців ділилися результатами своєї роботи через районну й обласну пресу ²⁴.

Слід зазначити, що серед новообраних голів колгоспів мала місце і плінність кадрів. До грудня 1956 р. із загального числа тридцятитисячників з різних причин вибуло 487 чол. ²⁵ Це свідчило про те, що в окремих областях керівні органи допустили помилки у доборі голів колгоспів. У ряді сільських районів республіки господарські органи мало допомагали посланцям партії. Щоб швидше ліквідувати ці недоліки, партійні організації додатково направили на село керівні кадри, в тому числі й тридцятитисячників, які у 1956 р. очолили 1010 колгоспів України ²⁶.

Прихід на керівну роботу в колективні господарства республіки великого загону посланців партії, шефський рух щодо подання допомоги відстаючим колгоспам позитивно вплинули на економічне становище сільгоспартілей, багато з яких за короткий строк вийшли у число передових. Якщо на початку 1955 р. на Україні налічувалося 4100

²¹ Наше кровное и почетное дело, с. 20, 21.

²² Вінниц. правда.— 1955.— 23 листоп.

²³ Первые шаги тридцатитысячников, с. 202, 203.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4407, арк. 12; спр. 4545, арк. 75.

²⁵ Там же, арк. 11—12, 42.

²⁶ Укр. іст. журн.— 1966.— № 3.— С. 87, 88.

економічно слабих колгоспів, то до кінця 1957 р.— лише 854²⁷. До початку 1960 р. їх кількість зменшилася до 300²⁸.

Рух тридцятитисячників, активна участь у ньому посланців партії мали велике значення в справі розв'язання проблеми формування кадрів керівників колгоспного виробництва. У 1955—1956 рр. основна увага зверталася на використання міських кадрів. Це було викликане необхідністю прискорити піднесення відстаючих колгоспів шляхом використання досвіду та знань кваліфікованих спеціалістів міста. З квітня 1955 р. по березень 1956 р. відбулися значні зрушення в якісному складі голів колгоспів України. Якщо на 1 квітня 1955 р. 35,7% колгоспів очолювали спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою, то на 1 квітня 1956 р.— уже 45,3%²⁹.

Участь посланців міста й індустріальних центрів України в патріотичному русі тридцятитисячників сприяла дальшому зміцненню союзу робітничого класу, колгоспного селянства і соціалістичної інтелігенції, продемонструвала непорушну єдність партії й народу.

²⁷ Там же.— 1963.— № 1.— С. 51.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 19, спр. 4584, арк. 4.

²⁹ Народне господарство Української РСР: Стат. збірник.— К., 1957.— С. 313.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РЕСПУБЛІКИ ПО ВІДРОДЖЕННЮ ШАХТ ДОНБАСУ (1943—1945 рр.)

А. Ф. ГОРДЄЄВ (Дніпропетровськ)

Після визволення Донецького басейну від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р. почалася відбудова його промисловості. Значне місце в цьому процесі належало комсомолу. У даному повідомленні зроблено спробу показати форми і методи партійного керівництва діяльністю комсомольських організацій по відродженню вугільної промисловості одного з найбільших економічних районів СРСР — Донецького басейну в 1943—1945 рр.

Комуністична партія завжди надавала першорядного значення розвитку Донбасу. В. І. Ленін пов'язував із розвитком промисловості Донбасу та його дальшим технічним прогресом здійснення робітничим класом, всіма трудящими країни будівництва соціалізму в СРСР. На XI з'їзді РКП(б) він говорив: «Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹.

Втілюючи в життя ленінський заповіт, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії за роки довоєнних п'ятирічок перетворив донецький край в основну паливну базу країни. Напередодні Великої Вітчизняної війни в українській частині Донбасу працювало 280 великих, 1680 середніх і малих шахт. Завдяки раціоналізації виробництва і застосування передових методів організації праці гірники системи Наркомвугілля в останньому передвоєнному році видали на-гора понад 49% союзного видобутку вугілля².

Війна і тимчасова окупація завдали промисловості Донецького басейну величезних збитків. Тільки в Сталінській області вони висадили в повітря і затопили 152 основні шахти з добовим вуглевидобутком

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 99.

² VI сесія Верховної Ради УРСР першого скликання // Рад. Україна.— 1944.— 6 берез.; Собрание парт.-хозяйственного актива работников угольной промышленности Сталинской области: Редакц. // Правда Украины.— 1944.— 24 авг.

140 тис. т, вивезли або знищили все залишене цінне устаткування, перетворили в руїни селища гірників, будинки дитячих і культурно-освітніх установ. Загальна сума збитків, завданих гітлерівцями вугільній промисловості Донбасу, становить 5,82 млрд. карбованців. На території басейну було знищено близько 500 тис. чол. цивільного населення і військовополонених, а також насильно вивезено на каторжні роботи в Німеччину та інші країни Західної Європи 310 тис. чол. переважно молодого віком від 14 до 20 років³.

Після визволення Донецького басейну від німецько-фашистських загарбників на всій його території були відновлені в найкоротші строки радянські і партійні органи. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України і поліпшення керівництва ними»⁴, Ворошиловградський і Сталінський обкоми КП(б)У провели велику роботу в справі відновлення первинних парторганізацій, які поповнювалися за рахунок гірників та працівників інших спеціальностей, а також демобілізованих з рядів армії. На 1 січня 1945 р. в Донбасі в 99 міськкомах і райкомах КП(б)У налічувалося 2305 відновлених і новостворених парторганізацій, що об'єднували 32 177 комуністів (41,1% довоєнної кількості організацій і 24,2% їх кількісного складу). У промисловості діяло 774 парторганізації, серед них у вугільній — 329, що об'єднували 3535 комуністів⁵.

Одночасно, за допомогою партійних комітетів, здійснювалася робота по відновленню комсомольських організацій. На початок 1945 р. із 667 комсомольських працівників, які потрібні були за штатом у 2 обкомах і 99 міськкомах і райкомах ЛКСМУ, було підбрано 619, а з 212 секретарів — 199⁶. У ході комсомольських звітно-виборних конференцій, що відбулися у першому кварталі 1945 р. кадрову проблему комсомольських комітетів Донбасу було розв'язано. У червні того ж року в Донецькому басейні діяли 5654 первинні організації ЛКСМУ, які об'єднували 115 620 членів ВЛКСМ (79% комсомольських організацій і 40,6% довоєнної кількості комсомольців). У вугільній промисловості відновили роботу 320 комсомольських організацій, що об'єднували 14 388 юнаків і дівчат⁷. Комсомол Донбасу активно включився у всенародну боротьбу за якнайшвидше відродження «Всесоюзної кочегарки».

Комуністична партія надавала першорядного значення відбудові вугільної промисловості Донбасу. Тільки Державний Комітет Оборони (ДКО) з лютого 1943 по квітень 1945 року прийняв чотири спеціальні постанови, спрямовані на відродження вугільного басейну. Рішенням ДКО від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну» передбачалося відбудувати 94 великі шахти і ввести в експлуатацію в четвертому кварталі 1943 р. і в першому кварталі 1944 р. понад 30 основних шахт із добовим видобутком вугілля по кожній шахті не менше 40—50% від до-

³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 2, спр. 420, арк. 41; ф. 5000, оп. 1, спр. 1, арк. 67; Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сб. материалов и документов.— Донецк, 1969.— С. 11, 114—115; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3 т.— К., 1975.— Т. 2.— С. 176; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг). Сб. документов и материалов.— Донецк, 1982.— С. 10.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т.— К., 1976.— Т. 2.— С. 40.

⁵ Парт. арх. ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 280, арк. 1—3; спр. 379, арк. 31; спр. 768, арк. 1—2; спр. 829, арк. 3; спр. 1492, арк. 12. (Підрахунки автора).

⁶ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 192, арк. 1; оп. 3, спр. 1, арк. 90.

⁷ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 21, арк. 2; спр. 108, арк. 99, спр. 149, арк. 30; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 424, оп. 1, спр. 213, арк. 3; оп. 3, спр. 48, арк. 7; спр. 143, арк. 1. (Підрахунки автора).

воєнного. ДКО зобов'язав ЦК ВЛКСМ мобілізувати для роботи по відновленню й експлуатації шахт Донбасу 5 тис. комсомольців і організувати через комсомольські організації виявлення на підприємствах матеріалів, інструментів та невикористаного устаткування для потреб шахт і підприємств Наркомвугілля, що відбудовувалися⁸.

Завдання відродження вугільної промисловості в Донбасі весь час були в центрі уваги ЦК КП(б)У і уряду Української РСР. Лише в 1943—1945 рр. ЦК КП(б)У розглянув більше 50 питань про відбудовні роботи та вуглевидобування в басейні⁹. ЦК Компартії України визначив практичні заходи для прискорення відбудови вугільних шахт, збільшення вуглевидобування та будівництва соціально-культурних установ і об'єктів.

Напружені плани відбудовних робіт, що розгорнулися в Донбасі ще в ході Великої Вітчизняної війни, забезпечувалися великими капітальними вкладеннями. Тільки за два роки після визволення на відродження вугільної промисловості Донецького басейну Радянський уряд витратив 2,5 млрд. карбованців¹⁰.

У відбудові Донбасу брала участь вся країна. Вагомий вклад у цю благородну справу вніс ленінський комсомол. ЦК ВЛКСМ у листопаді 1943 р. прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу». Схваливши пропозицію комсомольських організацій Тульської і Московської областей про шефство комсомольців і молоді над відбудовою вугільної промисловості Донбасу, ЦК ВЛКСМ визнав за необхідне закріпити за обласними, крайовими і республіканськими комсомольськими організаціями вугільні трести басейну і рекомендувати обкомам, крайкомам і ЦК ЛКСМ союзних республік організувати роботу комсомольських організацій підприємств, районів і міст для подання допомоги окремим шахтам і підприємствам вугільної промисловості¹¹.

Багато комсомольських організацій братніх республік взяли шефство над зруйнованими шахтами басейну. Тисячі юнаків і дівчат активно включилися у збирання і виготовлення в неробочий час інструментів та устаткування, створення грошових, продовольчих і речових фондів на допомогу гірникам та їхнім сім'ям. Самовідданість і трудовий героїзм у виконанні замовлень Донбасу виявили молоді робітники і службовці Москви, Горького, Свердловська, Тули, Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану та інших міст і республік країни. Так, молодь Іванова в короткий строк збрала для донецьких шахт 6 фрезерних і токарних верстатів, 23 електромотори, 53 трансформатори, 2,5 т мідного дроту, виготовила для трудівників басейну понад 2 млн. м тканини¹².

Значно поширився шефський рух молоді у визволених районах УРСР. До середини 1944 р. комсомольські організації 17 областей республіки встановили шефство над 94 основними шахтами вугільного басейну. Матеріально-технічна допомога гірникам подавалася і в самому Донбасі. У червні 1944 р., наприклад, Сталінський ОК ЛКСМУ відповідно до постанови обкому КП(б)У організував змагання комсомольців і молоді 19 районів області за кращу участь у здійсненні практичної допомоги 10 шахтам тресту «Куйбишеввугілля»¹³.

⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т.— М., 1968.— Т. 3.— С. 170—171, 181.

⁹ Емченко Г. Годы суровых испытаний.— Луганск, 1961.— С. 193.

¹⁰ Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— М., 1985.— С. 309.

¹¹ Товарищ комсомол. Документи съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968.— М., 1968.— Т. 2.— С. 20—21.

¹² Молодежь помогает восстанавливать Донбасс: Редакц. // Правда.— 1943.— 29 нояб.

¹³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 411, арк. 39.

У відбудові економіки шахтарського краю значну роль відіграли воїни Радянської Армії. З військових частин на адресу гірників Ворошиловградської і Сталінської областей регулярно відправлялися будівельні матеріали, автомашини, різноманітне устаткування, грошові відрахування та ін. У 1943 р., наприклад, особовий склад лише 9-ї гвардійської Маріупольської винищувальної авіадивізії надіслав на відбудову Донбасу 160 тис. карбованців¹⁴.

Дружба і взаємодопомога народів СРСР дістали яскраве вираження в розв'язанні кадрової проблеми у досліджуваній період. Так, на шахтах Донбасу наприкінці 1943 р. працювала лише десята частина робітників і службовців у порівнянні з 1940 р.¹⁵ Уряд країни вжив заходів до реєвакуації робітників, спеціалістів із східних районів країни; з армії були відкликані досвідчені інженери, спеціалісти. Значну допомогу вугільним комбінатам і трестам Донбасу в забезпеченні найважливіших відбудовних об'єктів робітничими кадрами подали ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. З їхньої ініціативи працювати на шахти Донбасу їхали випускники ремісничих училищ і шкіл ФЗО, молоді робітники і колгоспники. До середини 1944 р. в промисловості Донбасу було зайнято 95 тис. комсомольців і неспілкової молоді¹⁶.

Одночасно підготовка кадрів для вугільної промисловості проводилася і в Донбасі. У 1943—1945 рр. училища трудрезервів підготували для шахт та підприємств 65 тис. кваліфікованих робітників¹⁷.

Партійні організації басейну провели значну роботу по організації курсового навчання серед молодих гірників. На початку 1944 р., наприклад, у Ворошиловградській області при вугільних трестах працювало 65 навчальних пунктів, які підготували для шахт комбінату «Ворошиловградвугілля» понад 13 тис. вибійників, кріпильників, прохідників і машиністів шахтних механізмів¹⁸. Проте були й недоліки в організації курсового навчання. Ряд комсомольських організацій послабили контроль за роботою навчальних пунктів, не сигналізували своєчасно партійним організаціям про недоліки. Знатний шахтар О. Стаханов у статті «Що гальмує роботу Донбасу», викриваючи причини недовиконання рядом шахт басейну вуглевидобутку, поряд із слабою організацією праці у вибоях, відзначив недооцінку керівниками деяких трестів та шахтоуправлінь Сталінської області навчання юнаків і дівчат гірничим професіям. Так, на шахтах тресту «Куйбишеввугілля» у 1944 р. курсовим методом було підготовлено для роботи на підземних ділянках всього 91 чол. при плані 800¹⁹.

У Донбасі, як і в інших районах країни, у 1943—1945 рр. великого значення надавалося бригадно-індивідуальному методу навчання некваліфікованих робітників. Вони під керівництвом досвідчених гірників у стислі строки оволодівали новими спеціальностями безпосередньо в ході виробничого процесу. Поширенню цієї форми навчання комсомольські організації на місцях надавали особливого значення. Безпосередньо в забої вони добивалися, щоб молоді робітники оволодівали гірничою справою. Тільки в Сталінській області в 1944 р. для вугільної промисловості таким методом було підготовлено 44 392 робітники²⁰.

¹⁴ Приазовский рабочий (Орган Мариупольского горкома КП(б)У и городского Совета народных депутатов трудящихся).— 1944.— 8 янв.

¹⁵ Юрчук В. Борьба КП Украины за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).— К., 1965.— С. 76.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1374, арк. 118.

¹⁷ Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны.— М., 1975.— С. 212.

¹⁸ Гаевой А. Колхозники Украины на шахтах Донбасса // Правда Украины.— 1944.— 17 июня.

¹⁹ Рад. Україна.— 1945.— 9 січ.

²⁰ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 2, спр. 1039, арк. 18.

Ця виробничо-технічна підготовка молодшої гірничої зміни була важливим фактором розв'язання кадрової проблеми в басейні і створення нових трудових колективів, що повсюдно розгорнули боротьбу за виконання завдань партії і уряду по відбудові і експлуатації вугільних шахт.

Велике значення для розвитку виробничої активності комсомольських організацій мали рішення пленумів Ворошиловградського і Сталінського обкомів КП(б)У, що обговорили в листопаді 1943 р. питання про виконання постанови ДКО від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну». На пленумах були визначені обсяги та строки відбудовних робіт першої черги на вугільних шахтах і конкретні заходи по їх виконанню. Обкомам ЛКСМУ було запропоновано розгорнути серед комсомольців і молоді соціалістичне змагання за якнайшвидшу відбудову шахт і підприємств, створити на вирішальних дільницях комсомольсько-молодіжні бригади і зміни ²¹.

Рішення пленумів обласних комітетів партії обговорювалися на пленумах Ворошиловградського і Сталінського обкомів ЛКСМУ. У постанові пленуму Сталінського ОК ЛКСМУ, що відбувся в листопаді 1943 р. підкреслювалося, що виконання рішення ДКО від 26 жовтня 1943 р. є найважливішим завданням обласної комсомольської організації ²². Ворошиловградський і Сталінський обкоми комсомолу розробили заходи, спрямовані на піднесення трудової активності молоді, зайнятої на ремонтно-відбудовних роботах та вуглевидобуванні. У них намічалось створення комсомольсько-молодіжних виробничих колективів, розвиток соціалістичного змагання молодих будівельників і гірників за дострокове введення в дію шахт і перевиконання планів вуглевидобутку, встановлення перехідних Червоних прапорів, обласних молодіжних Книг пошани, Книг трудової слави та ін.

Бюро Ворошиловградського і Сталінського обкомів КП(б)У схвалили заходи обкомів ЛКСМУ по виконанню постанови ДКО, зобов'язали міськкоми і райкоми партії, первинні партійні організації, начальників вугільних комбінатів, керуючих трестами і завідуючих шахтами подавати комсомольським організаціям повсюдну допомогу в реалізації директив комсомольських органів. Редактором газет «Ворошиловградская правда» і «Социалистический Донбасс» пропонувалося відновити в редакціях відділи комсомольського життя, широко висвітлювати досвід роботи комсомольських організацій басейну по відродженню шахт, заводів ²³.

Заходи обласних комітетів комсомолу були розглянуті і конкретизовані з урахуванням місцевих умов на комсомольських зборах і активах шахт та трестів, у роботі яких брали участь секретарі і завідувачі відділами партійних і комсомольських комітетів. На початку грудня 1943 р., наприклад, такі активи відбулися в трьох трестах Кадіївського району Ворошиловградської області. На них були підбиті підсумки роботи трестівських комсомольських організацій за період з вересня по листопад і визначені нові завдання по мобілізації молоді на відбудову вугільних шахт. Комсомольсько-молодіжні бригади взяли підвищені соціалістичні зобов'язання по збільшенню видобутку і відвантаженню вугілля, нарощуванню темпів відбудовних робіт на об'єктах ²⁴.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 52, спр. 1, арк. 208—209; Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 1, спр. 282, арк. 89—94.

²² Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 424, оп. 3, спр. 1, арк. 3—4.

²³ Там же, спр. 10, арк. 100; Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 1, спр. 10, арк. 100.

²⁴ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 1087, оп. 1, спр. 2, арк. 10; спр. 3, арк. 17.

У комсомольсько-молодіжних бригадах молодь нерідко становила 25—80% загальної кількості робітників на шахтах і будівельних дільницях. Партійні і комсомольські організації приділяли особливу увагу справі формування складу бригад (ремонтно-відбудовних, по видобуванню і відвантаженню вугілля) та розстановці їх на вирішальних ділянках виробництва. Ці питання розглядалися на партійних зборах, засіданнях партійних бюро шахт, що сприяло створенню міцних і боєздатних молодіжних колективів. Так, комуністи парторганізації Краснополівського шахтоуправління тресту «Брянськвугілля», організовуючи комсомольсько-молодіжну бригаду на дільниці № 2 для роботи на врубовій машині, ретельно вивчила інформацію секретаря комсомольської організації про ділові і моральні якості рекомендованих молодих робітників, провела бесіди з ними, і лише після цього партбюро 14 липня 1944 р. затвердило склад бригади в кількості 5 чоловік²⁵. Аналогічна робота проводилася іншими парторганізаціями шахт. Влітку 1944 р. у вугільній промисловості басейну працювало близько тисячі комсомольсько-молодіжних бригад і десятки змін²⁶.

Відгукнувшись на заклик партії у найкоротші строки відродити Донбас, комсомольці і неспілкува молодь активно включились у розчищення шахтних стволів, ремонт і монтаж лебідок, копрів, відбудову наземних споруд, виявляючи повсюдно зразки трудового героїзму. Так, на краснолуцькій шахті № 16 — біс «Известия» відбудову клітьового копра комсомольсько-молодіжна бригада монтажників на чолі з секретарем комітету комсомолу шахти Бобрицьким закінчила на 50 днів раніше наміченого строку. За трудові успіхи бригаді в день 25-річчя комсомолу України було присвоєно почесну назву «Фронтова»²⁷.

Відбудовні роботи доводилося починати при відсутності устаткування, будівельних матеріалів, інструментів, електроенергії, металу та ін. Щоб прискорити процес відтворення матеріально-технічної бази вугільних підприємств, комсомольські організації по-діловому поставилися до відшукування невикористаних резервів на місцях. Ефективним методом залучення молоді в цей рух були місячники. За рішенням Ворошиловградського і Сталінського обкомів ЛКСМУ один з них був проведений з 20 листопада по 20 грудня 1943 р. Їх ініціативу підтримали обласні комітети КП(б)У. Було утворено обласні, міські і районні комісії в складі комсомольських та інженерно-технічних працівників по проведенню місячника, організовано 1336 молодіжних бригад по збиранню й ремонту шахтного устаткування, інвентаря та інструментів, підібрані приміщення для складування, намічені райони і об'єкти обстеження. З ініціативи комсомольських організацій шахт між бригадами розгорнулося соціалістичне змагання, яке широко висвітлювалося в стінгазетах, блискавках та бойових листках, а також у спеціальних передачах молодіжного радіомовлення і періодичній пресі²⁸.

Робота комсомольських організацій по підготовці і проведенню місячника здійснювалася при неослабному контролі партійних комітетів. Ось приклад. 10 грудня 1943 р. бюро Сталінського міськкому КП(б)У розглянуло питання «Про проведення місячника по збору інструментів та устаткування комсомольськими організаціями м. Сталіно» і відзначило, що більшість із них розпочали місячник організовано. За 15 днів комсомольці і молодь міста зібрали більше 20 тис. одиниць устаткування та інструментів, серед них 1283 лампи «Вольф», 1125 слюсарних молотків, 234 акумулятори. Секретарям райкомів

²⁵ Там же, ф. 3082, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 335, арк. 42; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 424, оп. 3, спр. 90, арк. 33.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 90, арк. 33.

²⁸ Там же, спр. 52, арк. 33; спр. 59, арк. 64; спр. 1377, арк. 45; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 388, арк. 258; Качиков С. Закончилася місячник по збору шахтного обладнання // Ворошиловградская правда.— 1944.— 3 янв.

КП(б)У і ЛКСМУ було запропоновано провести нараду секретарів комсомольських організацій і заслухати їхні звіти про хід місячника по збору і реставрації устаткування та інструментів²⁹. Завдяки добрій організації місячник пройшов у Донбасі успішно. За цей час комсомольці і молоді зібрали: гірничого інструменту 228 508 од., устаткування 40 171 од., запчастин до устаткування 223 112 од., ламп «Вольф» 3480, електромоторів 669³⁰ та ін.

Невтомно працювали молоді гірники й будівельники в складних геологічних і технічних умовах на відкачуванні води з шахт. Комсомольські організації приділяли багато уваги раціоналізації виробництва і наполегливо орієнтували юнаків і дівчат на творчий підхід до організації праці. У лютому 1944 р. молоді робітники та ІТП басейну взяли активну участь у місячнику збору рацпропозицій. Активно пройшов він у Куйбишевському районі м. Сталіно. Цьому сприяла продумана організаційна і масово-політична робота комсомольських організацій: на шахтах тресту «Куйбишеввугілля» відбулося 23 дільничних і 57 бригадних комсомольсько-молодіжних і виробничих зборів, присвячених майбутньому місячнику, 9 загальношахтних технічних конференцій, у ході підготовки до яких зібрано 76 пропозицій, серед них 47 — від робітників³¹.

Про те, якого широкого розмаху набув раціоналізаторський рух гірників та ІТП у наступні місяці відродження Донецького басейну, свідчить такий факт: лише по комбінату «Сталінвугілля» із січня 1944 по червень 1945 р. надійшло 1303 пропозиції, 615 з них впроваджено. Половина з впроваджених пропозицій дала річний ефект на суму 6 млн. карбованців³². У досліджуваний період із шахт Донбасу було відкачано 352 млн. куб. м води. Оперативно виконавши відкачування води, гірники і будівельники в 1943 р. приступили до осушування шахт і відбудови гірничих виробок. Це було дуже складною і важкою справою: у близько 75% виробок були завали, розбирання яких потребувало значних витрат праці і часу³³.

За рішенням комсомольських комітетів і бюро шахт молодіжні бригади закріплювалися за найвідповідальнішими дільницями. Так, коли 11 західна лава шахти «Гігант» тресту «Рутченківвугілля» дала осадку і загрожувала обвалом, у шахту спустилася фронтowa комсомольська бригада П. Внукова. Нехтуючи серйозною небезпекою, комсомольці надійно забутили лаву і забезпечили умови для дальшої роботи. Самовіддано працювали на відбудові виробок учні ремісничих училищ і шкіл ФЗО. У ході виробничої практики учні тільки однієї Сталінської області за два роки відродження відбудували 21 362 погонних метрів шахтних виробок³⁴.

Партійні організації приділяли велику увагу організаційному зміцненню комсомольських організацій і виробленню нових форм і методів керівництва ними відповідно до нових умов. Тільки в 1944 р. на бюро Ворошиловградського і Сталінського обкомів КП(б)У було розглянуто понад 70 питань про роботу комсомольських комітетів і первинних організацій ЛКСМУ³⁵. У березні 1944 р. бюро Ворошиловградського обкому партії заслухало звіт обкому ЛКСМУ про керівництво міськкомрами, райкомрами і первинними комсомольськими організаціями і відзначило значну роботу по мобілізації молоді на

²⁹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 5; спр. 33, арк. 150.

³⁰ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны...— С. 236.

³¹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 5, спр. 263, арк. 1.

³² Мельников Л. Уголь, металл, хлеб // Правда.— 1945.— 8 сент.

³³ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— Киев, 1979.— С. 300.

³⁴ Архів ЦК ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 112, арк. 50.

³⁵ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 393—398; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 391—438 (Підрахунки автора).

відбудову зруйнованого господарства, а також вказало на відставання оргроботи. Міськкомам і райкомам КП(б)У рекомендувалося посилити допомогу комсомольським органам у зміцненні керівного апарату, розвитку внутріпількової демократії, підвищенні ролі первинних організацій комсомолу у виконанні виробничих завдань³⁶.

Рішення Ворошиловградського обкому КП(б)У відіграли важливу роль у вдосконаленні стилю партійного керівництва комсомолом в області. Партійні комітети почали активніше впроваджувати такі форми взаємозв'язку з комсомолом, як прикріплення інструкторів і членів партактиву до організацій ЛКСМУ, комсомольські працівники були взяті на облік в партійну номенклатуру, молоді комуністи направлялися на комсомольську роботу, більш предметно обговорювалися звіти секретарів комсомольських організацій. У 1944 р., наприклад, бюро Кадіївського міськкому КП(б)У по інформаціях першого секретаря міськкому ЛКСМУ розглянуло 4 питання, серед них і про роботу комсомольсько-молодіжних бригад району. При підготовці питань на бюро працівниками міськкому партії було перевірено роботу 27 комсомольських організацій шахт і підприємств³⁷.

Виконуючи рішення Кадіївського міськкому КП(б)У, міськкоми і райкоми ЛКСМУ вивчали внутріпількову роботу в первинних комсомольських організаціях. Щоб посилити їх роботу на шахтах туди направлялися комсомольці від установ та інших виробництв, значну частину їх було переведено з поверхні на підземні роботи і, зокрема, на відбудову гірничих виробок, в результаті чого створювалися нові комсомольські групи на найважливіших ділянках будівництва, зростав комсомольський прошарок серед робітників. За даними на 20 червня 1944 р., з 500 комсомольців, що працювали на шахтах трьох трестів Кадіївського району, 350 по-ударному працювали на підземних дільницях³⁸.

Значну допомогу комсомольським комітетам і активістам в організації підземних робіт, вишукуванні резервів праці подали первинні парторганізації шахт. Коли на шахті «Нова Голубовка» тресту «Кіров-вугілля» уповільнилася відбудова гірничих виробок, за дорученням партійного бюро була створена партійна комісія для з'ясування причин затримки ходу робіт. Комісія встановила недостатнє впровадження нових видів кріплення, слабкий контроль за виконанням змінних завдань, використання техніки, що стало предметом принципового обговорення комуністами і комсомольцями на відкритих партійних зборах. У рішенні партзборів комсомольському бюро пропонувалося переглянути розстановку комсомольців на дільницях і підвищити їх відповідальність за виконання змінних завдань, а адміністрації — вирішити питання про впровадження металевого і залізобетонного кріплення, регулярно підбивати підсумки роботи змін. Завдяки вмілій організаторській роботі комуністів, трудовому героїзмові комсомольців і неспількової молоді достроково вдалося завершити відбудову гірничих виробок і швидко приступити до експлуатації шахт. У березні 1944 р. в українській частині Донбасу працювало 17 основних і 460 дрібних шахт із добовим видобутком на 31 тис. тонн³⁹.

Зростаючі потреби у вугіллі викликали необхідність дальшого нарощування темпів відбудовних робіт та вуглевидобутку. 18 липня 1944 р. ДКО прийняв постанову «Про дальші заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу для забезпечення вугіллям чорної металургії, залізничного транспорту, електростанцій і воєнної про-

³⁶ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 405, арк. 17—19.

³⁷ Там же, ф. 185, оп. 1, спр. 102, арк. 204.

³⁸ Там же, спр. 24, арк. 5.

³⁹ VI сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання // Рад. Україна.— 1944.— 6 берез.

мисловості Півдня» і зобов'язав Ворошиловградський і Сталінський обкоми КП(б)У та виконкоми Рад депутатів трудящих форсувати роботи по відбудові основних і середніх шахт⁴⁰. Виконуючи постанови обласних комітетів КП(б)У, що розробили заходи в світлі постанови ДКО, Ворошиловградський і Сталінський обкоми ЛКСМУ закликали комсомольців і молодь ще ширше розгорнути соціалістичне змагання за успішне виконання завдань партії і уряду і зобов'язали міськкоми і райкоми ЛКСМУ, комсоргів і секретарів комсомольських організацій всю політико-виховну роботу підпорядкувати забезпеченню авангардної ролі комсомольців у цьому патріотичному русі⁴¹.

Постанова ДКО від 18 липня 1944 р. викликала нове піднесення трудового ентузіазму молоді. Включившись у змагання за дострокове завершення виробничої програми 1944 р., вона ще більше прискорила темпи відбудовних робіт. При активній участі молодих трудівників у Сталінській області, наприклад, за період із серпня по грудень 1944 р. було введено в дію 39 основних шахт, замість 13 згідно з постановою. Протягом двох років у Донбасі було відбудовано і здано в експлуатацію 125 основних і 620 середніх і малих шахт⁴². Це була видатна трудова перемога радянських людей, натхнених Комуністичною партією на безприкладний подвиг в ім'я Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

Важливою особливістю відродження вугільного Донбасу була відбудова шахт на тогочасній технічній основі. Партійні організації багато уваги приділяли технічній реконструкції вугільної промисловості і орієнтували комсомольські комітети, ІТП на необхідність удосконалення технологічних процесів. У розв'язанні завдань технічного переозброєння шахт гірникам велику допомогу подавав Радянський уряд. На заводах гірничого устаткування в союзних республіках і в самому Донбасі були розміщені замовлення на машини і устаткування. В самій лише Сталінській області було виготовлено 1231 підіймальна машина і лебідка, 719 врубових машин, 1254 насоса, 90 копрів⁴³.

Величезне значення в освоєнні проектної потужності відбудованих шахт і нарощуванні темпів вуглевидобутку мало соціалістичне змагання між бригадами, змінами, шахтами, трестами і комбінатами. З метою підвищення ефективності трудового суперництва комсомольські організації скликали наради бригадирів комсомольсько-молодіжних бригад по обміну досвідом роботи, організовували виробничі наради і зустрічі із знатними гірниками, зльоти молодих стахановців та ін.

Важливу роль у розвитку трудової активності гірничої молоді відіграли комсомольці-агітатори, які закріплювалися за бригадами, змінами і навіть дільницями. Вони виховували молодих робітників більшовицьким словом, а головним чином зразковою бойовою роботою. Одним з таких агітаторів був член комітету комсомолу шахти № 2-біс тресту «Ворошиловвугілля» бригадир фронтової бригади вибійників М. Головнев. Він постійно у бесідах порушував питання про організацію праці, зміцнення трудової дисципліни, збільшення вуглевидобутку, ділився досвідом своєї роботи. Він до 1 Травня 1944 р. завершив річну норму, 24 травня встановив особистий рекорд, нарубав за зміни вручну 86,24 т вугілля (5,5 вагонів), виконавши змінне завдання на 2300%⁴⁴.

В авангарді соціалістичного змагання шахтарської молоді були

⁴⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1957.— Т. 2.— С. 845—854.

⁴¹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 88, арк. 19; спр. 135, арк. 51.

⁴² Там же, ф. 1, оп. 18, спр. 767, арк. 77; Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса. 1943—1945 гг.— Киев, 1973.— С. 94; Мельников Л. Задание вождя будет выполнено // Правда Украины.— 1945.— 7 сент.

⁴³ Мельников Л. Уголь, металл, хлеб // Правда.— 1945.— 8 сент.

⁴⁴ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1372, арк. 238.

комсомольські організації Кадіївки, Горлівки і Краснодона. Значних успіхів добилаь Кадіївська міська комсомольська організація, яка за підсумками змагання комсомольських організацій України за крашу участь у відбудові вугільної промисловості виходила переможцем у II і III кварталах 1944 р. і завоювала перехідний Червоний Прапор ЦК ЛКСМУ. Ця трудова перемога була результатом організаційно-масової роботи міськкому ЛКСМУ, первинних комсомольських організацій шахт, виробничого ентузіазму багатотисячного колективу молодих гірників. Так, лише в III кварталі 1944 р. комсомольці і молодь тресту «Кадіїввугілля» провели 100 недільників по відбудові шахт і видобутку вугілля, під час яких було видобуто 6200 т вугілля і відвантажено 11500 тонн. Всього за 1944 р. гірнича молодь Кадіївського району у неробочий час видобула 45 тис. т, вивезла із глибин та відвантажила в залізничні вагони близько 100 тис. т вугілля⁴⁵.

Істотну роль у підвищенні вуглевидобутку відіграла і така форма соціалістичного змагання як рух молоді за завоювання почесного звання «Майстер вугілля в дні Великої Вітчизняної війни». Молоді гірники, наслідуючи досвід і передові методи роботи знатних шахтарів І. Панащатенка, Л. Т. Голоколосова, Г. Ф. Сидорченка та інших, самі ставали майстрами-рекордсменами. Наприклад, у лютому 1944 р. молодий вибійник шахти № 19—20 тресту «Артемвугілля» М. Афонін установив всесонечський рекорд вуглевидобутку, виконавши змінну норму на 3530%⁴⁶. У ході змагання гірників за звання «Майстер вугілля» були реорганізовані вугільні комсомольсько-молодіжні бригади і до них включали рекордсменів, що значно скорочувало час на вивчення і впровадження більш ефективних методів організації праці. В результаті, лише в 1944 р. 700 юнаків і дівчат Ворошиловградської області завоювали звання «Майстер вугілля»⁴⁷.

Великий вклад у підвищення вуглевидобутку внесли жінки, що становили майже 35% всієї кількості шахтарів Донбасу. Вони активно оволодівали гірничими професіями і прагнули замінити своїх чоловіків і братів, що були на фронті. Одними з перших спустилися в шахту горлівські комсомолки Н. Кузьменко і М. Гришутіна, що виявили бажання працювати вибійниками. Молоді жінки-гірники звернулися з закликом до дівчат, жінок Донбасу йти працювати на шахти. Сталінський обком КП(б)У схвалив почин комсомолок і зобов'язав комсомольські організації розгорнути роботу по залученню жіночої молоді у вугільну промисловість. 22 грудня 1943 р. звернення жінок-гірників Горлівки схвалило бюро Сталінського міськкому ЛКСМУ. Бюро зобов'язало райкоми комсомолу і секретарів первинних організацій обговорити на комсомольських зборах звернення горлівчанок, широко популяризувати серед жіночої молоді міста їх почин⁴⁸.

Дівчата і жінки м. Сталіно, як і всього Донбасу, активно підтримали заклик горлівських комсомолок. Багато жінок, що працювали в різних установах і організаціях, а також і домогосподарки пішли працювати на шахти. Уже наприкінці лютого 1944 р. у тресті «Сталінвугілля» з 4780 робітників було 1261 жінок. На початку березня 1944 р. в Сталінській області на підземних дільницях у складі бригад працювало понад 600 дівчат. Патріотичний рух горлівчанок широко розповсюдився і на Ворошиловградщині. У січні 1944 р. на шахтах тільки Кадіївського району працювало 37 жіночих комсомольсько-молодіжних бригад і змін⁴⁹.

⁴⁵ Отчеты и выборы в комсомольских организациях: Редакц. // Путь Серго.— 1945.— 24 янв.

⁴⁶ Рад. Україна.— 1944.— 6 берез.

⁴⁷ Успіхи молодих гірників: Редакц. // Молодь України.— 1945.— 5 січ.

⁴⁸ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 176, оп. 2, спр. 1, арк. 27.

⁴⁹ Там же, ф. 18, оп. 5, спр. 34, арк. 278; Луганщина в годы Великой Отечественной войны.— С. 306.

Жінки-гірники показували зразки трудового героїзму і в тяжкій шахтарській праці не відставали від чоловіків. На жаль, ця епопея трудового патріотизму радянських жінок не дістала ще належного висвітлення в історико-партійній літературі.

Комсомольсько-молодіжні бригади, індивідуально-бригадна та інші форми змагання, рух жінок за оволодіння гірничими професіями — яскраві форми активізації молодого покоління робітничого класу Донбасу в суворі роки війни. У 1944 р. комсомольсько-молодіжні бригади лише комбінату «Сталінвугілля» у Всесоюзному змаганні завоювали 12 перших, 20 других і 24 третіх місця. За роки війни відбудовані і новозбудовані шахти басейну дали країні більше 50 млн. т вугілля. Це був вагомий вклад трудящих, молоді шахтарського краю у створення матеріальних факторів Перемоги над фашизмом.

Таким чином, завдяки піклуванню ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, братерській допомозі народів СРСР, патріотичному ентузіазмові комуністів, комсомольців, молоді України Донбас був відроджений і під кінець війни знову зайняв провідне місце в економіці країни. Важливу роль у достроковій відбудові шахт Донбасу відіграло партійне керівництво комсомолом. Воно було однією з умов активної участі комсомольців і молоді у боротьбі партії і народу за якнайшвидшу ліквідацію наслідків війни.

І сьогодні, мобілізуючи трудящих на виконання завдань першого року XII п'ятирічки, партійні організації Донбасу роблять усе, щоб виховати молодь працелюбною, готовою на подвиг. «...Такий уже обов'язок старших поколінь — робити все, щоб зміна була ще розумнішою, більш здібною, більш освіченою, щоб вона гідно несла в майбутнє естафету ідеалів справедливості й свободи, які заповів Великий Жовтень»⁵⁰, — говорив М. С. Горбачов у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.

⁵⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 69.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА УКРАЇНИ — БОЙОВА ЗБРОЯ ПАРТІЇ У БОРЬБІ ПРОТИ ТРОЦЬКІСТЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКОГО БЛОКУ (1926—1927 рр.)

В. А. ГРЕЧЕНКО (Комунарськ), О. В. КИРИЧЕНКО (Ворошиловград)

У новій редакції Програми КПРС підкреслюється, що «в нерушній ідейній та організаційній згуртованості партії — найважливіше джерело її сили і непереможності»¹. Цей висновок зроблено на основі глибокого аналізу лєнінської теоретичної спадщини, узагальнення закономірностей розвитку Комуністичної партії та її історичного досвіду.

У перші роки соціалістичного будівництва свою ідейну та організаційну єдність партії доводилось відстоювати, зокрема, у гострій боротьбі з троцькізмом, який намагався ревізувати марксистсько-лєнінські принципи партійного будівництва, розколоти партію на фракції та групи.

Основні етапи, хід та суть внутріпартійної боротьби, роль в ній партійних організацій України досить широко висвітлено істориками

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. — К., 1986. — С. 76.

республіки². Проте роль партійно-радянської преси в боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку в 1926—1927 рр. залишається мало вивченою.

Це був час, коли Комуністична партія захищала свою єдність у боротьбі проти опозиціонерів, коли на порядку денному дискусії між ленінізмом і троцькізмом стояли корінні проблеми соціалістичного будівництва, вирішувалося питання про долю країни та партії в цілому. У боротьбі проти троцькізму ВКП(б) використовувала різноманітні форми та методи. Однією з основних серед них стала партійно-радянська преса, у тому числі України.

У даній публікації, не претендуючи на вичерпне висвітлення даної проблеми, автори роблять спробу розкрити основні її аспекти, показати головні напрями й форми використання партією преси у боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку. Дослідження та творче осмислення цього досвіду Комуністичної партії має велике значення для глибшого пізнання загальних закономірностей і принципів, а також методів боротьби марксистсько-ленінських партій проти опортунізму.

Після успішного завершення відбудовного періоду партія продовжувала нарощувати зусилля по мобілізації трудящих на розгортання соціалістичного будівництва, у ході якого доводилося долати неймовірно труднощі й перепони як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Спекулюючи на цих труднощах, троцькісти, зінов'євці та інші опозиціонери активізували свою антипартійну діяльність. Внутріпартійна боротьба загострилася влітку 1926 р., коли остаточно сформувався троцькістсько-зінов'євський блок. Об'єднавшись під прапором троцькізму, опозиціонери виступили проти курсу партії на будівництво соціалізму в СРСР, намагалися підірвати союз робітничого класу і селянства, відстоювали свободу фракцій та угруповань. Питання про антипартійну діяльність опозиції було обговорено на липневому (1926 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), де опозиціонери одержали рішучу відсіч.

Перед партійно-радянськими друкованими виданнями було поставлене завдання всебічно висвітлювати й роз'яснювати рішення цього Пленуму, мобілізувати комуністів на відсіч розкольникам і фракціонерам. Орган Відділу преси ЦК ВКП(б) журнал «Красная печать» відзначав, що преса «повинна розгорнути систематичне, послідовне висвітлення й популяризацію всіх питань Пленуму...»³.

Виконуючи ці вказівки, преса України активно включилася у справу пропаганди рішень Пленуму, виступаючи з рішучою аргументованою критикою антипартійної діяльності опозиціонерів. Слід відзначити, що мережа газет на Україні на той час була досить значною. На 1 квітня 1926 р. в республіці виходило 83 газети загальним тиражем понад 1 млн. примірників. За цими показниками Україні належало одне з провідних місць серед національних республік⁴.

Значну роботу по роз'ясненню рішень Пленуму провела газета «Комуніст» — орган ЦК КП(б)У. Вже 27 липня 1926 р. в ній у передовій статті «Партія залишиться єдиною» повідомлялося про основні рішення Пленуму щодо опозиції, висловлювалося повне схвалення лінії ленінської партії. Зокрема, у газеті підкреслювалося: «Партія не

² Бачинський П. П., Бородин О. А. Боротьба КП України проти троцькізму за єдність рядів партії.— К., 1968; Горшков В. П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні, 1921—1925 рр.— К., 1973; Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине.— Киев, 1984; Коломийченко И. И. На путях социалистической реконструкции Украины.— Киев, 1977; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1977; Шерстюк Ф. Ю. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.— К., 1960.

³ Красн. печать.— 1926.— № 16.— С. 15.

⁴ Комуніст.— 1927.— 5 трав.; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1006, арк. 35.

підє за тими, хто не вірить в наше соціалістичне будівництво, хто тягне її до ідей меншовизму, що збанкрутував на сто процентів, хто намагається лєнінські організаційні принципи замінити меншовицькою мрякою, дрібнобуржуазною, анархічною, організаційною розбещєністю»⁵.

В публікаціях партійної преси, які піднімали теоретичні питання, підкрєслєвалося, що опозиційний блок виходить з антимарксистського розуміння суті внутріпартійної демократії, намагається протиставити її партійній дисципліні, робить спроби трактувати її у вигідному для себе світлі, тобто декларуючи свободу фракцій і угруповань. Газети і журнали присвячували багато матеріалів спростуванню хибних поглядів опозиціонерів. Так, викриваючи опортуністичну суть розуміння внутріпартійної демократії, журнал «Большевик» писав: «...це не тільки дорога до розколу партії, це дорога до не пролетарської, а дрібнобуржуазної політичної демократії в країні — так як від боротьби фракцій в партії всього один крок, а в особливо гострі історичні моменти навіть півкроку, до боротьби партій в країні. Нам потрібна послідовна внутріпартійна демократія, але без свободи фракцій і угруповань»⁶.

У зв'язку з тим, що ряд проблем, піднятих комуністами у ході обговорення рішень Пленуму, вимагав ґрунтовних пояснень, деякі газети ввели рубрику, де вміщувалися відповіді на запитання комуністів та безпартійних. Позитивну роботу в цьому плані провела, наприклад, газета «Луганська правда».

Поряд з публікацією ідейно-пропагандистських статей, вона друкувала відповіді на найбільш характерні запитання, які ставилися доповідачам на партзборах, присвячених Пленуму, або надходили до редакції⁷.

Така форма пропаганди партійних рішень мала значний ефект. Вона допомагала у роз'ясненні незрозумілих проблем, давала вичерпну інформацію комуністам і безпартійним по всіх аспектах піднятих на Пленумі питань. Це сприяло з'ясуванню комуністами основних проблем внутріпартійної боротьби, визначенню свого ставлення до дій опозиції.

На сторінках преси також друкувалися резолюції зборів місцевих парторганізацій, замітки про відгуки з місць, листи до редакції, в яких засуджувалася лінія опозиції і повністю схвалювалася політика ЦК ВКП(б). Так, у газеті «Комуніст» було відкрито постійну рубрику «За єдність партії», де вміщувалися такі матеріали. З 1 по 20 серпня під цією рубрикою було надруковано 83 резолюції і повідомлення про відгуки з місць з приводу дезорганізаторської діяльності опозиції⁸. Подібні рубрики були і в інших газетах республіки.

Всі резолюції, що друкувалися в газетах на той час, можна умовно поділити на три групи. У переважній більшості їх відмічались успіхи у соціалістичному будівництві в країні та в даному регіоні, рішуче засуджувалася фракційна діяльність опозиції, вказувалося на необхідність послідовної боротьби з відхиленнями від генеральної лінії партії та поглибленого вивчення рішень XIV з'їзду ВКП(б) і Пленумів її ЦК. Далі, слід виділити резолюції, де, крім вищевказаного, пропонувався ряд заходів щодо поліпшення роботи місцевої організації. І зрештою, найменш чисельні, у яких лінія ЦК визнавалася вірною без деталізації⁹.

⁵ Комуніст.— 1926.— 27 лип.

⁶ Большевик.— 1926.— № 7—8.— С. 9.

⁷ Луган. правда.— 1926.— 13 авг.

⁸ Підраховано авторами за вказ. газетою.

⁹ Аналіз здійснено за матеріалами партійно-радянської преси УСРР.

Підсумки обговорення рішень Пленумів ЦК і ЦКК ВКП(б), а також ЦК ВКП(б), які друкувалися в пресі, свідчили, що абсолютна більшість комуністів підтримала лінію партії. Жодна парторганізація республіки не прийняла резолюції, спрямованої проти ЦК¹⁰.

Значну роботу по поліпшенню керівництва пресою провів у той час ЦК КП(б)У. У 1926—1927 рр. питання, пов'язані з діяльністю періодичних друкованих видань, тричі обговорювалися на пленумах ЦК КП(б)У і постійно ставилися на порядок денний засідань Політбюро і Оргбюро ЦК¹¹. У серпні 1926 р. на Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України була прийнята резолюція «Про стан роботи газети «Комуніст», в якій перед цим друкованим органом було поставлене завдання «...ще тісніше зв'язати партію з масами і тим повніше повести Радянську Україну ленінським шляхом до соціалізму»¹²⁻¹³.

У постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1926 р. «Про стан періодичної преси на Україні та зміцнення кадрів працівників редакцій» всім окрпарткомам було вказано на необхідність посилення ідеологічного та організаційного керівництва пресою, більш рішучого викриття всіх явищ, які суперечать політиці партії¹⁴. Вироблені партією заходи, спрямовані на подолання недоліків у роботі газет і журналів, посилення партійного керівництва ними сприяли активизації їх діяльності в умовах загострення внутріпартійної боротьби, підвищеної ролі у боротьбі проти троцькізму.

У кінці вересня — на початку жовтня 1926 р. лідери опозиції організували нову атаку на партію. Вони намагалися скористатися звітно-виборною кампанією, яка розпочалася в парторганізаціях для пропаганди своїх поглядів і вербування прибічників. Газети «Комуніст», «Звезда» (Дніпропетровськ), «Киевский пролетарий» та інші надрукували тоді велику кількість резолюцій партійних організацій, у яких комуністи рішуче висловлювалися проти нав'язуваної опозицонерами дискусії, вимагали від них припинити свої штрейкбрехерські дії. Характерною в цьому відношенні є резолюція партійного осередку депо станції Дніпропетровськ: «Ми відкидаємо дискусію. Вона недопустима у такий відповідальний момент будівництва нашого господарства, який ми нині переживаємо»¹⁵.

Опозиції не вдалося нав'язати партії дискусію. Газета «Харьковский пролетарий» у зв'язку з цим писала: «...Курс на всесоюзну дискусію і розкол партії, взятий опозиційним блоком після липневого Пленуму, був зірваний дружною та рішучою відсіччю широких партійних мас, що згуртувалися навколо свого ленінського ЦК»¹⁶.

Активна роль преси як важливої зброї партії у боротьбі проти троцькізму рельєфно виявилася в дні роботи Першої Всеукраїнської партконференції та XV Всесоюзної конференції ВКП(б), а також в ході роз'яснення їх рішень. Висвітлюючи роботу конференцій, використовуючи різні форми та методи, преса друкувала інформацію про їх хід, доповіді та дебати делегатів, своєрідні щоденники цих форумів, які розповідали про основні події дня. Особливого значення набули публікації в періодиці резолюції конференцій, що давало змогу масам одержувати чітку і оперативну інформацію для боротьби проти розкольників і фракціонерів.

¹⁰ Известия ЦК КП(б)У.— 1926.— № 8—10.— С. 20.

¹¹ Красн. печать.— 1927.— № 14—15.— С. 4.

¹²⁻¹³ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917—1959 рр.: 36. документів.— 1960.— Т. 1.— С. 319.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР.— Т. 1.— С. 321, 323, 324.

¹⁵ Звезда.— 1926.— 7 окт.

¹⁶ Харьков. пролетарий.— 1926.— 20 окт.

Значну увагу приділила преса підведенню підсумків XV Всесоюзної партконференції. В газетах друкувалися передові статті, де розглядалися основні результати її роботи, відмічалась перемога ленінської лінії партії на всіх напрямках, по яких йшла боротьба з опозицією. Це знайшло своє відображення і в назвах цих статей: «Відсіч опозиції» («Комуніст») ¹⁷, «Нова перемога ленінської єдності» («Молодий більшовик», Київ) ¹⁸, «В ленінській партії немає місця троцькізму» («Луганская правда») ¹⁹ та ін.

Підсумки XV Всесоюзної конференції ВКП(б) схвально були зустрінуті всіма партійними організаціями України. В редакції газет і окружкомі партії надходили десятки резолюцій місцевих парторганізацій, в яких комуністи схвалювали рішення партійного форуму й повністю підтримували лінію ЦК.

Партійні організації республіки здійснювали постійне керівництво своїми органами преси, направляючи їх та організовуючи для боротьби з опозицією. На засіданнях окружкомів КП(б)У заслуховувалися звіти редакцій газет, де одним з головних питань була участь місцевої преси у боротьбі проти троцькізму. Обговорювалися також питання про участь преси в пропаганді рішень Пленумів ЦК, Всесоюзної і Всеукраїнської партконференцій. Наприклад, Куп'янський окружком (нині — Харківська область), заслухавши у грудні 1926 р. питання про роботу місцевої газети «Праця», схвалив її діяльність по пропаганді рішень XV партконференції, намітив також ряд заходів по поліпшенню цієї роботи ²⁰. Преса також подала значну допомогу пропагандистам, комуністам і безпартійному активу у вивченні рішень XV Всесоюзної партконференції.

Якщо в газетах в основному вміщувалися інформаційні матеріали про роботу партійних конференцій і пленумів, пропагандистські статті із роз'ясненням їх рішень, то в журналах головна увага приділялася статтям теоретичного характеру, де більш поглиблено висвітлювалися найважливіші питання політики партії. У журналі «Більшовик України» за 1926—1927 рр. було опубліковано 40 статей, що викривали погляди опозиції, з них 19 — з актуальних проблем соціалістичного будівництва ²¹. Так, лише у номері, що вийшов незабаром після закінчення роботи конференції, були надруковані статті: «До підсумків XV конференції ВКП(б)», «Жовтневий епізод» в світлі сучасних розходжень», «Рушійне протиріччя і конкретний зміст питання про перемогу соціалізму в СРСР», «Індустріалізація», де йшлося про найголовніші аспекти розходжень між партією та опозицією, лінію ЦК ВКП(б), спрямовану на збереження і зміцнення єдності партії ²². У журналі «Агітатор» (Харків) друкувалися статті та методичні рекомендації з питань внутріпартійної боротьби, відповіді на записки-запитання, які подавалися на партійних зборах, присвячених підсумкам роботи XV конференції ВКП(б) ²³, перелік рекомендованої літератури з дискусійних питань ²⁴.

Відділи преси ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У постійно приділяли увагу питанням, пов'язаним з підвищенням ролі преси у боротьбі проти опозиції. У журналах «Красная печать» та «Червона преса», які були друкованими органами названих відділів, регулярно вміщувалися вказівки про завдання друкованих видань у боротьбі проти троцькісько-зінов'євського блоку, аналізувалися статті, опубліковані в

¹⁷ Комуніст.— 1926.— 5 листоп.

¹⁸ Молодий більшовик.— 1926.— 4 листоп.

¹⁹ Луган. правда.— 1926.— 6 нояб.

²⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 41, арк. 187.

²¹ Підраховано авторами за матеріалами журн. «Більшовик України» за 1926—1927 рр.

²² Див.: Більшовик України.— 1926.— № 4—5.

²³ Агітатор.— 1926.— № 24.— С. 27—31, 32—40.

²⁴ Там же.— № 22.— С. 73—76.

республіканській та окружній пресі, давалися рекомендації щодо поліпшення роботи останньої. Подібні матеріали друкувались також і в «Известиях ЦК КП(б)У»²⁵.

В цих публікаціях відзначалася значна робота, проведена пресою у боротьбі з опозицією, активна участь у ній таких газет, як «Комуніст» (Харків), «Луганская правда», «Звезда» та ін. Разом з тим в діяльності преси були відмічені й недоліки: незадовільне використання місцевого матеріалу, недостатньо глибока критика лінії опозиції з національного питання²⁶ тощо.

Про успіхи, недоліки та завдання партійно-радянської преси республіки йшла мова також на Всеукраїнській нараді редакторів газет (вересень 1927 р.)²⁷. Визначаючи завдання друкованих видань у той період, журнал «Красная печать» писав, що вони повинні «...направити все на обговорення питань партійної політики і партійної роботи на шляху зміцнення партійної єдності. До антипартійної роботи... не може бути іншого ставлення у преси нашої партії як рішуча і безпощадна боротьба»²⁸.

Для того, щоб члени партії, особливо молоді, могли краще засвоїти ленінську тактику дій проти опортунізму, зокрема троцькізму, преса надрукувала ряд статей, присвячених боротьбі В. І. Леніна й більшовиків проти цих течій. Так, газета «Комуніст» помістила статті «Ленінізм і троцькізм в імперіалістичній війні», «Ленін у боротьбі з фракційністю», «Чи випадкове нинішнє штрейкбрехерство Зінов'єва і Каменєва?», «Каменєв і Зінов'єв у 1917 році»²⁹, газета «Киевский пролетарий» — «Напередодні Жовтня»³⁰, газета «Пролетарська правда» (Київ) — «Революційно-пролетарський шлях до соціалізму (з історії Жовтня)»³¹ і т. д.

У ряді публікацій на сторінках республіканської преси було показано, що опозиція своєю розкольніцькою діяльністю проти партії «заслужила» схвалення з боку контрреволюційної еміграції. Газети «Комуніст», «Красный Николаев» та ін. в ряді статей переконливо довели, що троцькісти об'єктивно перетворилися в надію міжнародного опортунізму, антирадянських елементів за рубежом³². Аналізуючи це явище, газета «Більшовик Полтавщини» писала, що «день у день стираються грані між опозиціонерами, меншовиками та есерами. Що не день, то глибшає безодня, що відмежовує троцькістів від партії Леніна»³³.

Гострого характеру набула боротьба партії з опозицією, в якій активну роль відігравала преса, восени 1927 р. 30 жовтня в «Правде» було надруковано «Дискусійний листок № 1», який відкривався статтею: «Дискусія та опозиція». У ній зазначалося: «Партія вступає в смугу передз'їздивської дискусії... Вся партія обговорить і перевірить лінію свого Центрального Комітету і Центральної Комісії, їх роботу після XIV з'їзду, дасть оцінку цій роботі. Ми не маємо сумніву в тому, що в цій оцінці наша партія буде однастайною»³⁴.

Партійні організації приділяли велику увагу підготовці та проведенню дискусії, широко використовуючи для її висвітлення як бойову зброю у боротьбі за єдність своїх лав друковані видання. Напередодні відкриття дискусії всі окружками партії та редакції газет виробили

²⁵ Див.: Красн. печать.— 1927.— №№ 16, 17, 18, 19—20; Червона преса.— 1927.— №№ 5, 7, 8—9; Известия ЦК КП(б)У.— 1927.— № 5.

²⁶ Червона преса.— 1927.— № 7.— С. 9—10.

²⁷ Комуніст.— 1927.— 17 верес.; Червона преса.— 1927.— № 7.

²⁸ Красн. печать.— 1927.— № 19—20.— С. 5.

²⁹ Комуніст.— 1927.— 30 червн.; 1, 7 лип.; 10, 11 листоп.

³⁰ Киев. пролетарий.— 1927.— 5 окт.

³¹ Пролетар. правда.— 1927.— 4 листоп.

³² Комуніст.— 1927.— 7 лип.; 4 верес.; Красн. Николаев.— 1927.— 23 нояб.

³³ Більшовик Полтавщини.— 1927.— 19 листоп.

³⁴ Правда.— 1927.— 30 жовт.

конкретні заходи щодо широкого висвітлення всіх питань порядку денного наступного з'їзду³⁵. Для роботи в республіканській пресі на період дискусії була виділена спеціальна група працівників ЦК КП(б)У³⁶. Особливі завдання були поставлені перед журналом «Більшовик України», робота якого у дискусійний період постійно перебувала в центрі уваги Секретаріату ЦК КП(б)У³⁷. Основні завдання місцевої преси були визначені Київським, Сталінським, Одеським та іншими окружками партії³⁸.

Дискусійні статті, вміщені в «Правде» та інших газетах і журналах, жваво обговорювалися комуністами та безпартійними. Про це розповів, наприклад, на сторінках газети «Луганская правда» секретар партосередку с. Чорнухіно Луганського округу Іванов, який свідчив, що «дискусійні листки «Правды» з великим інтересом читаються на селі цілими групами»³⁹. Про це ж свідчать факти значного зростання числа передплатників на «Правду» та ряд місцевих газет у дискусійний період⁴⁰.

Про кількість і тематику статей, що публікувалися з 1 серпня по 31 грудня 1927 р. на сторінках газет найбільших промислових центрів, свідчить така таблиця*:

№№ пп	Назва газети	Всього статей проти опозиції	У тому числі:		
			з питань зміцнення єдності партії	викриття лінії опозиції з питань соціалістичного будівництва	з інших питань боротьби проти опозиції
1	Комуніст (Харків)	95	67	24	4
2	Звезда (Дніпропетровськ)	68	51	14	3
3	Красный Николаев	71	48	18	5
4	Красное Запорожье	68	37	26	5
5	Пролетарская правда (Київ)	61	50	7	4

* Таблиця складена авторами за матеріалами названих у ній газет.

У пресі часто друкувалися відгуки рядових робітників, селян, в тому числі і безпартійних, на події, які відбувались в партії, їх думки про діяльність опозиції. Наприклад, газета «Звезда» надрукувала заяву безпартійного робітника товариша Чернишова, де, зокрема, йшлося: «Ми, робітники, пильно слідкуємо за вашою роботою тому, що нам дорогі інтереси партії. Тільки сліпий не бачить тих великих успіхів, які досягнуті під керівництвом Комуністичної партії. Немає місця в рядах партії маловірам...»⁴¹.

Повна поразка на всіх фронтах — таким був результат передз'їздивської дискусії для троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку. «...Цілковите банкрутство опозиції і повний відрив її од партійних і широких робітничих мас» — писав про це журнал «Більшовик України»⁴². Опубліковані в пресі України підсумки дискусії в

³⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1145, арк. 103.

³⁶ Там же, спр. 1152, арк. 124.

³⁷ Там же, арк. 115.

³⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10408, оп. 1, спр. 230, арк. 1; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 379, арк. 69; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1009, арк. 38.

³⁹ Луган. правда. — 1927. — 10 нояб.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1081, арк. 100; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1548, арк. 17; спр. 1549, арк. 13; Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 770, арк. 71; Массовик (Сталино) — 1927. — № 19. — С. 64.

⁴¹ Звезда. — 1927. — 18 нояб.

⁴² Більшовик України. — 1927. — № 14. — С. 3.

КП(б)У свідчили, що в ній взяли участь понад 166 тис. комуністів, з яких лише 878 голосували проти лінії ЦК⁴³. X з'їзд КП(б)У констатував, що комуністи України були незламною опорою ЦК ВКП(б) у боротьбі проти троцькізму⁴⁴.

Остаточні підсумки боротьби з троцькізмом були підведені на XV з'їзді партії. Опозиція зазнала ідейного та організаційного розгрому⁴⁵. Матеріали періодики свідчать, що відповідні рішення з'їзду були рішуче підтримані всіма комуністами. Агітаційно-пропагандистська та організаторська діяльність преси мала велике значення для зміцнення ідейної та організаційної єдності партії, для завершення розгрому троцькістсько-зінов'євського блоку. У зв'язку з цим журнал «Красная печать» писав: «...Ми можемо з повним задоволенням констатувати, що якщо всі атаки опозиції на партію призвели до повної поразки опозиції..., то одне з перших місць у боротьбі за партію, за її зміцнення серед інших знарядь боротьби, займала й займає наша партійна преса на чолі з ЦО «Правдой»⁴⁶.

У внутріпартійній боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку преса виступала як бойова і надійна зброя партії. В обстановці цієї складної внутріпартійної боротьби вона виконувала роль провідника більшовицьких ідей, захисника ленінського курсу партії.

Узагальнення досвіду КППРС по використанню преси у боротьбі за єдність партійних лав має велике значення для ідейного загартування комуністів, усіх трудящих на сучасному етапі відповідно до вказівок XXVII з'їзду КППРС про необхідність поліпшення ідейного виховання, сприяє дальшому зміцненню ідейної та організаторської єдності партії, допомагає засвоїти і зберегти кращі традиції радянської партійної журналістики.

⁴³ Комуніст.— 1927.— 18 груд.

⁴⁴ X з'їзд КП(б)У: Стенографіч. звіт.— Харків.— 1927.— С. 152.

⁴⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 68—69.

З ІСТОРИЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ ДО РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ (1914 — ЛЮТИЙ 1917 рр.)

О. Д. БОЙКО (Ніжин)

Революційна боротьба робітничого класу України під час першої світової війни займає важливе місце в історії пролетаріату нашої країни. Проте вивчення історіографії робітничого руху того періоду свідчить, що не всі аспекти проблеми висвітлено з належною повнотою. Це стосується, зокрема, питання діяльності більшовицьких організацій України по залученню підростаючого покоління пролетаріату до революційної боротьби у 1914—1917 рр., яке знайшло лише часткове відбиття в історико-партійній літературі¹.

⁴⁶ Красн. печат.— 1927, № 22.— С. 8.

¹ Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках.— К., 1963.— С. 110, 167; Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції.— Львів, 1966.— С. 108—109; Шморгун П. М. Проблеми наукової розробки історії юнацького руху на Україні.— У зб.: В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді.— К., 1971.— С. 205—214; Азаркин А. И. Жизнь и борьба рабочей молодежи в России 1900—1917.— М., 1976.— С. 170, 172, 176—177; Михайловский И. Н. В. И. Ленин и революционное молодежное движение в России (конец XIX в.— октябрь 1917 г.).— Львов, 1982.— С. 129—130; Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в період першої світової війни і Лютневої революції // Укр. іст. журн.— 1984.— № 8.— С. 146.

У повідомленні зроблено спробу показати основні моменти процесу залучення більшовицькими організаціями України робітничої молоді до революційної боротьби пролетаріату.

Початок першої світової війни, масові мобілізації, мілітаризація промисловості суттєво змінили весь хід економічного життя країни, різко відбилися на становищі робітничого класу. Кожний день війни загострював проблему робочих рук у виробництві, оскільки значна кількість робітників була мобілізована на фронт, їхні місця на підприємствах зайняли жінки, підлітки, діти. Так, на підприємствах України, піднаглядних фабричній інспекції, кількість працюючих підлітків та малолітніх* у роки першої світової війни невпинно зростала: у 1913 р. їх було 37 025, 1914 р. — 39 518, 1915 р. — 45 534, а в 1916 — 56 496 чоловік².

Скориставшись воєнною обстановкою, фабриканти і заводчики посилювали наступ на трудящих, зокрема, на права працюючої молоді. 9 березня 1915 р. було скасовано закон, який обмежував працю дітей та малолітніх на шахтах Донбасу, а 19 жовтня — на підприємствах, що працювали на оборону, були фактично скасовані закони, які обмежували використання праці малолітніх та підлітків. Для цієї категорії робітників було офіційно встановлено робочий день тривалістю 10,5 год, насправді він тривав від 13 до 18 год. За виснажливу працю юний пролетар одержував, як правило, 30—50% заробітної плати дорослого робітника. До того ж реальна заробітна плата зменшувалась через невпинне зростання цін. На кінець 1916 р. вона становила 50—60% довоєнного рівня³.

Жорстокість експлуатації молоді виявлялась також у майже повній відсутності на більшості підприємств охорони праці та елементарної техніки безпеки. Статистичні дані страхових товариств та лікарняних кас свідчать, що жертвами нещасних випадків і каліцтв насамперед ставали робітники віком до 30 років, на яких припадало від 60 до 67% від загальної їх кількості⁴. Водночас зросли ціни на продукти харчування, товари першої необхідності й житло. Нестерпне економічне гноблення посилювалось політичним безправ'ям робітничої молоді. Згідно із законом від 3 червня 1907 р., царизм позбавляв осіб віком до 25 років виборчих прав. «Такі обмеження, — відзначав В. І. Ленін, — падають звичайно найтяжче саме на молоді, більш свідомі і рішучі верстви пролетаріату»⁵.

Тяжке соціально-економічне й політичне становище робітничої молоді у роки першої світової війни сприяло зростанню її невдоволення існуючим ладом, активізації робітничого юнацтва у класовій боротьбі пролетаріату. Більшовики України проводили роботу серед юнацтва. Вони розуміли, що без глибокого усвідомлення загальнокласових інтересів, без вміння правильно визначити шляхи боротьби, без пролетарської організованості стихійно виступаючі молоді робітники були безсилі перед лицем капіталу. Одним з основних завдань вони вважали внесення соціалістичної свідомості у середовище пролетарської молоді.

* На жаль, загальну чисельність пролетарської молоді визначити неможливо, оскільки в усіх документах фабричної інспекції особи, старші 17 р., відносились до категорії дорослих, крім того, з 1897 р. всеросійські загальні переписи населення не проводились.

² Щербина І. Т. Назв. праця. — С. 52.

³ ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 1842, арк. 421; Барабашов О. Юношеский труд на Украине. — Харьков, 1922. — С. 23; Жив М., Куликов Р. Рождение комсомола. — М.: Л., 1933. — С. 44. Славный путь Ленинского комсомола. — М., 1974. — Т. 1. — С. 54.

⁴ Черный Б. О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева (1914—1917 гг.). — Киев, 1919. — С. 30; Отчет больницы кассы при Днепровском заводе за 1915 год. — Каменское, 1916. — С. 156; Отчет больницы кассы при русском обществе машиностроительных заводов Гартмана за 1915 год. — Луганск, 1916. — С. 32.

⁵ Ленін В. І. Робітничий клас і його «парламентське» представництво // Повне збір. творів. — Т. 22. — С. 223.

З цієї метою більшовицькі організації України вміло використовували як легальні, так і нелегальні форми роботи серед робітничої молоді.

Послідовно втілюючи в життя лєнінський принцип — працювати там, де є маси, — вони наполегливо боролися за використання легальних організацій робітничого класу — професійних спілок. У роки першої світової війни на Україні діяло близько 50 таких об'єднань⁶. Робота з молоддю ускладнювалась тим, що згідно з царськими законами, членами більшості професійних спілок могли бути лише робітники, яким виповнилось 18 років. Однак більшовики знаходили різні способи для включення в роботу профспілок і наймолодших пролетарів. Навіть Департамент поліції у своєму циркулярі від 2 вересня 1914 р. підкреслював, що залучення до роботи «самої зеленої молоді, як матеріалу, який найбільш підходить для революціонізування»⁷ — є одним з найголовніших завдань профспілок.

У професійних спілках Києва, наприклад, під керівництвом більшовиків у спілці металістів працювали юні робітники С. Білокриницький, С. Мальчиков, М. Ратманський, у профспілці друкарів — Й. Гербольт, П. Прусак, багато молоді було в спілці кравців⁸. Згадуючи ті часи, старий комуніст П. І. Прусак писав: «Більшовики багато уваги приділяли освіті і політичному вихованню робітничої молоді. Помітивши мою любов до читання, Кудрик (більшовик — О. Б.) порадив мені записатися в члени профспілки і користуватися профспілковою бібліотекою... А через якийсь час правління спілки доручило мені завідувати бібліотекою»⁹. Питання організації освіти та виховання юнацтва займало чільне місце і в роботі більшовиків — членів київської профспілки шевців¹⁰. Послідовна й цілеспрямована робота більшовиків серед молоді сприяла піднесенню її революційної активності. Один з керівників більшовиків Києва М. М. Майоров у своїх спогадах писав: «у спілці друкарів саме через молодих наш вплив... посилювався»¹¹. Енергійно провадила революційну роботу в профспілці «Игла» одеська робітнича молодь¹². Більшовики Чернігова через профспілки активізували в роки війни свою пропагандистську діяльність серед юних пролетарів міста¹³.

Найпоширенішою легальною робітничою організацією, в роки війни були лікарняні каси, які використовували більшовики України з метою залучення робітничої молоді до революційного руху. Так, на Маріупольському металургійному заводі «Нікополь» молоді робітники організували при лікарняній касі самодіяльний драматичний гурток. Одержані від вистав гроші йшли у фонд допомоги родинам тих, хто постраждав внаслідок нещасних випадків. Після страйку 1916 р., коли значну кількість його учасників було заарештовано або мобілізовано на фронт, частину коштів, не зважаючи на заборону, було передано сім'ям потерпілих¹⁴.

Більшовики для роботи серед молодих робітників використовували й робітничі клуби. Найбільш відомим серед них був харківський «Робітничий будинок». Там під впливом більшовиків молодь залучалася до революційної роботи, виступала з антиурядовими промовами. Так,

⁶ Сидорчук М. Т. Назв. праця. — С. 78.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1538, арк. 4-а.

⁸ Ситниченко О. Молодь у запіллі царату. — Х., 1925. — С. 26.

⁹ Бойкова юність: Спогади про перші кроки комсомолу України. — К., 1958. — С. 29.

¹⁰ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919). — Киев, 1922. — С. 27.

¹¹ Там же. — С. 25.

¹² Десять лет. Юбилейный сборник, посвященный X-ой годовщине Одесской организации ЛКСМУ. — Одесса, 1927. — С. 119.

¹³ Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны (1914—1917 гг.) // Летопись революции. — 1927. — № 2. — С. 182; Щербаков В. Из истории Черниговской организации большевиков (1914—1917 гг.) // Там же. — 1927. — № 4. — С. 81.

¹⁴ Донецьк. обл. держ. архів (далі — ДОДА), ф. 2858, оп. 2, спр. 1, арк. 4—6.

у серпні 1915 р., перед чисельною робітничою аудиторією виступив молодий пролетарський поет О. Поморський, який відстоював більшовицьку позицію з питань ставлення до війни та завдань пролетаріату. У листопаді того ж року у «Робітничому будинку» 20-річний «токарь паровозбудівного заводу Г. Т. Чалий гостро критикував уряд»¹⁵.

Більшовики України використовували для агітаційної роботи серед пролетарського юнацтва вечірні школи робітників-підлітків у Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах¹⁶. Молодого робітника в них не тільки навчали грамоти, а насамперед, як згадував С. Білокриницький, «розтуляли очі на те, що він є пролетар»¹⁷, озброювали необхідними політичними знаннями для розуміння навколишньої дійсності. З цією ж метою створювалися гуртки самоосвіти, в яких молодь становила $\frac{9}{10}$ від загальної кількості їх членів. Більшовики з метою політичної освіти юнацтва організовували молодіжні об'єднання, навіть під виглядом мисливських товариств¹⁸.

У своїй діяльності по формуванню класової свідомості робітничої молоді, залученню її до революційної боротьби більшовики творчо поєднували легальні форми роботи з нелегальними. Серед юнацтва розповсюджувалися праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійні документи та інша нелегальна література. За допомогою більшовиків робітнича молодь Чернігова вивчала «Капітал» К. Маркса та програму РСДРП¹⁹, юні пролетарі Києва — «Ерфуртську програму» і «Маніфест Комуністичної партії», праці В. І. Леніна²⁰. «Брошури Леніна, — згадує С. Білокриницький, — пробуджували в нас бойовий революційний ентузіазм, і ми були готові, незважаючи ні на які перешкоди, кинутися в боротьбу з городовими, приставами, поліцейськими, губернатором, царем і капіталістами»²¹.

Молоді робітники не тільки читали нелегальну літературу, але й допомагали більшовикам у її розповсюдженні. До цієї роботи в роки війни активно включилось пролетарське юнацтво Харкова; Юзівки, Конотопа, Нижньодніпровська та інших міст України²².

Важливою формою нелегальної роботи більшовиків України з молоддю був випуск і розповсюдження листівок і прокламацій. За період війни більшовицькі організації видали понад 50 листівок тиражем близько 100 тис. примірників²³. Написані простою мовою, вони закликали до антивоєнних виступів, до боротьби проти самодержавства. Так, у прокламації Катеринославського комітету РСДРП у листопаді 1916 р. говорилось: «Ім, грабіжникам народу, що віками гнобили нас і витискували з нас молоді сили..., їм, цим боягузливим паразитам, що ховаються за нашими спинами, їм потрібна війна...»²⁴. Робітнича молодь

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 142, арк. 37—38, 86 зв., 92; Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация РСДРП большевиков во время войны // *Летопись революции*. — 1923. — № 5. — С. 9—10.

¹⁶ Ситниченко О. Назв. праця. — С. 10; Білокриницький С. Нарис історії ЛКСМУ. — Х., 1926. — С. 6.

¹⁷ Білокриницький С. Назв. праця. — С. 4.

¹⁸ Скоринко І. Комсомольцы Октября. — Л., 1924. — С. 7; Михайловський І. М. В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства. — Львів, 1974. — С. 53.

¹⁹ Чернігів. обл. держ. архів (далі — ЧОДА), ф. Р-592, оп. 1, спр. 12, арк. 20, 117; Коцюбинський Ю. Указ. соч. — С. 182.

²⁰ Бойова юність. — С. 30; Київський комсомолец. — 1957. — 12 трав.

²¹ Білокриницький С. Первые комсомольцы. — Харьков; Одесса, 1936. — С. 17.

²² ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3322, арк. 3, 25; Пам'яті загинутих в боротьбі за Жовтень. — Харків; Одеса, 1933. — С. 26; Бабко В. А. Из истории рабочего движения в Конотопе (1903—1920). — Киев, 1950. — С. 61; Шпорхун І. М. Сторінка історії. — В кн.: *Плем'я комсомольське*. — Х., 1968. — С. 27; Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех революциях. — М., 1974. — С. 155.

²³ Сидорчук Н. Ф. Большевики Украины во главе трудящихся масс в период империалистической войны и Февральской революции. — В кн.: *Великой партии отряд*. — Киев, 1983. — С. 112.

²⁴ Партия большевиков в годы мировой империалистической войны. Вторая революция в России. (1914 — февраль 1917 гг.). — Докум. и материалы. — М., 1963. — С. 209.

активно допомагала більшовикам у розповсюдженні листівок, прокламацій. У серпні 1915 р. харківський поліцмейстер писав начальнику губерньського жандармського управління: «Прошу розпорядження вашого розшукати того невідомого хлопчика, який кинув на скриньку торговця цукерками... на Миколаївському майдані відозву «Товариші робітники і солдати» від імені Комітету Харківської організації РСДРП»²⁵. Під час однієї з демонстрацій 1916 р. у Харкові групу молоді, яка розкидала листівки, оточила поліція і почала розправу нагаями. До смерті було забито кращого агітатора Миколу Крилова, який помер від побоїв²⁶. Пропагандистську роботу в масах проводили юні пролетарі Києва, Кам'янського, Юзівки, Луганська²⁷.

Активізація пролетарської молоді, її потяг до революційних ідей зумовили, з одного боку, гостру необхідність теоретичної підготовки, а з другого — потребу в організаційному згуртуванні її сил. Саме тому, як відзначав М. І. Калінін, було створено ряд нелегальних молодіжних гуртків у Миколаєві, Одесі, Кременчуці²⁸. Такі самі юнацькі об'єднання виникли у роки війни на паровозобудівному та заводі Гельферіх—Саде в Харкові, в Нижньодніпровських вагонних майстернях у Катеринославі, а також у Луганську, Києві та інших містах і промислових центрах України²⁹. Майже всі вони спочатку приділяли основну увагу освіті й самоосвіті, але оточуюча дійсність, знайомство з політичною літературою спрямовували думки молодих пролетарів в інший бік, ставили перед ними нові питання.

Члени місцевих комітетів РСДРП подавали робітничому юнацтву реальну допомогу. Роботою гуртків керували досвідчені більшовики: М. М. Майоров — у Києві, С. І. Гопнер — у Катеринославі, О. Г. Скороход — у Харкові, П. Бурий — у Миколаєві, Ю. М. Коцюбинський — у Чернігові³⁰. Більшовики вміло використовували революційну енергію й ентузіазм робітничої молоді. У Києві юні гуртківці вели пропаганду і агітацію на фабриках і заводах, працювали в профспілках, Червоному Хресті, сприяли створенню підпільної друкарні та ін.³¹, в Одесі — активно співробітничали у профспілці «Игла», в ідальні «Орт», допомагали страйкарям Миколаєва, були серед організаторів страйку одеських швейних майстерень у 1916 р. та ін. Такою ж енергійною була революційна робота юних гуртківців Харкова, Луганська та інших міст України³².

Хоч ці юнацькі об'єднання не були масовими, але вони згуртовували навколо більшовицьких організацій України ударні групи робітничої молоді, були надійним партійним резервом. Так, лише в Києві стали

²⁵ Коган Є. Зародження Харківського комсомолу. — Харків; Одеса, 1934. — С. 14.

²⁶ Сергеева-Артем Е. Л. Під керівництвом більшовицької партії. — У кн.: Бойова юність. — С. 58.

²⁷ Ворошиловгр. обл. держ. архів (далі — ВОДА), ф. Р-2761, оп. 1, спр. 54, арк. 73, 200 зв.; ДОДА, ф. 2858, оп. 1, спр. 1, арк. 7; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3290, арк. 28; ф. 313, оп. 2, спр. 3322, арк. 3; Мальчиков С. Некоторые поправки к брошюре тов. Ситниченко «Молодежь в царском подполье» // Юношеское движение. — 1925, № 3—4. — С. 120—121.

²⁸ Калінін М. І. Славний путь комсомолу. — М., 1947. — С. 20.

²⁹ Білокриницький С. Нарис історії ЛКСМУ. — С. 6; Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України. — К., 1979. — С. 33.

³⁰ Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе // Летопись революции. — 1923. — № 2. — С. 144; Ленінське плем'я. — 1967. — 9 серп.; Шпорхун І. М. Назв. ст. — С. 27; Прусак П. І. Юності дороги бойові. — У кн.: Бойова юність. — С. 29; ЧОДА, ф. Р-592, оп. 1, спр. 12, арк. 20.

³¹ Мальчиков С. Узказ. ст. — С. 120; Ситниченко О. Назв. праця. — С. 26; Майоров М. Київський комсомол // Юнацький рух. — 1931. — № 3. — С. 35—36; Єжова Г., Коляк Т. Гартована юність. — К., 1960. — С. 13.

³² Білокриницький С. Нарис історії ЛКСМУ. — С. 4—6; Десять лет. — С. 7; Гороховська Є. Дні бойові: Нарис з історії Одеського комсомолу 1917—1920 рр. — Одеса, 1931. — С. 6—7; Шпорхун І. М. Назв. ст. — С. 27; Коныбель комсомолу Донбасса. — Ворошиловград, 1979. — С. 12.

більшовиками 30 молодих гуртківців³³. Молодіжні гуртки виховали майбутніх організаторів і керівників комсомолу України С. Білокриницького, С. Височиненка, С. Мальчикова, М. Ратманського, О. Ситниченка та ін.

Чільне місце в роботі більшовиків з юнацтвом займали питання залучення його до участі у страйковій боротьбі, яка була школою революційного виховання, де формувалася класова самосвідомість, зміцнювались переконання, визначалась чітка класова позиція. Пролетарська молодь з самого початку війни активно включилася в страйкову боротьбу. Після арешту в листопаді 1914 р. більшовиків-депутатів IV Державної думи хвиля обурення прокотилась по країні. Страйки протесту відбулися на шахтах Донбасу, на підприємствах Харкова, в яких брали участь молоді робітники. Керівниками політичного страйку в друкарні газети «Утро», наприклад, були молоді пролетарі О. Марченко та О. Короткий³⁴. На початку лютого 1915 р. відбувся великий страйк харківських текстильників на ст. Нова Баварія за участю 1763 чол. На загальних зборах робітників фабрики було обрано страйковий комітет, до складу якого ввійшли 21-річний О. С. Тюленев і 24-річний О. С. Степаненко³⁵.

У другій половині квітня 1915 р. більшовики України почали підготовку до святкування 1-го Травня. У Харкові, Катеринославі, Києві і Краматорську вийшли більшовицькі листівки³⁶. Серед харків'ян, які відзначали день пролетарської солідарності, були й 20 молодих робітників Харківського паровозобудівного заводу³⁷.

Економічні страйки на Україні в травні 1915 р. почалися виступами харківських поліграфістів. 4 травня застрайкували робітники друкарні Анікіна. Агітаторами виступу були 18-річний І. Г. Жидков та 19-річний П. О. Третяков. Молоді пролетарі були і в складі страйкуючих робітників друкарні «Печатник» Когана 18 травня³⁸. Влітку того ж року в Києві відбувся страйк підлітків-робітників фабрик Маршака та І-ої артілі, який тривав два тижні і закінчився частковою перемогою страйкарів. Керували цим виступом члени підпільного молодіжного більшовицького гуртка С. Білокриницький, С. Мальчиков, М. Ратманський³⁹. На початку червня застрайкували 5 молодих робітниць у майстерні по вичинюванню шкіри Цихановського в Одесі. 22 червня страйкуючі робітники одеської механічної майстерні Литовського висунули вимогу скоротити робочий час на одну годину. Всього брало участь у страйку 26 чол., 16 з них — робітнича молодь віком до 30 років⁴⁰.

З осені 1915 р. по осінь 1916 р. страйкова боротьба, набула більш масового та політично загостреного характеру. Робітнича молодь у той період виявляла більшу активність. Так, у жовтні 1915 р. спалахнув страйк на тютюнових фабриках Кременчука, де взяли участь близько 1450 чол., значну частину яких становили юні пролетарі. Його керівниками були М. Голодова (20 р.), М. Дерев'янка (19 р.), Д. Лисинська (17 р.), Р. Люблінська (27 р.). Страйк проходив організовано і лише

³³ Ситниченко О. К. Напередодні Лютневої революції.— У кн.: Великий Жовтень на Київщині.— К., 1957.— С. 251.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 12, арк. 185; Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 106.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 307, оп. 1, спр. 82, арк. 6; Кошник А. К. Указ. соч.— С. 83.

³⁶ Сидорчук М. Т. Назв. праця.— С. 153.

³⁷ Харків. обл. держ. архів, ф. 3, оп. 287, спр. 5156, арк. 2.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 133, арк. 34; ХОДА, ф. 3, оп. 287, спр. 5261, арк. 1.

³⁹ Белокриницький С. Первые комсомольцы.— С. 14—16; Манис Я. Забастовка мальчиков.— В кн.: Рабочая молодежь в революционном движении.— М.; Л.— 1926.— С. 160—163; Сеник К. Історія юнацького руху СРСР, Заходу і Сходу.— Х., 1925.— С. 9—10.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 138, арк. 17—23, арк. 47—48, 51. (Підрахунок автора).

через 10 днів революційний виступ закінчився частковим задоволенням вимог робітниць ⁴¹.

У жовтні—листопаді 1915 р. страйкували 100 підлітків-робітників заводу «ВЕК», 20 учнів харківської друкарні Яковлева, понад 130 дівчат з фабрики Зарицького в Черкасах, молоді робітники одеського трамваю ⁴².

Особливе значення для формування класової самосвідомості підрастаючого покоління робітничого класу мали політичні виступи трудящих. Показовим щодо цього був 1916 р.—рік нового піднесення страйкової боротьби внаслідок загострення революційної кризи в країні. Характерною рисою страйкового руху, як на Україні, так і по всій Росії, було збільшення кількості політичних виступів. Такий характер мав, наприклад, січневий страйк на Дніпровському заводі в с. Кам'янському, підготовлений більшовиками А. К. Войсеховичем, М. П. Новиковим та ін. В одному з документів адміністрації заводу вказувалося, що «страйк влаштувала невеличка група ватажків крайнього лівого напрямку, використавши підлітків і робітників-неспеціалістів» ⁴³, тобто робітничу молодь. 1 квітня того ж року на заводі почався новий страйк, яким керував підпільний більшовицький комітет. Як свідчать архівні документи, він відбувся під впливом виступів пролетаріату Миколаєва та Петрограда. За участь в ньому на фронт було відправлено 29 чол. військовозобов'язаних молодшого віку з котельного відділення та 20—50 — з доменного відділення ⁴⁴.

Молодь готувалась відзначити 1-е Травня 1916 р. Юні пролетарі Києва розповсюдили першотравневу більшовицьку листівку, брали участь у першотравневому мітингу в Голосіївському лісі, на майвках була молодь Чернігова та Одеси. В ніч на 1 Травня, виконуючи завдання більшовика Ю. Х. Лутовинова, 15-річний учень токаря луганського заводу Гартмана К. Раушин-Буршин прикріпив на заводській трубі червоний прапор, який більше тижня майорів над містом ⁴⁵. Розмах страйкової боротьби у 1916 р. сприяв зростанню активності робітничої молоді. У травні лише в Полтавській губернії відбулося три самостійні виступи юних пролетарів. Страйкували молоді працівники залізниці в Кременчуці, 63 чол. з економії Остроградського та 200—Мусіна-Пушкіна ⁴⁶. У червні страйкували молоді робітничі тютюново-махоркових фабрик Кременчука, луганської суконної фабрики ⁴⁷. Після червеневого страйку 400 робітниць київської обмундировочної майстерні, який закінчився поразкою страйкарів, було звільнено 10 головних агітаторів, серед яких 4 молодих пролетарки ⁴⁸.

Молодь на заводах і фабриках все рішучіше включалася в революційну боротьбу. Так, 21 червня 1916 р. робітники харківського заводу Гельферіх—Саде висунули вимогу про збільшення заробітної плати, яку адміністрація задовольнила лише частково, «...на що робітники,— як підкреслювалось в поліцейському рапорті,— категорично не погодились, декотрі вимагали страйку, що і почала підтримувати молодь» ⁴⁹. Під тиском загрози страйку адміністрація заводу пішла на поступки.

⁴¹ Там же, ф. 320, оп. 1, спр. 1451, арк. 9—15; Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 181.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 133, арк. 106—107; ф. 385, оп. 2, спр. 139, арк. 91; Коган Є. Назв. праця.— С. 15; Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 182—183.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3297, арк. 387.

⁴⁴ ДОДА, ф. 2109, оп. 1, спр. 91, арк. 41 зв.

⁴⁵ Ситниченко О. Назв. праця.— С. 21; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1980.— С. 28; Десять лет.— С. 7; ВОДА, ф. Р-2761, оп. 1, спр. 137, арк. 44—47.

⁴⁶ ЦДІА УРСР, ф. 330, оп. 1, спр. 26; арк. 26; ф. 320, оп. 1, спр. 1531, арк. 25, 27.

⁴⁷ Там же, ф. 320, оп. 1, спр. 1493, арк. 99, 125; ф. 313, оп. 1, спр. 3298, арк. 99; Щербина Й. Т. Назв. праця.— С. 227.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 554, арк. 31, 51—62.

⁴⁹ Там же, ф. 336, оп. 2, спр. 188, арк. 6 зв.

Одним з найбільших у 1916 р. виступів у Донбасі був загальний страйк пролетарів Луганська, що готувався ще з весни міським комітетом РСДРП, який очолювали О. Я. Пархоменко, Ф. Р. Якубовський та ін. Сигналом до початку революційного виступу став страйк 5 липня на заводі Гартмана, в ході якого юні робітники допомагали знімати з робочих місць тих, хто не хотів кидати роботу, били поліцейських, які збирались заарештувати страйкуючих, градом каміння відганяли загін козаків⁵⁰.

Підхоплені революційною хвилею, у липні страйкували молоді робітники 5 цукеркових фабрик Кременчука та тютюнової фабрики Дунаєвського в Полтавській губернії⁵¹. Восени застрайкували працівники 7 друкарень Києва. Їх діями керувала більшовицька група спілки друкарів. 5 вересня однією з перших припинила роботу друкарня Чоколова (110 чол., 85 з них — молодь у віці до 30 років)⁵².

17 листопада 1916 р. страйкували 134 жінки-панчішниці і мотальщиці фабрики Липовського в Харкові. Вони вимагали збільшити зарплату. Ця вимога була частково задоволена, але 105 робітниць не погодилися з рішенням адміністрації. У списку осіб, які були впливовими серед робітниць фабрики і прихильниками продовження страйку до повного задоволення вимог значиться: М. Бородіна (16 р.), О. Горбачова (15 р.), О. Денисова (18 р.), П. Диканьова — (16 р.), П. Крутих (16 р.), М. Мавріна (16 р.)⁵³. Наприкінці грудня 1916 р. на тютюнових фабриках Кременчука, де значну частку робітниць становила молодь, під керівництвом більшовиків розпочався страйк, який закінчився 11 січня перемогою страйкуючих⁵⁴.

Таким чином, активна участь робітничої молоді у політичних і економічних страйках у роки першої світової війни свідчить про зростання класової свідомості, політичної зрілості дедалі широким мас пролетарського юнацтва, що було наслідком наполегливої діяльності більшовицької партії по революційному вихованню робітничої молоді і залученню її до класової боротьби пролетаріату.

⁵⁰ 10 лет Луганского комсомола.— Луганск, 1929.— С. 49.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1495, арк. 96; спр. 1531, арк. 31.

⁵² Там же, ф. 274, оп. 4, спр. 549, арк. 102—103 (Підрахунки автора).

⁵³ Там же, ф. 336, оп. 2, спр. 191, арк. 100.

⁵⁴ Сидорчук М. Т. Назв. праця.— С. 174.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПОЗЕМЕЛЬНОЇ ФОРМИ ДАНИНИ НА РУСІ В IX—X ст.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Важливе місце у дослідженні проблеми генезису феодальних відносин східнослов'янського суспільства періоду складання Давньоруської держави займає питання про данину. Одним з перших його порушив С. В. Юшков. Аналізуючи зміст соціально-економічних реформ княгині Ольги, він дійшов висновку, що в результаті їх здійснення відбувалося певне зближення данини з типовою феодальною рентою¹. Аналогічних поглядів дотримувалися також П. М. Третьяков, В. Й. Довженок, Л. В. Черепнін і ряд інших дослідників². Незважаючи на те,

¹ Юшков С. В. Эволюция дани в феодальную ренту в Киевском государстве в X—XI веках // Историк-марксист.— 1936.— № 6.— С. 137.

² Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1983.— С. 294; Довженок В. И. О некоторых особенностях феодализма в Киевской Руси // Исследования по истории славянских и балканских народов.— М., 1972.— С. 52; Черепнин А. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 146—152.

що у літературі існувала її думка про данину як одноразову контрибуцію з підкорених східнослов'янських племен на користь Києва³, її феодальний характер нині визначається практично всіма істориками.

Б. О. Рибаків безпосередньо пов'язує полюддя з таким типом державної організації, як союз племен. Данина в даному випадку виступає як «найбільш оголена форма панування та підкорення, здійснення права на землю»⁴.

Досліджуючи економічні форми, соціальну функцію і роль давньоруської данини у процесі генезису феодальної формації, історики менше уваги приділяли питанню про її походження. Однак воно потребує спеціального вивчення.

Данина, яку зафіксовано в «Повісті временних літ», у IX ст. існувала початково в двох формах — «від диму» й «від рала». Перша являла собою звичайне для Східної Європи оподаткування залежного населення, що орієнтувалося на «дим» — будинок, тобто на одну сім'ю. Літопис наводить відомості про те, що древляни платили Києву «по чернь кунь»⁵. Аналогічну данину сплачували хозарам поляни і сіверяни⁶⁻⁷. Можна припустити, що останні, переможені Олегом у 884 р., платили «дань легьку» Києву також «від диму». Отже, поляни, сіверяни, древляни, тобто племена, з яких склалося ядро Київської держави, спочатку знали лише одну цю форму оподаткування.

Водночас деякі східнослов'янські племена платили данину від «плуга-рала». Про це повідомляється в «Повісті временних літ» під 885 р.: «и вѣдаша Ольгови по щѣлягу, якоже и козарам даяху» (йдеться про похід Олега на радимичів. — О. Т.)⁸. У цьому ж літописі під 964 р. розповідається, що в'ятичі сплачували «козарам по щѣлягу от рала»⁹. Остання згадка про данину «від плуга» відноситься до 981 р., коли Володимир «вятичи побѣди, и вѣзложи на ня дань от плуга, якоже и отець его имаше»¹⁰.

Цей вид данини був поземельним оподаткуванням. У зв'язку з цим відомості літопису викликають певний подив. Як справедливо зазначив М. Б. Свердлов¹¹, хозари, яким радимичі та в'ятичі сплачували данину, вели напівкочовий спосіб життя й, отже, не могли виробити самостійно такої системи оподаткування. Для них природнішою була «подимна» данина. Наприклад, волзькі булгари (як і частина східних слов'ян) платили хозарам по шкурці пушного звіра від кожного дому¹².

Незвичайним для Східної Європи є й те, що податок стягувався в «щѣлягах»^{*}. Це вказує на західне походження данини від плуга-рала. Слово «щѣляг», на думку лінгвістів, похідне від германського кореня «skilling» і запозичене від більш пізніх форм «skillingr» або «skilling» (відповідно з давньоісландської та давньонімецької мов)¹³.

Характерно, що данину від плуга літописець пов'язує тільки з двома союзами племен — радимичами й в'ятичами, походження яких

³ Бахрушин С. В. Держава Рюриковичей // Вестн. древн. истории. 1938. — № 2. — С. 88—98; Фроянов И. Я. Даниники на Руси X—XIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1970. — С. 33—41.

⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 316.

⁵ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 316; Мається на увазі одна шкурка чорної куніци від одної сім'ї.

⁶⁻⁷ Там же. — С. 16, 18.

⁸ Там же. — С. 20.

⁹ Там же. — С. 47.

¹⁰ Там же. — С. 58.

¹¹ Свердлов М. Б. Из истории налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 57.

¹² Там же.

^{*} Одна з обліково-грошових одиниць середньовічної Європи.

¹³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1973. — Т. 4. — С. 508.

вважає відмінним від усіх інших східнослов'янських племен — «радимичи бо и вятичи от ляховъ»¹⁴.

Усе це наводить на думку про запозичення східними слов'янами податку від плуга-рала звідкись із Західної Європи. М. Б. Свердлов вважає, що аналогічна форма поземельного оподаткування існувала тільки в Англії англосаксонського періоду. Там його одиницею був так званий «плуг» — земельний наділ, що оброблявся вісьмома волами. Цей тип оподаткування зафіксовано, наприклад, у «Книзі страшного суду» — земельному описі, проведеному за наказом Вільгельма Завойовника в 1086 р.¹⁵ М. Б. Свердлов стверджує, що наведені дані «Повісті временних літ» стосуються не IX—X ст., а часу життя самого літописця, тобто XI—XII ст., і з якихось причин навмисно перенесені у більш ранню епоху. Реально ж данина від плуга-рала, на його думку, існувала в Київській Русі не раніше XI ст.¹⁶ Виходячи з фактів служби скандинавів спочатку в Англії, а потім на Русі, історик висловив припущення, що саме їх посередницькій діяльності східні слов'яни й зобов'язані існуванням такої форми оподаткування. В ісландській сазі «Про Егіля», зокрема, розповідається як король Етельстан відкупається від скоттів і бриттів, очолюваних конунгом Олафом, обіцяючи, що «дасть йому у вигляді дружнього дарунку по шилінгу срібла від кожного плуга в своєму королівстві». Ця подія відбулася у 937 р.¹⁷

Припустити екстраполяцію економічних інститутів (данину) XI—XII ст. на IX—X ст. в принципі можна, але тоді постає питання: чому сучасні йому форми оподаткування Нестор поширив тільки на радимичів та в'ятичів, залишивши інші племена задовольнятися більш архаїчною даниною «від диму»? Важко пояснити присутність у тексті «Повісті» слова щѣляг — одиниці, яка не мала поширення на Русі в кінці XI — на початку XII ст.

Ще проблематичнішою здається посередницька роль скандинавів у перенесенні на давньоруський ґрунт поземельної форми оподаткування.

Доказом цього є той факт, що в самій Скандинавії для позначення щорічних об'їздів конунга з метою стягнення данини вживалося запозичене із слов'янської мови слово «полюддя» (polutasfar)¹⁸.

Ми не поділяємо думки про запозичення східними слов'янами данини від плуга-рала з Англії через норманнів. Остання не була єдиною державою, де існувала подібна система оподаткування. Вона відома у західних балтійських слов'ян і досить докладно описується в «Слов'янській хроніці». Гельмольда. Розповідаючи про події кінця 60-х років X ст., цей автор зауважує, що вагри й бодричі щорічно платили данину єпископу «від кожного плуга по мірі зерна, по 40 пучків льону та по 12 монет чистого срібла; крім того, одна монета — як винагородження для збирачів. Слов'янський плуг становить пару волів чи одного коня»¹⁹.

Поземельна форма данини згадується у тому ж творі в розповіді про відносини ольденбурзького єпископа Ваго і слов'янського князя Мстивоя (не пізніше 983 р.). Останній, прохаючи передати йому право збирання данини, говорить: «Існує у бодричів данина на користь єпископа, що вважається десятиною, а саме з кожного плуга, який відповідає двом волам або одному коню, вноситься одна міра зерна, 40

¹⁴ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 14.

¹⁵ Свердлов М. Б. Указ. соч.— С. 148.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Исландские саги.— М., 1956.— С. 17.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 318.

¹⁹ Гельмольд. Славянская хроника.— М., 1963.— С. 55; Мається на увазі поземельний податок (данина), що обчислювався з площі, яка оброблялася двома волами, або одним чи двома конями.

пучків льону та 12 монет доброї монети; крім того, одна монета, яка належить збирачу»²⁰.

Про поземельну форму оподаткування говорить Гельмольд й описуючи наслідки походу Генріха Лева на слов'ян. Саксонський герцог звелів ваграм, полабам, бодричам і хижанам, що продовжували залишатися в своїй землі, «щоб вони платили податки єпископу, як їх платять у полонів та помор'ян, тобто з луга по 3 модії * жита й по 12 денарів місцевої монети... Слов'янський плуг означає двох волів або стільки ж коней»²¹.

Отже, за винятком деяких деталей, наведені уривки загалом однаково описують данину від плуга в землях західних слов'ян. Найхарактернішими її рисами були: грошовий вираз у 12 денаріїв і відповідність слов'янського плуга двом волам або одному чи двом коням.

Безумовно, ця данина, що стягувалася щороку й уже наприкінці Х ст. вважалася церковною десятиною, була суто слов'янським інститутом, пристосованим церквою для своїх потреб. Про це переконливо свідчить фраза: «Існує у бодричів данина..., що вважається десятиною...». Первісний «світський» її характер підтверджується, зокрема, і тим, що єпископ Ваго передав право користування нею князю Мстивою. Цей вид данини був поширений на всьому слов'янському узбережжі Балтики — у вагрів, полабів, добричів, хижан — тобто племен, тією чи іншою мірою підвладних німецьким феодалам, а також у поморів та поляків («полонів» у Гельмольда), які знаходилися за межами германського впливу й, отже, були незалежні в церковному відношенні від Магдебурзького єпископства. Згадки про данину від плуга не завжди пов'язуються з церквою: є відомості, що вендські князі одержували від смердів своєї землі так званий плуговий оброк, сплачуваний хлібом²².

Вирішальним для висновку про слов'янський характер оподаткування від плуга є той факт, що у згаданому регіоні тільки слов'яни сплачували подібну десятину. Гользати — одне з германських племен, переселене в землю вагрів у результаті асиміляторської політики німецьких феодалів, подібної форми данини не знали. Коли єпископ Герольд наказав їм сплачувати десятину, «як це робиться в землях полабській і бодричській...»²³, то одержав відповідь, що вони «ніколи не будуть платити десятин, яких батьки їх не платили, й що воліють краще підпалити власні будинки та піти з цієї землі, ніж підкоритися неволі такого рабства»²⁴. Наведений уривок свідчить про те, що, хоча земля гользатів і була розташована поряд із землею вагрів, данина від плуга була їм абсолютно невідома. Згодом вони повинні були сплачувати «по 6 модіїв жита й по 8 модіїв вівса з манса *»²⁵, тобто десятину, яка докорінно відрізнялася від слов'янської.

Отже, є достатньо підстав стверджувати, що данина від плуга мала міцні корені та давню традицію у слов'янському суспільстві й, без сумніву, виникла в західних слов'ян (очевидно, до їх розселення в прибалтійському регіоні) внаслідок внутрішнього соціально-економічного розвитку, а вже потім католицька церква пристосувала її для своїх потреб. Існування аналогічних форм данини у різних регіонах слов'янського світу наводить на думку про якийсь зв'язок між ними. Саме західнослов'янська данина, як нам здається, є найвірогіднішим джерелом давньоруської.

²⁰ Там же.— С. 58.

* Модій — міра сипучих тіл. Дорівнює 8,75 л.

²¹ Там же.— С. 200.

²² Греков Б. Д. Київська Русь.— К., 1951.— С. 40.

²³ Гельмольд. Указ. соч.— С. 206.

²⁴ Там же.

* Манс — одиниця земельної площі.

²⁵ Гельмольд. Указ. соч.— С. 206, 207.

В зв'язку з цим слід уважніше підійти до історії тих племен Східної Європи (радимичів і в'ятичів), у яких цю данину зафіксовано. «Повість временних літ» об'єднує їх спільністю походження від західних слов'ян: «радимичи бо и вятичи от ляховъ»²⁶. В іншому місці літописець також наполягає на цій версії: «Быша же радимичи от рода ляховъ»²⁷. Археологи, які досліджували території цих племінних об'єднань, ще не мають достатніх даних для визначення місць початкового мешкання радимичів та в'ятичів, однак вказують, що «в давнину предки в'ятичів жили десь у західних областях, там, де в середньовіччі розселилися ляхські (польські) племена»²⁸. Т. М. Нікольська вважає, що «місця колишнього мешкання в'ятичів і радимичів або, вірніше, їх предків знаходилися на захід від Сожа й Оки, поруч з ляхськими племенами»²⁹. Радимичі розселилися у басейні Сожа в IX ст., в'ятичі дещо раніше — наприкінці VIII ст.³⁰. Шлях переселення цих племен простежити важко, але схожість деяких елементів їх матеріальної культури та литовських і пруських племен на землях Прибалтики дають можливість припустити втягування якоїсь частини останніх у процес переміщення радимичів та в'ятичів³¹.

Отже, припущення про те, що радимичі та в'ятичі спочатку мешкали в зоні розселення західних слов'ян, цілком вірогідне. Очевидно, там у них сформувалися основні риси економічного життя, в тому числі й форма поземельної данини. У Східну Європу вона була перенесена в сформованому вигляді у процесі їх переселення. Непрямим доказом якоїсь окремої долі цих племен є відносно пізнє їх включення до складу Київської держави: радимичі були приєднані до останньої Володимиром Святославовичем у 984 р.³², в'ятичі остаточно — лише на початку XII ст.³³

Характерною рисою західнослов'янської данини від плуга був її грошовий вираз у 12 денаріїв. На перший погляд здається, що спільного з давньоруським «ш҃лягом» нема. Однак уже з початку VIII ст. шилінг (ш҃ляг) склався саме з 12 денаріїв. Протягом наступних століть це співвідношення не мінялося. Таким чином, реальний зміст західнослов'янської та давньоруської данини абсолютно ідентичний. А якщо врахувати, що шилінг був частіше за все лічильно-грошовою одиницею, тобто в певному розумінні абстрагований від конкретних грошових знаків, то існування шелягів-шилінгів у землі в'ятичів, як певної міри срібла або інших цінностей, цілком закономірне.

Західне походження радимичів і в'ятичів, а відповідно, й данини від плуга-рала дає можливість пояснити незбагненний в іншому контексті факт присутності у сфері південної грошової системи, яка орієнтувалася в основному на арабський Схід³⁴, такої «північної» одиниці, як шилінг. Безумовно, у IX—X ст. він був рудиментом, уламком явища, що зародилося десь на берегах Балтики. Ці ремінісценції західної грошової системи побутували в землях радимичів та в'ятичів тільки до часу «втягування» їх у загальноруську сферу.

Що стосується англійської данини, то вона не тільки не була джерелом для давньоруської, а й сама мала загальний з нею корінь —

²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 14.

²⁷ Там же.— С. 59.

²⁸ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 148.

²⁹ Никольская Т. Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.— М., 1981.— С. 12.

³⁰ Седов В. В. Указ. соч.— С. 146—148, 151—157.

³¹ Там же.— С. 156.

³² ПВЛ.— Ч. 1.— С. 59.

³³ Поучение Владимира Мономаха // Памятники культуры Древней Руси.— М., 1978.— С. 402.

³⁴ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период.— М., 1956.— С. 204.

західнослов'янську данину. Справа у тому, що в Англії податок від плуга був поширений в області існування датського права, тобто на території, залежній від датських вікінгів. Однак у Скандинавії подібна данина не зафіксована. Враховуючи тісне співіснування слов'ян і датчан на балтійському узбережжі, а в деяких місцях навіть їх своєрідний симбіоз (Волін, Хайтхабу, Менцлін), який простежується у матеріальній культурі³⁵, можна припустити, що датчани дійсно справили вплив на англійську систему оподаткування в тому розумінні, що виявилися зв'язуючою ланкою між слов'янським Помор'ям та Англією.

³⁵ Jankuhn H. Haithabu: Ein Handelsplatz der Wikingerzeit.— Neumünster, 1963.— S. 311; Schornewelt U. Menzlin: Ein frugeschichtlicher Handelsplatz an der Peene.— Berlin, 1977.— S. 136, 137.

ПІДТРИМКА ПРАВЛЯЧИМИ КОЛАМИ ФРН РЕВАНШИСТСЬКИХ СИЛ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

О. Я. БОЙКО (Київ), В. Д. МИРОНЧУК (Київ)

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була однією з найважливіших поворотних віх в історії людства. Розгром найагресивніших сил імперіалізму став потужним прискорювачем світового революційного процесу, могутнім стимулом розвитку класової боротьби в країнах капіталу, бурхливого зростання національно-визвольного руху, який привів до краху колоніальну систему. Збулося пророче передбачення В. І. Леніна про те, що самовідданість трудящих Радянської республіки «...нам дасть мільйони і мільйони союзників у всіх країнах»¹.

Після другої світової війни було закладено фундамент міцного миру в Європі. Зокрема, підписання Московського договору 1970 р. вирішальною мірою вплинуло на зміцнення клімату розрядки міжнародної напруженості на континенті, стимулювало скликання в Хельсінкі в 1975 р. загальноєвропейської Наради з питань безпеки і співробітництва, початок переговорів про скорочення збройних сил у Центральній Європі і відкрило перспективи для розв'язання на взаємовигідній основі інших важливих проблем.

Однак такий розвиток подій не влаштував ті сили на Заході, які намагаються будь-якою ціною досягти військової переваги в світі. До їх числа слід віднести й реваншистські елементи ФРН, заохочувані американським імперіалізмом. «Слід прямо сказати, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, — і про посилення небезпеки західнонімецького реваншизму, в реанімації якого бере таку активну участь нинішнє керівництво США»².

З приходом до влади у Бонні християнських демократів (1982 р.) у ФРН дедалі частіше почали висуватися вимоги про повернення до «кордонів рейху 1937 р.» або так зване «німецьке возз'єднання». Розміщення на території Західної Німеччини американських ядерних ракет середньої дальності додало впевненості реваншистам. Вони відчували себе ще привільніше, коли Західноєвропейський союз всупереч Потсдамській угоді та хельсінкському Заключному акту дозволив Федеративній Республіці створювати стратегічні бомбардувальники, ракети дальньої дії, інші види наступального озброєння.

¹ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 берез.— 5 квіт. 1920 р.: Доповідь Центрального Комітету 29 берез. // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 231.

² Сорокаріччя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: Документи і матеріали.— К., 1985.— С. 30.

У ФРН постійно розширюється мережа ультраправих організацій і угруповань. За повідомленням західноберлінської газети «Вархайт», їх кількість зросла з 600 (середина 70-х років) до 1400 на початок 80-х. Серед них — 42 терористичні, 56 військово-спортивних груп, «бойових союзів», «гуртків дії» і «союзів військових традицій», 14 нацистських організацій, що діють під вивіскою наукових і культурних «спілок», 33 «товариства вигнаних», 118 районних об'єднань «союзу взаємодопомоги колишніх військовослужбовців військ СС», 25 «товариств військ СС» та інші. Всі вони закликають до встановлення влади «сильної особи», розповсюджують антикомуністичні матеріали, а деякі навіть створюють збройні формування штурмовиків³. За офіційними даними, в 1984 р. лише в легальних неонацистських організаціях налічувалося 21,8 тис. чол.⁴.

Кілька років тому Інститут соціальних наук «Синус» провів дослідження, результати яких викликають занепокоєння миролюбної громадськості. 13% дорослого населення країни, тобто понад 5 млн. чол., дотримуються правоекстремістських поглядів, а погляди 37% частково співпадають з правоекстремістським мисленням. Вони шалено ненавидять іноземних робітників, які працюють у Західній Німеччині, і вимагають вислати їх за межі країни, мріють про нового фюрера, проповідують відверто антикомуністичні погляди і пропонують кинути до в'язниць усіх лівих⁵.

Правлячі кола країни відкрито підтримують вимоги «вічно вчорашніх». «Федеральний уряд на чолі з канцлером Колем — це наш уряд, — зазначав ватажок «сілезького земляцтва» Г. Хупка. — Наша активність заохочуватиме його робити те, що потрібно і необхідно для всієї Німеччини. Тому від нас вимагається не тільки схвалення чи критика, а й дії, що вказують шлях»⁶. Під «діями, що вказують шлях», маються на увазі масові збіговиська реваншистів.

У січні 1983 р. відомство преси та інформації уряду ФРН офіційно повідомило, що канцлер Г. Коль прийняв у Бонні «членів президії союзу вигнаних» і мав з ними бесіду, в ході якої, зокрема, високо «оцінив заслуги вигнаних»⁷. Незабаром на засіданні баварського земельного «союзу вигнаних», яке відбулося в Мюнхені, міністр внутрішніх справ ФРН Ф. Ціммерман всіляко розхвалював «заслуги» реваншистів, запевняючи їх у тому, що «діяльність вигнаних знаходить цілковиту підтримку в особі нового уряду». Боннський міністр твердив, нібито «німецьке питання залишається відкритим» і «ні східні договори ФРН, ні договір про основи відносин між НДР і ФРН» не можуть розглядатися як «остаточні рішення» для «Німеччини як єдиного цілого». Ф. Ціммерман знову багато розглагольствував про існування «Німеччини в кордонах 1937 р.» і навіть заявив, що «новий уряд ФРН включає у розв'язання німецького питання поряд з територіями ФРН і НДР також землі на схід від Одера і Нейсе»⁸. Цей виступ був розцінений прогресивною громадськістю країни як спроба поставити під сумнів існування післявоєнних державних кордонів у Європі.

Позиція міністра внутрішніх справ ФРН спричинила політичний скандал. Газета «Штутгартер цайтунг» писала, що «інтерпретація східних договорів, зроблена Ціммерманом, іде врозріз з політичною реальністю... Висловлювання міністра посилюють підозри в тому, що ХДС/ХСС 80-х років робить зигзаг у бік 50-х років, тобто повертається

³ Die Wahrheit.— 1983.— 24 Dez.

⁴ Кувалдин В. Структурный кризис и социально-политическая поляризация // Коммунист.— 1984.— № 14.— С. 85.

⁵ Григорьянц А. Нюрнберг предостерегает // Междунар. жизнь.— 1985.— № 12.— С. 97.

⁶ Frankfurter Rundschau.— 1983.— 9 Jan.

⁷ Ibid.— 13 Jan.

⁸ Unsere Zeit.— 1983.— 30 Jan.

до часів «холодної війни»⁹. Депутат бундестагу від СДПН Г. Блюхер зазначав: «ХДС/ХСС відходить від основ східної політики ФРН, визнаної в принципі всіма партіями, і закликає до ревізії східних договорів»¹⁰. Такі дії, вважав парламентарій, підривають довіря до ФРН на міжнародній арені. «Висловлювання Ф. Ціммермана, — підкреслювала газета «Вестфаліше рундшау», — означає, що новий уряд ФРН має намір у своїй діяльності виходити з того, що західний кордон Польщі не остаточний і може бути змінений. Причому, як запевнив сам Ціммерман, він аж ніяк не припустився якоїсь словесної кострубатості. Значить, усе сказане ним — сказано обмірковано й свідомо. Важко уявити собі більшу політичну шкоду, ніж та, що завдається нашій державі подібними заявами»¹¹.

15 лютого 1983 р. голова партії вільних демократів (ВДП), міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер зустрівся з лідерами «союзу вигнаних». Він висловив подяку цій організації, її земельним групам і «земляцтвам» за внесок у «стабільність німецької демократії», в політику взаєморозуміння і «забезпечення миру»¹².

На зібранні «сілезьких німців» у Ганновері влітку 1983 р. вперше за 14 років виступив федеральний міністр Г. Вінделен. Він розглагольствував про «право німців» на території, що належать Польщі і Радянському Союзові, а у відповідь Г. Хупка проголосив: «Ми прийшли сюди, щоб заявити, що майбутнє Сілезії лишається відкритим, як і все німецьке питання»¹³.

Дехто у ФРН був схильний вбачати в цих актах прямого політичного потурання реваншистським колам з боку офіційних боннських інстанцій лише атрибуту передвиборної кампанії. Проте демократична громадськість не поділяє таких суджень. «Відверте загравання представників ХДС/ХСС і ВДП з «вічно вчорашніми» — ще одне свідчення намагання консерваторів здійснити політичний поворот до позицій уже подоланого минулого, — писав щотижневик «Тат». — Тому необхідне згуртування всіх сил, які беруть участь у русі за мир і розрядку, в боротьбі проти наступу реакції, проти її спроб відкинути нашу країну назад, в окопи «холодної війни» 50-х років»¹⁴.

На початку травня 1983 р., одразу після урядової заяви Коля в бундестазі, в якій він фактично підтримав реваншистів і водночас багато місця приділив «заслугам вигнаних», які нібито полягають у тому, що «реваншизм у Німеччині не має ґрунту», у боннському районі Бад-Годесберг зібрався з'їзд «союзу вигнаних». Виступаючи на ньому, голова цієї реваншистської організації Г. Чая підкреслив, що «вперше за десятиріччя в основоположній урядовій заяві в узагальненому вигляді, хоч і дуже коротко, напевно надто коротко, перелічені ті найважливіші конституційні та міжнародно-правові зобов'язання, які визначають німецьку політику, політику відносно всієї Німеччини»¹⁵. В даному разі лідер реваншистів, безперечно, мав на увазі конституцію країни, прийняті в 70-х роках з ініціативи ХДС/ХСС і під тиском «вічно вчорашніх» рішення бундестагу і конституційного суду, в яких «обґрунтовуються» претензії на відтворення «німецького рейху».

Слід зазначити, що між «земляцтвами» й ХДС/ХСС існують якнайтісніші зв'язки на всіх рівнях — від низових організацій до найвищих інстанцій. При цьому роль «приводного рем'я» відіграє створене всередині ХДС/ХСС «Східно- і середньонімецьке об'єднання ХДС/ХСС, союзу вигнаних і біженців» («Східною Німеччиною» названі області, що

⁹ Stuttgarter Zeitung.— 1983.— 31 Jan.

¹⁰ Frankfurter Rundschau.— 1983.— 31 Jan.

¹¹ Westfälische Rundschau.— 1983.— 30 Jan.

¹² Frankfurter Rundschau.— 1983.— 16 Febr.

¹³ Frankfurter Allgemeine Zeitung.— 1983.— 16 Aug.

¹⁴ Die Tat.— 1983.— 17 Febr.

¹⁵ Neues Deutschland.— 1983.— 7 Mai.

належать СРСР і Польщі, а «Середньою Німеччиною» реваншисти іменують НДР). До складу цієї організації входять члени обох партій, які вважають себе «вигнаними» або «біженцями», а до її керівництва — лідери різних «земляцтв».

Показовим є той факт, що реваншистські об'єднання відіграли не останню роль у перемозі нинішньої коаліції на парламентських виборах, закликаючи своїх прибічників віддати голоси за кандидатів від «християнських» партій. У свою чергу, керівники ХДС/ХСС подбали про те, щоб лідери «земляцтв» також потрапили у бундестаг. Завдяки такій взаємодопомозі нині, за даними «Дойчланд-Уніон-Дінст», 44 депутати бундестагу, тобто майже на третину більше, ніж у його попередньому складі, представляють «Східну і Середню Німеччину». Серед них такі відверті реваншисти, як вищезгадані Г. Чая та Г. Хупка, голова баварського правління «союзу вигнаних» і заступник голови «земляцтва судетських німців» Ф. Віттман, голова гессенської організації «земляцтва Верхня Сілезія» Б. Ягода. Активісти «земляцтв» входять навіть до складу уряду: міністр внутрінімецьких відносин Г. Вінделен — голова «парламентської ради» «союзу вигнаних», а статс-секретар цього ж міністерства О. Хенніг — голова «східно-прусського земляцтва»¹⁶.

На початку 80-х років у ФРН активізувалися виступи реваншистських сил. Однак те, що сталося навесні 1984 р. на одному із засідань земельної групи Християнсько-соціального союзу (ХСС) у бундестазі ФРН, шокувало навіть журнал «Шпігель». Зібравшись у баварському містечку Вільдбар Кройт, парламентарії, в тому числі міністри від ХСС, підтримали архіконсерватора М. Блюменвітца, який твердив, ніби Німецька Демократична Республіка є «не більшою мірою самостійною державою, ніж вільна держава Баварія всередині Федеративної Республіки»¹⁷.

У схваленому політиками ХСС і побудованому на тезах Блюменвітца робочому документі цього засідання зазначалося: «...Німецький рейх у встановлених в конституційно-правовому порядку кордонах (часів гітлеризму. — Авт.) продовжує існувати й сьогодні, є тільки одне німецьке громадянство, яке водночас є громадянством Республіки Німеччини, внутрінімецький кордон (тобто кордон між НДР і ФРН. — Авт.) не є розмежувальною лінією в розумінні міжнародного права, всі конституційні органи повинні наполегливо добиватися возз'єднання Німеччини і виступати в усьому світі за німецьке право на самовизначення». Таким чином, дійшов висновку «Шпігель», «ХСС у своїй німецькій політиці повернувся в окопи «холодної війни»¹⁸.

Нагнітання страху перед «радянською загрозою», підхльостування гонки озброєнь і як наслідок намагання обілити минуле — все це сприяє розповсюдженню націоналізму, реваншистських амбіцій, неофашизму. Дедалі частіше в політичній боротьбі використовується спадщина фюрера. Не випадково величезними тиражами випускаються антирадянські висловлювання Гітлера на зразок «Застольних бесід фюрера», що пройняті расистською ідеологією, знову повторюються його вимисли про «панславистські устремління» Радянської держави і «підступні замисли комунізму». Видаються книги під назвами «Брехня про Освенцім», «Воєнна вина союзників», «Майданек на вічні часи?», в яких робляться спроби заперечити факти масового знищення людей у гітлерівських таборах смерті. По телебаченню неодноразово демонструвалися багатосерійні фільми, покликані довести «злочини союзників щодо Німеччини». Дочка імперського фюрера молоді Шираха випустила книгу, в якій звеличує Гітлера як «гостинного господаря і чарівного співрозмовника». Щоденники Геббельса — 500 сторінок тексту, — видані масо-

¹⁶ Новое время. — 1984. — № 15. — С. 22.

¹⁷ Der Spiegel. — 1984. — 16 Jan. — S. 12.

¹⁸ Ibid. — S. 13.

вим тиражем, розкривають молодому поколінню ФРН «духовне кредо фюрера». Вдова міністра закордонних справ Ріббентропа у своїх спогадах намагається показати біснуватого фюрера... як миротворця¹⁹. До речі, досі Гітлер залишається «почесним громадянином» майже 90 міст і населених пунктів ФРН²⁰.

Неонацистська пропаганда ведеться по різних каналах, причому широко використовуються фашистські методи обдурювання населення. Навіть буржуазний журнал «Штерн», описуючи ярмарки нацистських товарів у різних містах Федеративної Республіки, з тривогою звертає увагу громадськості «на ностальгію певних кіл по гітлерівській Німеччині»²¹.

У період правління уряду ХДС/ХСС — ВДП реваншистські тенденції в Західній Німеччині помітно посилилися. Знову поживалися кола, що виступають за так звану «єдину Німеччину», мріють про повернення земель «німецького Сходу». Часто проводяться зборища всіляких «земляцтв» та інших реваншистських організацій, на яких знову лунають галасливі заклики «не миритися» з нинішнім становищем, «коли Німеччина ампутована»²². «Побажання» реваншистських організацій відверто сформулював віце-президент «союзу вигнаних» депутат бундестагу від ХДС Г. Хупка у статті «Формувати загальнонімецьку свідомість. Наказ новому федеральному уряду». Пройнята лютою ненавистю до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, вона являє собою, по суті, реваншистську програму перегляду європейських кордонів. «Треба знову сформувати загальнонімецьку свідомість, якою вона була в 50-х і 60-х роках,— писав Г. Хупка.— Загальнонімецька свідомість — це спільна відповідальність за всю Німеччину... Це осуд комуністичних диктатур, які здійснюють владу над окремими частинами Німеччини... Тепер треба проводити політику в інтересах усієї Німеччини в усіх її частинах, вимагати права на самовизначення в усіх випадках... На наших географічних картах має зображатися вся Німеччина...»²³.

Хупка відомий у Західній Німеччині як фанатичний поборник так званого «статус-кво 37». Суть цього терміну розшифровується так: «За рейх у кордонах 1937 р.»²⁴. Він вимагає посилення пропагандистських виступів політичних діячів ХДС/ХСС і засобів масової інформації в інтересах «усієї Німеччини». «Необхідно докласти всіх зусиль для дотримання єдності Німеччини як німецького рейху в кордонах 1937 р., — повчає Хупка. Показово, що ці провокаційні вимоги не лише не були засуджені офіційним Бонном, а й навіть знайшли певне відображення у вже згадуваній урядовій заяві, з якою канцлер Г. Коль виступив у бундестазі в травні 1983 р. В ній, зокрема, було проголошено намір уряду ФРН «не змиритися» з нинішнім становищем Німеччини й домагатися його зміни, підтримувати «усвідомлення єдності Німеччини і сучасної німецької культури та історії»²⁵.

Недаремно 8 травня 1983 р. «союз вигнаних» підтримав такий курс федерального канцлера. Президент союзу Г. Чая (депутат бундестагу від ХДС) охарактеризував його як «поворот у німецькій політиці», що знаменує небажання миритися з «незмінністю існуючого становища»²⁶. Подібна концепція «німецької політики» була підтверджена і в звіті уряду «Про становище нації у поділеній Німеччині», поданому бундестагові 15 березня 1984 р. «Національне завдання — досягти єдності і

¹⁹ Григорьянц А. Указ. соч.— С. 96.

²⁰ Аргументы и факты.— 1985.— № 39.— С. 3.

²¹ Stern.— 1981.— N 17.— S. 26—27.

²² Der Schlesier.— 1984.— 25 März.

²³ Ibid.

²⁴ Вестник АПН.— 1984.— № 25.— С. 25, 27.

²⁵ Bulletin des Presse— und Informationsamtes der Bundesregierung (далі — Bulletin...).— 1983.— 5 Mai.— S. 411.

²⁶ Deutscher Ostdienst.— 1983.— 11 Mai.

свободи Німеччини — лишається в силі, — зазначив канцлер, — і воно не може бути виконане в рамках об'єднаної Європи... Для нас європейська політика і німецька політика — дві сторони однієї й тієї ж медалі. Бути мотором об'єднання Європи — це частина національного завдання Федеративної Республіки Німеччини... І в цьому, по суті, й полягає проблема німецького і європейського розколу — в тому, що цим людям у Центральній і Східній Європі відмовляють у свободі і самовизначенні... Свобода — передумова єдності»²⁷.

Що саме розуміють під словами «свобода» і «самовизначення» лідери капіталістичних держав, добре відомо. Якщо відкинути словесний камуфляж, вимальовується така картина: національним завданням уряду ФРН проголошується політика, спрямована на перегляд усього комплексу міждержавних відносин, що склалися на європейському континенті в результаті другої світової війни і післявоєнного розвитку, на «відкидання комунізму» в найгірших традиціях часів «холодної війни».

Аналогічні ідеї містяться і в прийнятій західнонімецьким парламентом 9 лютого 1984 р. з ініціативи уряду ФРН заяві про відносини між двома німецькими державами, яка рясніє, за висловом органу ЦК СЕПН «Нойес Дойчланд», реваншистськими закликами. Всупереч політичним реальностям, всупереч договорів про основи відносин, укладеному НДР з ФРН, у заяві вказується, ніби між обома німецькими державами не можуть існувати взаємовідносини, регульовані міжнародним правом, і ніби німецьке питання продовжує лишатися відкритим²⁸. Не минає й тижня, щоб який-небудь боннський політик із лав ХДС/ХСС не виступив з промовою про «об'єднання Німеччини».

Уряд ФРН одним з перших вітав заяву державного секретаря США Дж. Шульца на Стокгольмській конференції з питань зміцнення довіри, безпеки і роззброєння в Європі про те, що «Сполучені Штати не визнають законності штучно нав'язаного поділу Європи». Це була спроба з'ясувати реакцію європейських країн на плани Вашингтона поставити під сумнів Ялтинські і Потсдамські угоди, договори Радянського Союзу та інших соціалістичних держав з ФРН, хельсінкський Заключний акт, в яких закріплено непорушність післявоєнних кордонів у Європі, суверенітет держав і невтручання у їх внутрішні справи. «Тепер мета США, — писала шведська газета «Норшенсфламман», — не тільки в тому, щоб начинити Європу ядерною зброєю, а й зміцнити існуючі кордони. Але це означає планувати війну»²⁹.

Представники ХДС/ХСС грубо фальсифікують і хельсінкський Заключний акт, особливо зафіксовані в ньому принципи непорушності кордонів, суверенітету держав і невтручання у їхні внутрішні справи. Знаменними є висновки, яких дійшов парламентський статс-секретар О. Хенніг — один з лідерів реваншистського «земляцтва Східної Пруссії». «Заключний акт, — запевняв він, — цілком узгоджується з політикою уряду ФРН, спрямованою на подолання розколу Німеччини і Європи, в ньому не міститься нічого, що перешкоджало б остаточному правовому врегулюванню долі всієї Німеччини. Німецьке питання залишається відкритим»³⁰.

Усе це воскрешає в пам'яті зовнішньополітичні настанови ФРН часів Аденауера: не буде возз'єднання Німеччини — не буде миру в Європі. Промови аналогічного змісту нині дедалі частіше лунають з уст західнонімецьких політиків. 2 травня 1984 р. в Оксфорді канцлер Г. Коль виголосив промову на тему «Нинішня німецька політика — спадщина Конрада Аденауера». В ній він акцентував увагу на тому, що «всі сусіди ФРН повинні зрозуміти — справжній, міцний мир у

²⁷ Bulletin...— 1984.— 16 März.— S. 261, 267.

²⁸ Neues Deutschland.— 1984.— 11 Febr.

²⁹ Междунар. жизнь.— 1984.— № 9.— С. 49.

³⁰ Bulletin...— 1983.— 7 Juli.— S. 693—701.

Європі настане тільки тоді, коли німці одержать можливість самостійно визначати свій шлях в історії»³¹.

Концепція «подолання розколу Німеччини і Європи», проповідувана урядами ХДС/ХСС — ВДП, багато в чому перегукується з лозунгами реваншистських союзів різних мастей. Цільові настанови їх верховодів і представників правлячої коаліції часто збігаються: і ті, й інші орієнтовані на підриг соціального ладу в країнах соціалістичної співдружності. Це чітко простежується на прикладі «спільної заяви» про зустріч голови фракції ХДС/ХСС у бундестазі А. Дреггера з членами президії «союзу вигнаних» 4 листопада 1983 р., в якій констатувалася «єдність поглядів відносно того, що все німецьке питання в правовому відношенні залишається відкритим». Крім того, А. Дреггер відзначив «цінний вклад» цього угруповання у справу «збереження прав усієї Німеччини в її законних кордонах і... німецької національної, державної й історичної свідомості». Метою політики розрядки, записано в тексті заяви, «повинно бути усунення причин напруженості, отже, подолання розколу Європи й Німеччини»³².

Така єдність точок зору була підтверджена й на урядовому рівні — в ході зустрічі членів президії «союзу вигнаних» з міністром внутрінімецьких відносин Г. Вінделеном 18 листопада 1983 р. Як же можуть після цього у Бонні твердити, що уряд ФРН не має ніякого відношення до активізації реваншистських сил? Західнонімецькі «земляцтва» та інші реваншистські об'єднання постійно висувують вимоги про визнання особливих прав німців, які «залишилися на своїй батьківщині в інших країнах».

Справжнім захисником цих прав виступив канцлер ФРН Г. Коль. У звіті уряду «Про становище націй в поділеній Німеччині» 15 березня 1984 р. всупереч елементарним нормам міжнародного права він заявив про намір ФРН здійснювати «опіку» над німцями, які живуть у країнах Центральної і Східної Європи. 23 травня 1984 р. державний міністр у відомстві федерального канцлера Ф. Фогель прийняв делегацію «сілезької молоді» (молодіжна організація сілезького «земляцтва»), яка вручила йому провокаційний документ: 20 тис. підписів під закликом до Польської Народної Республіки визнати особливі права за німцями, котрі живуть на території на схід від Одера — Нейсе. Твердячи, що уряд ФРН і надалі захищатиме «наших німецьких земляків... у Сілезії та інших частинах Східної Німеччини», а також в усій Східній Європі, Фогель силкувався зобразити справу так, ніби ця лінія не суперечить договорам, підписаним його країною з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, а, навпаки, означає «наповнення їх життям»³³.

Ще далі пішов міністр внутрінімецьких відносин Г. Вінделен. Виступаючи 10 червня 1984 р. перед членами «земляцтва» Верхньої Сілезії, він зажадав від польського уряду визнати за німцями, які живуть у ПНР, право на створення «німецької народної групи», ввести повсюдно в польських школах Верхньої Сілезії вивчення німецької мови як обов'язкового предмета, дозволити діяльність «німецьких культурних товариств»³⁴. Такі дії орган ЦК ПОРП — газета «Трибуна люду» розцінила як грубу провокацію, виклик Польщі та іншим державам соціалістичної співдружності, які обов'язково зроблять з цього належні висновки³⁵.

Реваншистські організації постійно висували вимогу, щоб на державних картах ФРН зображувалася «вся, а не ампутована Німеччина». Невдовзі міністерство внутрінімецьких відносин повідомило, що воно

³¹ Ibid.— 1984.— 9 Mai.— S. 437.

³² Süddeutsche Zeitung.— 1983.— 11 Nov.

³³ Bulletin...— 1984.— 24 Mai.— S. 531.

³⁴ Ibid.— 14 Juni.— S. 636.

³⁵ Trybuna Ludu.— 1984.— 14 Listop.

готує нову офіційну географічну карту, яка нібито «покладе край неправильному зображенню Німеччини». На ній позначатимуться «кордони німецького рейху за станом на 31 грудня 1937 р.», а кордон між НДР і ФРН буде показано як «кордон особливого характеру». Досить було реваншистським об'єднанням висловити занепокоєння з приводу того, що в школах ФРН недостатньо відчувається «загальнонімецький дух», як Г. Вінделен зажадав від міністрів культури земель ФРН вжити заходів до того, щоб у програмах навчальних закладів приділялося більше уваги «німецькому питанню»³⁶.

Широка політична підтримка «земляцтв» поєднується з не менш щедрою фінансовою підтримкою. Фактично їх діяльність фінансується державою за рахунок платників податків. Встановити точну суму асигнувань на ці цілі дуже складно, оскільки вона старанно приховується, особливо в сучасній обстановці, коли з метою нібито «жорсткої економії» уряд дедалі більше урізує соціальні програми. Однак у пресі з'явилися деякі дані. Зокрема, на думку експертів гамбурзького щотижневика «Штерн», з федеральних, земельних і общинних бюджетів реваншистські союзи щороку одержують близько 80 млн. марок: причому з федерального — близько 60 млн., а із земельних — приблизно 16 млн.³⁷.

Демонстрацією «єдності» нинішніх правлячих і реваншистських кіл стало проведення в липні 1984 р. збіговисько активістів «земляцтв» Східної та Західної Пруссії з нагоди відкриття у Обершлосгеймі поблизу Мюнхена «меморіалу» на честь «героїзму» «тих, що втекли, та вигнаних». Виступаючи на ньому, баварський прем'єр-міністр, голова ХСС Ф.-И. Штраус твердив, нібито «німецький рейх продовжує існувати в кордонах 1937 року», і знову намагався поставити під сумнів міжнародно-правовий характер системи договорів ФРН з СРСР та іншими соціалістичними державами, а також остаточний характер східних кордонів Федеративної Республіки³⁸.

Якщо керівники нинішньої урядової коаліції ще не зрозуміли, що, ставлячи під сумнів післявоєнні кордони в Європі, вони затівають небезпечну гру з вогнем, то їм слід було б прислухатися до слів міністра закордонних справ Італії Дж. Андреотті, який, до речі, є головою Європейського союзу християнських демократів: «Коли ставлять під сумнів Ялтинські угоди (де було вирішено питання про західні кордони Польщі.— Авт.), то це навіть більш небезпечно, ніж атомні арсенали»³⁹.

Багато політичних керівників і спостерігачів справедливо звертають увагу на безперспективність подібної політики, яка зазнала цілковитого краху ще раніше, а тим більше приречена на провал на сучасному етапі.

Висловлювання Коля, Штрауса та інших офіційних діячів Бонна суперечать інтересам народів Європи і становлять небезпеку для справи миру. Підтвердженням цього може бути хоча б масове збіговисько «східнонімецьких земляцтв», що відбулося наприкінці 1984 р. у столиці Західної Німеччини з участю представників уряду ФРН на чолі з канцлером Г. Колем. Серед гостей були депутати бундестагу і ландтагу землі Північний Рейн-Вестфалія, а також прем'єр-міністр Баварії, голова ХСС Ф.-И. Штраус. У своєму виступі Г. Коль знову наголосив, що «німецьке питання є відкритим як у політичному, так і в правовому відношенні», й водночас силкувався довести, начебто висунуті ним вимоги не мають нічого спільного з реваншизмом, тому стурбованість громадськості Радянського Союзу та інших соціалістич-

³⁶ Süddeutsche Zeitung.— 1982.— 20 Juni.

³⁷ Stern.— 1985.— N 7.— S. 195—196.

³⁸ Frankfurter Rundschau.— 1984.— 24 Juli.

³⁹ Neues Deutschland.— 1984.— 22—23 Sept.

них країн з цього приводу є даремною⁴⁰. Промова Ф.-Й. Штрауса, присвячена виправданню так званої «нової політики» Бонна, рясніла провокаційними антирадянськими випадками.

«Коронним номером» триденної «загальнонімецької» сходки реваншистського сілезького «земляцтва», що відбулася в червні 1985 р. в Ганновері, був ще один виступ федерального канцлера ФРН Г. Коля. Черговий раз він повторив тезу про нібито «невирішене німецьке питання» і твердив, що розкол Німеччини означає водночас і розкол Європи, який належить подолати, на думку оратора, за рахунок «добровільної» ліквідації соціалістичного ладу в державах Східної Європи⁴¹.

Політика реваншизму і конфронтації з соціалістичними державами суперечить корінним життєвим інтересам нашого народу і всіх народів Європи, підкреслив Голова Німецької компартії Г. Міс у заяві, з якою він виступив у зв'язку з проведенням у Ганновері збіговиська «земляцтва німців із Сілезії». Взявши участь у цьому зборищі, вказав Г. Міс, канцлер ігнорував протести миролюбної демократичної громадськості ФРН та інших країн. Відмовившись дати відсіч вимогам найагресивніших реваншистських сил, Г. Коль тим самим підірвав довір'я до проголошеної Бонном політики миру і завдав шкоди престижеві ФРН⁴².

Новим свідченням того, що офіційний Бонн заохочує зростання реваншистських тенденцій у країні, стала вже традиційна участь канцлера Г. Коля в травні 1986 р. у черговому збіговиську «земляцтва судетських німців», яке відбулося в Мюнхені. Його промова містила багато діфірамбів на адресу «вигнаних», їх вкладу у «становлення ФРН», спроби відкинути справедливі звинувачення в проповідуванні ними ідей реваншизму. Канцлер недвозначно показав, що його демонстративне «братання» з «вічно вчорашніми» було ретельно продуманою політичною акцією⁴³.

Правлячі кола Західної Німеччини роблять ставку на те, що їм удасться протиставити активізацію виступів реваншистських сил рухові противників війни і гонки озброєнь, розміщення на території ФРН нових американських ядерних ракет першого удару.

В четвертому щорічному звіті федерального відомства охорони конституції ФРН за 1984 р. партію західнонімецьких комуністів знову зараховано до «екстремістських організацій». «Імена комуністів-антифашистів, — писала газета «Унзере цайт», — незмінно фігурували в досьє гітлерівського гестапо. Тепер же їх занесено до «чорних списків» федерального відомства охорони конституції»⁴⁴.

Антивоєнний рух, що набрав у ФРН небачених масштабів, викликає занепокоєння боннського уряду. Тому партії ХДС/ХСС почали всіляко поширювати цинічну пропагандистську тезу — нібито реваншистські «організації вигнаних» є «істинними» і «наймогутнішими рухами прихильників миру нашого часу». Показово й те, що реваншистські союзи підтримують курс на здобуття військової переваги в світі, рішення НАТО про розгортання в Західній Європі нової американської ракетно-ядерної зброї.

Активізація сил реваншизму в Федеративній Республіці Німеччини набрала небезпечною характеру. І хоча реалізувати свої плани їм, звичайно, не вдасться, однак їх «діяння» посилюють напруженість у Європі, отруюють політичний клімат, породжують у народів континенту закономірне почуття недовір'я до політики ФРН.

Однією з основних умов стабільності позитивних процесів у Європі, як і в інших регіонах, є поважання територіально-політичних реально-

⁴⁰ Ibid.— 15 Nov.

⁴¹ Ibid.— 1985.— 19 Juni.

⁴² Unseere Zeit.— 1985.— 19 Juni.

⁴³ Правда.— 1986.— 18 мая.

⁴⁴ Unseere Zeit.— 1985.— 11 Mai.

стей, які склалися після другої світової війни. Наша країна рішуче виступає проти будь-яких спроб їх перегляду і даватиме відсіч всіляким проявам реваншизму.

Слід зазначити, що представники уряду християнсько-ліберальної коаліції постійно говорять про своє миролюбство, прагнення розвивати добросусідські відносини з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, запевняють, що з території Федеративної Республіки ніколи не почнуться воєнні дії. А насправді саме у ФРН розміщені націлені на Схід «першінги» і крилаті ракети. Бонн не лише підтримує американську мілітаристську програму СОІ, а й доповнив її європейським варіантом «зоряних війн». Це непокоїть світову громадськість, оскільки правлячі кола Федеративної Республіки знову заявляють про існування «відкритого німецького питання». «Радянський Союз, — підкреслив товариш М. С. Горбачов у виступі на ХІ з'їзді СЄПН, — надає важливого значення відносинам з ФРН як великою європейською державою. Скажу більше: ми готові розвивати їх далі на рівноправній основі й до обопільної вигоди. Але це передбачає насамперед, щоб політика Бонна відповідала інтересам миру та безпеки»⁴⁵.

⁴⁵ Рад. Україна.— 1986.— 19 квіт.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат). Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Борці за щастя народу

Т. С. ОСТАШКО (Київ)

Й. Е. ЯКІР НА УКРАЇНІ

(До 90-річчя з дня народження)

Ім'я видатного радянського воєначальника, командарма першого рангу Йони Еммануїловича Якіра нерозривно зв'язане з історією Української Радянської Республіки.

Народився Й. Е. Якір 15 серпня 1896 р. у Кишиневі в сім'ї провізора. У 1911 р., після смерті батька, він мусив займатися приватними уроками і репетиторством, що було єдиним засобом матеріального існування. Закінчивши реальне училище, Й. Е. Якір виїхав учитися у Швейцарію, де його прийняли до Хімічного інституту Базельського університету. Однак перша світова війна перервала його навчання і він повернувся на батьківщину. Заняття з хімії Й. Е. Якір продовжив у Харківському технологічному інституті (1915—1916 рр.), де і почалася його політична діяльність. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції він прибув до Кишинева і став там активним учасником революційних подій: працював у студентському комітеті, виступав на мітингах і зборах перед робітниками, молоддю, вів агітацію серед солдатів.

У квітні 1917 р. Й. Е. Якір вступив до лав Комуністичної партії, а в грудні того ж року його включили до складу Бессарабського губревкому. Так почався бойовий шлях майбутнього воєначальника. У січні 1918 р. він очолив червоногвардійський загін, що брав участь у боях з румунськими інтервентами. «Я ніколи не був військовою людиною,— згадував пізніше Й. Е. Якір,— та й нічого у військовій справі не розумів. Почав я свою кар'єру з того, що організував 2—3 десятки бійців і з ними на грузовику переслідував румунів біля Кишинева»¹.

Як досвідчений, хоробрий, ініціативний командир, Й. Е. Якір завоював великий авторитет серед бійців і командирів. Неабиякі військові й організаторські здібності, політична зрілість, вміння швидко оцінити військову обстановку висунули його до лав відповідальних політичних і військових працівників. Командир зведеного загону, комендант Тираспольської фортеці, виборний секретар Військової ради великого Тираспольського загону — перші командирські пости, які займав Й. Е. Якір. У першій половині 1918 р. Тираспольський загін боровся з румунськими, німецькими й білогвардійськими військами, пройшов з боями всю Україну, а згодом був включений до складу Південної заслони в районі Воронежа. У червні того ж року Й. Е. Якіра призначили комісаром, а пізніше — командиром Поворинського району Південної заслони. У жовтні його було обрано членом Реввійськради 8-ї армії, у грудні — командиром групи військ в районі Лиски, Коротоярки, Острогоська. Військове з'єднання під його командуванням у тяжких боях біля залізничної станції Лиски здобуло перемогу над білокозаками Краснова і примусило їх відступити до Чорного моря. Й. Е. Якір проявив себе як надзвичайно мужній, енергійний і вольовий воєначальник. Навіть тяжкопоранений він залишався із своїми бійцями до повного розгрому ворога. За проведення цієї операції Радянський

¹ Якір И. Э. Воспоминания о гражданской войне.— М., 1957.— С. 7.

уряд нагородив Й. Е. Якіра орденом Червоного Прапора — вищою бойовою нагородою Країни Рад.

Влітку 1919 р. за наказом Раднаркому Й. Е. Якір прибув до Одеси, де під його керівництвом проходило переформування 3-ї Української армії в 45-у дивізію. З того часу історія дивізії була нерозривно зв'язана з ім'ям Й. Е. Якіра. Її командирами і комісарами були видатні воєначальники — Г. І. Котовський, І. І. Гаркавий, М. М. Криворучко, І. Ф. Федько та ін.

У другій половині серпня 1919 р. Й. Е. Якіра призначили командуючим Південної групи військ 12-ї армії. Молодому воєначальнику було лише 23 роки, а під його командуванням в той час перебували три дивізії.

Перед Південною групою військ стояло складне завдання — обороняти південь республіки від денікінців, петлюрівців, махновців, білополяків і румунських окупантів, організовувати трудящі маси на боротьбу з ворогами революції. Становище ускладнювали бандитизм, нестача боєприпасів, продовольства, обмундирування. Наприкінці серпня майже вся Україна знаходилася в руках денікінців і націоналістичної контрреволюції. Південна група військ опинилася в оточенні. Реввійськрада, до складу якої входили Й. Е. Якір, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, Л. І. Картвелішвілі, була перед вибором: прориватися з боями на північ для з'єднання з частинами Червоної Армії чи розпочати партизанську боротьбу. Й. Е. Якір вирішив виходити з оточення. Велике значення в проведенні цієї операції мала агітаційно-пропагандистська робота серед солдатських мас. Реввійськradoю була підготовлена і розповсюджена «Пам'ятка бійця Південної групи», яка роз'яснювала складність обстановки й закликала бійців до виконання революційного обов'язку. 28 серпня 1919 р. розпочався тритижневий похід Південної групи. Він проходив у безперервних боях з денікінцями, петлюрівцями, куркульськими бандами. Завдяки вмілому керівництву Й. Е. Якіра бійці завдавали несподіваних ударів противнику. Вони не тільки блискуче вийшли на з'єднання з частинами 12-ї армії, а й визволили від ворогів ряд українських міст і сіл, у тому числі Рудницю, Крижопіль, Житомир. Радянський уряд високо оцінив героїзм воїнів 45-ї й 58-ї дивізій, нагородивши їх Почесними Знаменами Революції. На грудях Йони Еммануїловича засяяв другий орден Червоного Прапора. Тоді ж цієї високої військової нагороди були удостоєні О. В. Немітц й І. Ф. Федько.

Важкими видалися дні боротьби з бандою Махна. На початку 1920 р. частини 45-ї дивізії разом з махновськими загонами зайняли Олександрівськ. За планом Й. Е. Якіра у місті розгорнулася агітаційна робота, в результаті якої рядові махновці переконувалися у правоті Радянської влади, переходили на бік Червоної Армії. 10 січня 1920 р. під командуванням Й. Е. Якіра була проведена блискуча операція по роззброєнню частин махновської армії. Вона показала силу більшовицької правди, її ідеологічного впливу на маси.

Короткочасною була передишка після розгрому денікінців. На Україну напали польські інтервенти і знову мужній нацив 45-ї Й. Е. Якір у бойовому строю. 21 травня 1920 р. радянське командування доручило йому проведення важливих військових операцій. Він керував групою військ на Фастівському напрямку, до складу якої входили 44-а і 45-а дивізії та частини Дніпровської флотилії. Група мала наступати на Цвіткове — Білу Церкву — Фастів — Київ, зламати оборону противника і цим полегшити наступ 1-й Кінній Армії. Після успішного виконання операції Фастівську групу було розформовано і 45-а дивізія увійшла до складу цієї Армії. Командування, високо цінуючи талант Якіра, доручило йому керівництво військами на Золочівському напрямку (згодом ця група військ була перейменована у Львівську). За вміле керівництво бойовими операціями, мужність і стійкість на польському

фронті Й. Е. Якір був нагороджений третім орденом Червоного Прапора.

Славні героїчні подвиги в ім'я революції здійснили бійці і командири, очолювані Й. Е. Якіром, на завершальному етапі громадянської війни у боях проти петлюрівців, частин врангелівської армії, банд Тютюнника і Махна. За участь у розгромі петлюрівських військ Й. Е. Якір був нагороджений Золотою зброєю. 3 грудня 1920 р. він командував 14-ю армією.

Після завершення громадянської війни Й. Е. Якір залишився в лавах Червоної Армії. Наприкінці 1921 р. його призначили командуючим військами Київського військового округу, він входив до складу бюро Київського губкому партії. 3 квітня 1924 р. Й. Е. Якір — начальник і комісар Головного управління військово-учбових закладів Червоної Армії. Під його керівництвом здійснювалася реорганізація військових учбових закладів.

У 1925 р. Й. Е. Якіра висунули на посаду командуючого Українським військовим округом — на той час найважливішим і найбільшим в нашій країні за чисельністю військ. Згодом, при поділі округу на Харківський і Київський він очолив останній. В той період особливо яскраво проявився талант Й. Е. Якіра як військового керівника. Він брав активну участь у розробці наукових основ управління військами, докладав багато зусиль для впровадження передового військового досвіду. Український, а згодом і Київський округи були забезпечені найкращою військовою технікою — танками, авіацією, технічним спорядженням. У 1932 р. 45-а Червонопрапорна стрілецька дивізія, якою в роки громадянської війни командував Й. Е. Якір, стала одним із перших мотомеханізованих корпусів. В округах, керованих талановитим воєначальником, проводилися найбільші в нашій армії маневри, які привернули увагу багатьох зарубіжних воєнспеців. З ініціативи Й. Е. Якіра на Україні, у прикордонній смузі й центрі Українського округу, було створено 10 укріпрайонів.

Й. Е. Якір користувався великим авторитетом в армії. З 1930 р. він — постійний член Реввійськради СРСР, а у 1935 р. йому було присвоєно звання командарма I рангу. Його цінували і за кордоном. Після закінчення навчання в одному з найстаріших вищих військових закладів Європи — Німецькій академії генерального штабу — Якір читав там курс лекцій про громадянську війну 1918—1920 рр., що викликав значний інтерес. Його багатогранний талант знайшов вияв й у науково-дослідницькій роботі. В 30-х роках Й. Е. Якір керував секцією по вивченню теоретичних проблем війни, займався діалектикою війни в Інституті філософії й природознавства Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів.

Слід відзначити й журналістський талант Й. Е. Якіра. З 1921 р. по 1924 р. його публікації вміщувалися в газетах «Красная Армия» й «Пролетарская Правда». У 1924—1925 рр. він був відповідальним редактором журналу «Военный вестник».

Відомий партійний і державний діяч, Й. Е. Якір неодноразово обирався до складу ЦК ВКП (б), більше десяти років був членом Політбюро ЦК КП(б)У, входив до складу ВЦВК і ЦВК України. Все своє життя Йона Еммануїлович Якір віддавав партії, народу, армії, боротьбі за перемогу ленінських ідеалів.

Є. Ю. МАЛЕНКО (Харків)
100-річчя
з ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
С. А. СОВИ-СТЕПНЯКА

До активних бійців Комуністичної партії за щастя народу належить С. А. Сова (партійна кличка Степняк).

Степан Авксентійович Сова народився 11 серпня 1886 р. в Конотопі, в родині робітника залізничних майстерень. Після закінчення церковно-парафіяльної школи розпочалося трудове життя юнака. В 1903 р. він працював слюсарем в Головних залізничних майстернях. В робітничому середовищі формувався світогляд Степана, відкрився шлях боротьби за соціальні і політичні права трудового люду.

У 1904 р. С. А. Сова вступив у ряди РСДРП, поринув у революційну роботу.

Звістка про криваві події 9 січня 1905 р. викликала глибоке обурення всіх трудящих країни. На знак солідарності з петербурзькими робітниками робітники Конотопа відповіли страйками і демонстраціями. Степан Сова розповсюджував більшовицькі листівки, виступав з промовами на мітингах робітників, селян в с. Сахни, Загребелля, Підлипне, закликав до боротьби проти поміщиків і капіталістів. Наприкінці жовтня того ж року його заарештували за проголошення «злочинної промови, під час якої він образив царську величність»¹, а згодом вислали під нагляд поліції в Брянськ, звідки він втік. В роки столипінської реакції його за революційну діяльність неодноразово заарештовували, кидали за тюремні ґрати, сидів він два роки у фортеці, був на засланні². Перебуваючи під наглядом поліції в роки нового революційного піднесення, Сова-Степняк вміло поєднував легальну партійну роботу з нелегальною. Він вступив у театральну трупі і роз'їжджав з нею по Харківській, Чернігівській, Воронежській та інших губерніях, вів революційну роботу.

Другу буржуазно-демократичну революцію 1917 р. в Росії С. А. Сова-Степняк зустрів у солдатському мундирі в Москві. Солдати обрали його головою полкового комітету. Під час боротьби за владу Рад у Москві Степан Авксентійович командував полком революційних солдатів. Тоді ж його обрали головою Московської військової Ради, членом Військово-революційного комітету і членом Президії Московської Ради робітничих і солдатських депутатів.

У грудні 1917 р. Президія Московської Ради за згодою Народного секретаря Української Республіки при уряді РРФСР В. П. Затонського доручила С. А. Сові-Степняку організувати Комісаріат у справах українців Москви і Московської області, а також гурток комуністів-українців. Силами членів гуртка, який швидко переріс у партійну організацію при Московському комітеті партії, було налагоджено друкування листівок, прокламацій та іншої літератури, яку направляли для розповсюдження на Україні. Серед авторів агітаційних видань був і Сова-Степняк³. Окремі його статті, які друкувались на сторінках «Известия Московского военно-революционного комитета», зокрема «Щира промова до солдатів-українців», «Рада чи зрада?», викривали антинародну політику Центральної ради, були надруковані окремими листівками загальним тиражем 500 тис. примірників кожна і розповсюджені на Україні⁴.

В ході Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія приступила до практичного розв'язання національного питання в країні, створила в складі Радянського уряду спеціальний орган дер-

¹ Первая революция на Конотопщине.— Конотоп, 1925.— С. 39.

² Центр. держ. іст. арх. УРСР; ф. 318, оп. 1, спр. 804, арк. 3; Ленінська правда.— 1967.— 9 лип.

³ Бакланський Є. Леніним покликані.— В кн.: Ленінські зорі над Сумщиною. 36 статей і нарисів.— Х., 1970.— С. 69—70.

⁴ Там же.— С. 70; Сова-Степняк. Жовтень в Москві і гурток комуністів України // Літопис революції.— 1929.— № 2 (35).— С. 197.

жавної влади — Народний комісаріат у справах національностей, який здійснював усі заходи Радянської влади через національні комісаріати і відділи, що створювались комуністичними партіями та органами Радянської влади національних радянських республік.

21 квітня 1918 р. був організований Український відділ Наркомнацу. Завідуючим відділом був призначений член ВУЦВК І. Ю. Кулик, а його заступником — С. А. Сова-Степняк. При Українському відділі Наркомнацу була створена фракція комуністів, головою президії фракції обрали І. Ю. Кулика, а товаришем голови — С. А. Сову-Степняка⁵. Працюючи в Українському відділі, Степан Авксентійович багато зробив для зміцнення дружби українського і російського народів, об'єднання їх зусиль у боротьбі проти націоналістичної контрреволюції, за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Видатною подією у житті більшовиків України і всього українського народу став І з'їзд Комуністичної партії більшовиків України, який відбувся 5—12 липня в Москві. В роботі з'їзду брав участь з правом дорадчого голосу від «Організації комуністів при Московському комітеті РКП(б)» С. А. Сова-Степняк⁶.

Важливу роль в проведенні масово-політичної роботи серед населення України відіграв журнал «Вісник Українського відділу Народного комісаріату справ національних» (далі — «Вісник»), що почав виходити наприкінці липня 1918 р. Поряд з декретами, постановами, зверненнями Раднаркому РРФСР та офіційними документами ЦК КП(б)У та Уряду Радянської України на його сторінках друкувались статті і вірші С. А. Сова-Степняка. В десяти номерах «Вісника» було надруковано його вірші: «Селянська пісня», «До кобзарів», «Зернятко», «З дитячих думок», «На Україні», «Две сестры», «До України» та інші, які вітали життєдайний вітер Жовтневої революції, оспівували робітників і трудове селянство, непорушний союз молота і плуга, викривали зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів, що намагались підірвати віковичну братерську дружбу українського і російського народів.

Характерною ознакою його віршів і статей були громадянськість, політична актуальність. Так, в статті «Коротенький спогад», присвяченій першій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, Сова-Степняк писав про героїчну боротьбу робітників Москви за владу Рад: «9 діб громихала Москва..., то велетень працюючий люд завзято сповіщав увесь світ і небо, що він скоріше помре, ніж хоть крихту уступить з своїх, кров'ю завойованих справ»⁷. Гнівню засуджуючи німецьких окупантів за їхні злочинницькі дії на Україні, Степан Авксентійович писав, що «...німецькі робочі та солдати починають направляти свої багнети у другий бік, у бік своїх гнобителів, панів і не за горами той час, коли робітники і селяни України виженуть гнобителів і відновлять владу Рад»⁸.

30 липня 1918 р. В. І. Ленін підписав постанову РНК РРФСР про спорудження пам'ятників видатним революціонерам, діячам науки і культури, серед них були включені імена Т. Г. Шевченка і Г. С. Сковороди. 3 листопада 1918 р. відбувся мітинг в Москві з нагоди відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку. Від імені трудящих України на ньому виступив С. А. Сова-Степняк. Розповівши про життя і творчість великого Кобзаря, він сказав: «Спасибі РРФСР за те, що вона перша так вшанувала пам'ять великого українського поета»⁹.

⁵ Чирко В. А. Створення і діяльність Українського відділу Наркомнацу (1918—1919 рр.) // Укр. іст. журн. — 1963. — № 6. — С. 64.

⁶ Бакланський Є. Назв. ст. — С. 70.

⁷ Вісник. — 1918. — № 6. — С. 7.

⁸ Там же.

⁹ Бакланський Є. Назв. ст. — С. 71.

Значну масово-політичну роботу проводили серед українського населення українські театри і клуби, створені в 1918 р. в 13 містах Радянської Росії. 29 грудня того ж року в Москві відкрився Український пролетарський клуб ім. Т. Г. Шевченка. «Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Москві, театру і клубу, а більш усього видання української літератури,— говорив на урочистих зборах С. А. Сова-Степняк,— ми, українці, зрубали галузу, за котру хватались Вінниченко і Петлюра..., більшовики не тільки не нищать українську літературу, а навпаки, ми, комуністи, зумієм перетворити її і приєднати до загально-світової літератури»¹⁰.

В приміщенні клубу відбувалися збори Української партійної організації при Московському комітеті РКП(б), працювали курси агітаторів, влаштовувались концерти, мітинги, на яких з промовами виступали М. О. Скрипник, І. Ю. Кулик, С. А. Сова-Степняк та ін.

У зв'язку з виїздом І. Ю. Кулика в грудні 1918 р. на Україну, С. А. Сова-Степняк очолив керівництво Українським відділом Наркомнацу РРФСР. У травні 1920 р. Степан Авксентійович прибув на Україну. Він одержав завдання— провести мобілізацію комуністів для роботи в тилу білополяків. Він побував в Чернігові, Полтаві, Конотопі та інших містах, особисто знайомився з товаришами, яких губернські комітети партії рекомендували на підпільну роботу.

Відриміли бої громадянської війни. З новою енергією приступив до мирної праці С. А. Сова-Степняк. Спочатку він працював у Києві в республіканському видавництві, а згодом у Харкові, очолював відділ мистецтв Народного комісаріату освіти УРСР. На початку травня 1922 р. С. А. Сова-Степняк працював в м. Суми завідуючим відділом пропаганди і агітації, був членом бюро повітпарткому¹¹. Він виступав з доповідями перед робітниками, читав лекції в райпартшколі, керував гуртком по вивченню політекономії, виїжджав в села для роз'яснення основних рішень XI з'їзду РКП(б). З ініціативи С. А. Сова-Степняка в Сумах був створений партійний клуб, який став центром всієї партійно-масової роботи в місті. 9 червня 1922 р. почала виходити газета «Знамя труда» — орган повітпарткому, членом редколегії якої був Степан Авксентійович¹².

Згідно постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. на Україні було ліквідовано повіти і волості, замість них створено округи. 10—12 березня 1923 р. відбулася Харківська окружна партконференція, в роботі якої брав участь С. А. Сова-Степняк. На конференції його обрали членом бюро окружкому партії і делегатом на VII губерньську партійну конференцію, яка відкрилася 16 березня 1923 р. в Харкові¹³. 3 березня того ж року він працював завідуючим відділом агітації і пропаганди, а з червня — секретарем окружкому партії.

У 1926—1929 рр. С. А. Сова-Степняк навчався в аспірантурі Українського інституту марксизму-ленінізму. Після закінчення аспірантури був на партійній роботі на заводі, а потім в апараті ЦК КП(б)У, останні роки працював членом колегії Верховного Суду УРСР. Він був делегатом XVI з'їзду ВКП(б), делегатом XI з'їзду КП(б)У, на якому його обрали членом Ревізійної комісії КП(б)У і XII з'їзду КП(б)У.

4 січня 1936 р. перестало битися серце більшовика-ленінця. С. А. Сова-Степняка. Трудящі Конотопа глибоко шанують пам'ять про свого земляка, міська Рада депутатів трудящих присвоїла одній з вулиць міста найменування братів Сова-Степняків*.

¹⁰ Вісник.— 1919.— № 9.— С. 13.

¹¹ Парт. арх. Сумськ. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 87, арк. 15.

¹² Там же, спр. 89, арк. 34.

¹³ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 3, арк. 7.

* Мова йде про брата Федора Авксентійовича Сова-Степняка, члена партії більшовиків з 1905 р. (Политическая каторга и ссылка: Биограф. справ. членов о-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев.— М., 1929.— С. 523).

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

П. В. ЛАЗЕЧКО (Львів)

Питання участі залізничників у революційному русі Східної Галичини вивчено ще недостатньо. В монографіях радянських істориків Е. А. Яцкевича, І. І. Компанійця, В. К. Макаєва, Г. К. Каковського¹ наводяться лише окремі приклади з досліджуваної теми.

Автор даної замітки робить спробу показати участь залізничників — складової частини пролетаріату Східної Галичини — у революційному русі в період розвитку капіталізму.

Становище трудящих краю під гнітом Австро-Угорської імперії було тяжким. Капіталісти жорстоко експлуатували робітників. Робочий день на великих підприємствах тривав 12, а на дрібних — до 14—16 годин. Заробітна плата трудівників регіону була найнижчою у країні й не забезпечувала їм прожиткового мінімуму². Велика кількість зайвої робочої сили давала змогу підприємцям дедалі посилювати експлуатацію пролетарів. Це було однією з форм колоніальної політики і національної дискримінації щодо населення Східної Галичини з боку правлячих кіл Австро-Угорщини.

Формування загону робітників залізничного транспорту почалося в краї у 60-х роках ХІХ ст. водночас із спорудженням залізниць, які австрійський уряд будував, щоб забезпечити збут промислової продукції з центральних районів імперії та постачати їх сировиною й продуктами сільського господарства з периферії, а також із стратегічною метою. Із зростанням чисельності робітників на новозбудованих залізницях створюються перші пролетарські організації. Вже на початку 70-х років вони виникли в паровозоремонтних майстернях Львова і Перемишля й на залізницях Львів — Підволочиськ та Львів — Чернівці³. Як правило, ці організації являли собою спілки взаємодопомоги, до яких входили насамперед кваліфіковані робітники. Проте їх діяльність відіграла певну роль у справі формування класової свідомості трудівників залізниць.

Важливу роль у згуртуванні трудящих мас Східної Галичини, в тому числі й залізничників, відіграла робітнича газета «Ргаса», перший номер якої вийшов 1 липня 1878 р.⁴ Редакторами у ній працювали І. Франко і М. Павлик⁵.

Поступово в середовищі пролетаріату краю почали проникати ідеї марксизму, у поширенні яких значну роль відіграли зв'язки прогресивних галицьких громадських діячів з російськими революціонерами, зокрема, з членами марксистської групи «Визволення праці»⁶.

¹ Яцкевич Е. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. — К., 1958. — С. 73—75, 89—91; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст., 1900—1919 рр. — К., 1960. — С. 144—146; Макаєв В. К. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст. — Львів, 1968. — С. 153—154; Каковський Г. К. На шляху до Великого Жовтня: Страйковий рух в Галичині ХІХ — початку ХХ ст. — Львів, 1970. — С. 112—115.

² Пристер Е. Краткая история Австрии. — М., 1952. — С. 451.

³ Яцкевич Е. А. Назв. праця, с. 74.

⁴ Макаєв В. К. Назв. праця, с. 88.

⁵ Літературно-науковий вісник. — 1913. — Т. 63. — С. 31.

⁶ Макаєв В. К. Назв. праця, с. 96.

Під впливом цих ідей робітники дедалі частіше влаштовували збори і мітинги, на яких обговорювали економічні та політичні питання. Все це сприяло зростанню класової свідомості пролетаріату Східної Галичини.

Про організованість і масовість там робітничого руху свідчить, зокрема, святкування 1 Травня в Львові у 1890 р., в якому активну участь взяли й залізничники. Того дня на Привокзальній площі міста відбувся мітинг, на якому промовці вимагали скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати. На поїздах, що відправлялися із Львова, були прикріплені транспаранти із закликами «До боротьби з експлуататорами!». З Привокзальної площі залізничники вирушили у центр міста на загальний мітинг трудящих.

Святкування 1 Травня мало велике значення для розгортання революційної боротьби в краї. Це був перший масовий політичний виступ пролетаріату Східної Галичини.

Участь у революційному русі брали й робітники, які будували залізницю. Першим їх значним виступом була демонстрація, що відбулася в Львові 13—15 травня 1895 р.⁷ Причиною її виникнення було звільнення частини будівельників, які споруджували залізницю Львів-Головний—Підзамче. В квітні 1897 р. відбувся збройний виступ робітників, що будували залізницю Ходорів—Рогатин⁸.

Значного розмаху робітничий рух у Східній Галичині набув на початку XX ст. Великий вплив на формування класової та інтернаціональної свідомості багатонаціонального пролетаріату краю мала ленінська газета «Искра», яка транспортувалася з-за кордону через Львів у Росію і розповсюджувалася на території Східної Галичини. Місцеві залізничники допомагали переправляти газету й іншу нелегальну літературу через австро-російський кордон⁹. На їх революційну свідомість впливала також класова боротьба залізничників Росії, про яку вони дізнавалися, буваючи на прикордонних станціях.

На початку XX ст. в краї на державних підприємствах та залізницях працювали близько 6—8 тис. робітників¹⁰. Австро-угорський уряд, готуючись до війни з Росією, розширював у країні мережу залізниць. У Галичині в 1901—1911 рр. їх було прокладено 536 км. У Східній Галичині в 1911 р. довжина всіх залізниць становила близько 2558 км¹¹. Збільшення їх мережі впливало на зростання чисельності залізничників, які дедалі більше прилучалися до революційної боротьби.

15 липня 1901 р. у Львові почалася демонстрація будівельників, які вимагали роботи. До них приєдналися 429 робітників, що споруджували залізничний напіс поблизу міста¹². Однак вимоги страйкуючих не були задоволені. У червні 1902 р. знову почався страйк, в якому взяли участь 5 тис. будівельників¹³. До них приєдналися львівські залізничники і робітники, які споруджували залізницю у районі сіл Ставчани, Басівка та міста Турка¹⁴. Щоб заспокоїти страйкуючих і частково надати роботу будівельникам, власті розпочали спорудження нового вокзалу у Львові¹⁵.

Проте страйкова боротьба робітників, зайнятих на будівництві залізниць, не припинялася. У квітні 1903 р. застрайкували 2500 робітників, які споруджували залізницю Самбір—Ужок, та 2 тис. будівельників залізниці Самбір—Сянки. Страйкарі вимагали скорочення ро-

⁷ Яцкевич Е. А. Назв. праця, с. 90.

⁸ Robotnik.— 1897.— 10 квіт.

⁹ Макаєв В. К. Назв. праця, с. 84—85.

¹⁰ Історія Української РСР: У 8-ми т.— К., 1978.— Т. 4.— С. 292—293.

¹¹ Podręcznik statystyki Galicji.— Lwów, 1913.— Т. 9.— Cz. 2.— S. 251—253.

¹² Najdus W. W. Rozwoj ruchu strajkowego w Galicji w latach 1900—1914 // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1957.— Т. XLVIII.— Zeszyt 3.— S. 467.

¹³ Naprzód.— 1902.— N 150.— 4 черв.

¹⁴ Najdus W. W. Назв. праця, с. 467.

¹⁵ Architekt.— Kraków, 1904.— S. 101—102.

бочого дня й підвищення заробітної плати. До них приєдналися 1600 робітників з околиць міста Самбора, які споруджували залізницю Стрілки — Банівці¹⁶. Уряд змушений був частково задовольнити вимоги учасників страйку.

Великий вплив на піднесення революційного руху в Східній Галичині мала перша російська революція 1905—1907 рр. Відомості про її початок викликали хвилю масових демонстрацій і зборів робітників, на яких вони висловлювали братерську солідарність з російським пролетаріатом. У січні — лютому 1905 р. багатотисячні демонстрації з участю залізничників пройшли у Львові, Станіславі, Коломиї та інших містах краю¹⁷. 12 лютого 1905 р. сотні робітників і студентів зібралися на пероні Львівського вокзалу, де відбувся мітинг. На ньому виступили місцеві залізничники, які прибули поїздом з російського кордону. Вони розповіли про боротьбу пролетаріату Росії проти самодержавства¹⁸.

Виступи робітників Східної Галичини поступово посилювалися. Поряд з економічними вимогами вони висували й політичні: право на святкування 1 Травня, запровадження загального виборчого права тощо.

Всеросійський жовтневий політичний страйк 1905 р. викликав нове піднесення революційного руху у краї. На знак солідарності з трудящими Росії 25 жовтня 1905 р. 30 тис. робітників Львова припинили роботу. Не працювали заводи, фабрики, припинився рух на залізницях. Масові робітничі збори і демонстрації відбулися в Станіславі, Перемишлі, Тернополі, Бродях, Коломиї, Стрию, Бориславі та інших містах¹⁹. Наляканий масовими виступами робітників, австро-угорський уряд видав розпорядження припинити на Підволочиському й Бродівському напрямках залізничне сполучення з Росією.

13 грудня на демонстрацію вийшли залізничники Станіслава. Вони оголосили 3-годинний страйк, у якому взяли участь понад 1500 чол. Напередодні його староста Станіславського повіту просив галицького намісника направити в місто війська, зазначаючи при цьому, що центром революційного руху є вокзал і залізничні майстерні²⁰.

29 грудня на зборах у паровозоремонтних майстернях Станіслава робітники ухвалили працювати не більш як 9,5 год. на день. 30 грудня вони припинили роботу. За це 3 чоловік було звільнено, але залізничники змусили адміністрацію поновити їх на роботі. Найбільш активні робітники (53 чол.) були віддані під суд. Це викликало страйк протесту трудящих²¹.

Виступи залізничників продовжувалися й у 1906—1907 рр. Так, коли 7 травня 1907 р. застрайкували робітники Краківського залізничного вузла, які вимагали скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати, їх підтримали робітники залізниць Східної Галичини²². Вони планували провести страйк 7 листопада, але в зв'язку з переговорами з дирекцією його було перенесено на 1 січня 1908 р.

Тимчасом уряд, занепокоєний підготовкою до страйку, оголосив мобілізацію залізничників — резервістів. Цей захід мав попередити страйк. Так було зроблено перед тим в Угорщині²³. Призов резервістів повинні були здійснювати військові команди з участю представника адміністрації залізниць.

¹⁶ Najdus W. W. Назв. праця, с. 470.

¹⁷ Історія Української РСР.— Т. 4.— С. 313.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 554, арк. 9.

¹⁹ Там же, спр. 525, арк. 10—12.

²⁰ Naprzód.— 1905.— 26 груд.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 557, арк. 1—3; спр. 433, арк. 29.

²² Там же, оп. 4, спр. 3770, арк. 7—9, 17, 19.

²³ Glos Robotniczy.— 1904.— 17, 18, 23 і 30 квіт.

Мобілізовані залізничники мали продовжувати роботу на своїх попередніх місцях, але тепер вони підлягали військовим судам, втрачали права на свободу зборів й організацію страйків²⁴.

На залізничні вузли Східної Галичини уряд почав направляти війська. На місцях детально розроблялися плани мобілізації залізничників та військової охорони залізничних об'єктів на випадок страйку. Залізничники змушені були піти на поступки. Однак 1908 р. міністерство залізниць усе ж опублікувало повідомлення про скорочення робочого дня з 10 год. до 9,5 год. у паровозоремонтних майстернях Східної Галичини²⁵.

Отже, робітники-залізничники краю брали активну участь у революційному русі. Класова боротьба пролетаріату Східної Галичини сприяла його згуртованості, вселяла віру у перемогу в майбутньому.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3770, арк. 20—22.

²⁵ Najdus W. W. Назв. праця, с. 496.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ У 1987 РОЦІ КНИГУ:

Белоцкая О. А. СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ДЕКАБРЬСКОГО ВООРУЖЕННОГО ВОССТАНИЯ 1905 Г. НА УКРАИНЕ.— 10 л.— 1 р. 50 к. План 1987 г. № 32

В монографії більше уваги уделено показу ролі В. І. Леніна як першого історика вистання. Розглянута його оцінка вооруженого виступу як вищої форми класової боротьби пролетаріату. Проаналізовані історичні твори радянських дослідників, що стосуються історії декабрьських подій 1905 г. на Україні, розглянуті публікації документів по темі, а також мемуари учасників подій.

Для істориків — наукових працівників, викладачів, студентів.

Замовити книгу можна у магазині видавництва «Наукова думка» (252001 Київ, 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

Індивідуальні покупки повинні оформити замовлення на поштових листівках, де вказується автор і назва книги, номер за планом, необхідна кількість примірників і адреса, за якою повинна бути відправлена замовлена література. Організації та підприємства оформляють замовлення гарантійними листами.

Прийом попередніх замовлень у магазині видавництва припиняється за три місяці до виходу видання у світ.

Своєчасне оформлення замовлень — гарантія придбання книги.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СЕМИКЛАСНИКІВ НА ПРИКЛАДАХ БОЙОВОГО ЄДНАННЯ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.

Становлення особистості, її активної життєвої позиції має важливе значення у справі комуністичного виховання радянських людей. Воно передбачає формування патріотичних почуттів та переконань, гордості за нашу Батьківщину, її героїчне минуле. Це завдання успішно вирішується в середній школі у процесі навчання й позакласної роботи. Зокрема, на уроках історії значна увага приділяється питанню про спільність історичної долі народів нашої Вітчизни, а також вивченню споконвічних дружніх зв'язків між ними. «Вивченню історії Української РСР у тісному зв'язку і на базі загального курсу історії СРСР створює особливо сприятливі умови для виховання учнів у дусі дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму»¹, — підкреслюється в програмі восьмирічної й середньої школи з курсу історії.

На заняттях з історії Української РСР у VII класі вчитель має всі можливості та засоби, щоб найбільш повно і переконливо показати, що дружба російського й українського народів, за визначенням В. І. Леніна, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»², міцніла в багатовіковій спільній боротьбі проти соціального гніту та іноземних загарбників. Однією з її яскравих сторінок було відбиття нападів османських і кримських завойовників в останній чверті XVII ст.

Це питання висвітлюється у двох темах програми й відповідних параграфах підручника³. Перша тема вивчається як складова частина уроку з історії запорізького козацтва⁴, а події, що мали місце в останній чверті XVII ст., — під час окремого заняття. Зробити це дає змогу і програма⁵. Урок рекомендуємо провести за таким планом: 1. Османсько-кримська агресія проти України. 2. Боротьба об'єднаних російсько-українських військ проти наступу Порти та Кримського ханства в 1677—1678 рр. 3. Кримські походи російської армії В. В. Голіцина й козацьких загонів у 1687 і 1689 рр. 4. Перехід Російської держави до активної наступальної боротьби. Азово-Дніпровські походи.

Оскільки семикласники мають певні знання про османські походи (з курсу історії середніх віків, який вивчався в шостому класі)⁶, та боротьбу запорізьких і донських козаків проти агресорів, доцільно шляхом бесіди відновити їх. Для цього учням пропонуємо відповісти на запитання: 1. Які держави й народи були завойовані османами?

¹ Програма восьмирічної і середньої школи. Історія. — К., 1983. — С. 15.

² Ленін В. І. Україна. — Повне зібр. творів. — Т. 32. — С. 334.

³ Програма восьмирічної і середньої школи. Історія. — С. 46—48; Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія Української РСР. Навчальний посібник для 7—8 класів. — К., 1984. — С. 43, 66.

⁴ Там же. — С. 43—44.

⁵ Програма восьмирічної і середньої школи. — С. 47—48.

⁶ Див.: Агібалова К. В., Донської Г. М. Історія середніх віків. Підручник для шостого класу. — К., 1985. — §§ 34—35. — С. 138—144.

2. В якому становищі опинилися підкорені ними народи? Як вони боролися проти загарбників?

А після цього можна дати семикласникам виконати такі завдання: 1. Доведіть, що боротьба українського народу проти агресорів була справедливою. 2. Наведіть приклади спільних дій донських та запорізьких козаків проти завойовників. 3. Поясніть причини тісних контактів, які підтримували між собою донці й запорожці. 4. Підкріпіть конкретними фактами висновок про те, що справжніми захисниками російських і українських земель від османсько-кримської навали стали запорізькі та донські козаки.

Щоб учні зрозуміли історичне значення боротьби проти агресорів, на початку уроку необхідно сказати про те, що війна, загарбницькі походи були джерелом збагачення військово-феодальної верхівки Порти. «Завойовувати держави — цю спадщину запевідали нам батьки!» — любляли говорити султани. К. Маркс писав про те, що османська держава, заснована на «демократично-деспотичних засадах», була «єдиною, істинно військовою державою середньовіччя»⁷. Найвищого рівня розвитку вона досягла у XVI ст. В той же час, як вважають радянські вчені М. А. Смирнов, А. Д. Новичев⁸ й ін., наприкінці цього століття почався занепад могутності Порти, хоча вона ще залишалася сильною державою.

Вихід з кризи, яка була зумовлена ослабленням військово-феодальної системи і зростаючим опором підкорених народів, османська верхівка шукала у розширенні масштабів агресії проти сусідніх країн. Це був основний принцип зовнішньої політики Порти з кінця XVI й до початку XVIII ст.

Знаряддям османської експансії, спрямованої проти Росії та України, було Кримське ханство. За його допомогою Порти намагалася зміцнити свої позиції в Причорномор'ї, перетворити його у плацдарм для розгортання своїх агресивних дій. З цією метою Османська держава зробила хана в 1475 р. своїм васалом, захопила ряд фортець на Кримському півострові й побудувала в XVII ст. ряд укріплень на материку — Кизикермен, Ісламкермен та ін. Незважаючи на те, що кримчаки володіли багатими землями, вони не обробляли їх, а жили за рахунок грабунків, податей, викупів тощо. Довгий час Російська держава сплачувала хану данину (поминки). Тільки в першій половині XVII ст. на це пішло 373 970 крб.⁹

Османсько-кримські агресори захоплювали українські землі, руйнували міста й села, поневолювали населення — забирали його у полон (ясир) і продавали у рабство. Починаючи з 1474 р., коли кримчаки пограбували Кам'янець, Дунаєвець, Галич та захопили 40 тис. полонених, у європейських і вітчизняних літописах та хроніках зустрічаються повідомлення про нескінченні грабунки населення, якими супроводжувалися напади завойовників. Кожного року (а часом і по кілька разів на рік) вони вривалися на територію Поділля, Київщини, Волині, Галичини й, «по лікті купаючи руки в крові», забирали із собою у неволю в середньому від 15 до 40 тис. чол. Сучасник писав, що «Україна обезлюдніла після постійних навал і вторгнень...»¹⁰⁻¹¹.

З бесіди учні дізнаються, що кримські орди доходили до Пінська й Любліна. В 1482 р. вони спустошили Київ, а у 1571 р. хан Давлет-Гірей спалив Москву. Весь південь України загарбники намагалися перетворити в «дике поле».

⁷ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. — М., 1938. — Т. VI. — С. 177, 189.

⁸ Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв. — М., 1946. — Т. 1—2; Новичев А. Д. История Турции. Эпоха феодализма (XI—XVIII вв.) — Л., 1963. — Т. 1. — С. 115—138.

⁹ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в I половине XVII в. — М., 1948. — С. 442.

¹⁰⁻¹¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — В. 1. — С. 68.

Щоб конкретизувати факти, які вивчаються на уроці, дати про них яскраве уявлення, вчитель може детально проаналізувати драматичну ситуацію, змальовану на картині М. Г. Дерегуса «Ясир гонять»¹², та прочитати уривок з романів П. Загребельного «Роксолана» або З. Тулуб «Людолови». Загалом при вивченні цієї теми слід активно використовувати документи, ілюстрації й карти. Зокрема, згадана картина обговорюється під час бесіди з учнями. Пропонуємо їм розповісти про долю, яка чекає полонених у неволі. Коли час не дає можливості зробити це на уроці, викладач може дати завдання написати письмову роботу вдома.

Досвід показує, що семикласники це роблять з великим бажанням. Їх захоплює доля наших далеких предків. Вони проймаються почуттям гордості за їхню визвольну боротьбу. Такі завдання допомогатимуть розвивати творчі здібності школярів, їх мислення та мову.

Продовжуючи вивчення першого питання, вчитель розповідає, що на кордоні ханства ясир ділили—розлучали рідних, вбивали старих та слабих. Потім він зачитує уривок з народної пісні, слова якої глибоко хвилюють учнів:

«За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали

А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
а по ногах ланцюг б'ється...» *

Як правило, приблизно 20% захоплених у полон віддавали в подарунок султану. Левину долю їх привласнювали собі хани й мурзи. Полонених перетворювали на рабів або продавали на невільницьких ринках у Кафі (Феодосія) та Хезлеві (Євпаторія). «Всі їхні ринки і гавані славляться цим товаром, який у них завжди є і для себе, й на продаж, і для застави, й для подарунків»¹³,— писав сучасник. На захоплених у полон чекала примусова, виснажлива праця в сільському господарстві, на галерах, рудниках. Хлопчиків відправляли у школи яничарів¹⁴.

Одним із засобів досягнення мети уроку — виховання почуття патріотизму у семикласників — може бути також вивчення історичних пісень та дум українського народу, таких, як «За рікою вогні горять», «Пісня про Байду», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів...» тощо, які пройняті патріотичним пафосом. Їх герої, підкреслює вчитель,— живі свідки тогочасних подій. Вони мужньо захищають свою землю від ворогів і, потрапивши в полон, чинять упертий опір поневолювачам.

Осмислюючи факти, учні за допомогою вчителя доходять висновку, що Османська держава несла народним масам України та Росії поневолення і тотальне знищення. Тому боротьба проти загарбників стала для них життєвою необхідністю.

Розглядаючи друге питання, викладач пропонує учням згадати, з якими труднощами довелося зіткнутися українському народові після визвольної війни 1648—1654 рр. Йому, підкреслює вчитель, довелося воювати не лише проти польських магнатів, а й постійно відбивати спустошливі напади османських та кримських завойовників, які намагалися розірвати союз України з Росією і перетворити українські землі у плацдарм для своїх набігів.

Щоб семикласники запам'ятали й систематизували факти, з метою привернути їхню увагу до розповіді викладача, пропонуємо їм

¹² Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Назв. праця.— С. 43.

* Хрестоматія з історії УРСР. 7—8 кл.— К., 1970.— С. 41.

¹³ Мемуари, относящиеся...— С. 18—19.

¹⁴ В 1635 р. систему дьовшірме (набір у яничари християнських дітей) було ліквідовано. Див.: Эвлия Челеби. Книга путешествия.— М., 1961.— С. 295.

переписати (для заповнення) в зошити таблицю «Спільні походи російських та українських військ для оборони Чигирина у 1677—1678 рр.»

Роки	Походи	Проти кого здійснювалися?	Результати
------	--------	---------------------------	------------

Вчитель наголошує на тому, що Україна і Польща, які воювали одна з одною, слабшали в цій боротьбі. Цим скористалася Порта, якій удалось загарбати Правобережну Україну. Незабаром російські війська й козацькі полки переправилися на правий берег Дніпра. За короткий строк значну територію (разом з Чигирином) було визволено від загарбників. У відповідь на це султан в 1677 р. проголосив похід на Чигирин, щоб, захопивши його, зайняти Київ, а згодом і всю Україну. Однак облога Чигирина 100-тисячною армією противника не принесла бажаного результату. Агресивним намірам ворога російські війська та козаки протиставили мужність і стійкість.

Марним виявився й другий похід завойовників у 1678 р. Султан зібрав 200-тисячну армію і вирішив будь-що взяти Чигирин. Російсько-український гарнізон фортеці під командуванням воєводи І. І. Ржевського був відрізаний від основних сил. Воїни чинили впертий опір, відбиваючи масовані атаки ворога. Противнику вдалося пробити пролом у стіні та увірватися в місто. Бої продовжувалися на його вулицях. Обидві сторони зазнали тяжких втрат. У боях загинув і воєвода. Фортецю було спалено. Проте сил для дальшого наступу ворог не мав. Знищивши свій табір, османське військо пішло вглиб Поділля, де грабувало й спустошувало міста та села.

Вивчати наслідки Чигиринських походів османсько-кримської армії можна і шляхом роботи з документом^{15–16}. Ознайомившись з ним, учні відповідають на такі запитання: 1. Коли походи відбулися? 2. Хто захищав місто? Вони також виконують такі завдання: 1. Встановіть мету походів. 2. Відшукайте в тексті та наведіть приклади мужності захисників фортеці.

Вчитель доручає одному з учнів зачитати зміст заповненої таблиці, яка приблизно матиме такий вигляд:

Роки	Походи	Проти кого здійснювалися?	Результати
1677 р.	Похід російсько-українського війська під командуванням боярина Г. Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича для оборони Чигирина	Проти 120-тисячного війська на чолі з Ібрагім-шайтан-пашею та кримським ханом, які мали на меті захопити Чигирин і розгорнути наступ на Київ. Лівобережну Україну й Росію.	Разгром турецько-татарської армії біля Бужинського перевозу на Дніпрі й ліквідація облоги Чигирина
1678 р.	Похід стрілецько-козацького війська для розгрому другого Чигиринського походу османсько-кримських агресорів.	Проти 200-тисячного війська великого візира Кара-Мустафи й кінноти кримського хана, які тримали в облозі Чигирин і загрожували нападом на Лівобережжя та Київ.	Після тривалих запеклих боїв ворог захопив та спалив Чигирин. Однак розгорнути наступ йому не вдалося, оскільки він зазнав повторної поразки під Бужинським перевозом.

^{15–16} Хрестоматія з історії УРСР...— Док. № 2.— С. 63.

Аналіз таблиці дає змогу учням зробити висновок, що лише спільними зусиллями російського й українського народів вдалося відвернути страшну загрозу, яка нависла над Україною. Ворог був двічі розгромлений у 1677 і 1678 рр. Хоча визволити правобережні землі та возз'єднати їх з Лівобережжям тоді не вдалося, все ж наступ агресорів на Київ і Російську державу було зупинено.

На конкретних прикладах учитель показує, що запорізьке козацтво також рішуче і послідовно боролось проти завойовників. Особливо активно воно діяло, коли кошовим атаманом на Січі був Іван Сірко. Його ім'я та діяльність викликає в семикласників значний інтерес. У зв'язку з цим можна ознайомити їх з уривками з нарису «Іван Сірко»¹⁷. З нього учні дізнаються, що він 8 разів обирався кошовим на Запоріжжі, чверть століття очолював боротьбу проти зовнішніх ворогів. Під його керівництвом козаки виграли 60 битв і лише в одній відступили. У бою кошовий був сміливим, хоробрим воїном, швидко орієнтувався в складній ситуації. Татари боялися Сірка, називаючи урус-шайтаном, лякали його іменем дітей. З інтересом учні сприймають повідомлення про те, що під час Чигиринських походів очолювані кошовим запорожці перекривали шляхи підвозу ворожого спорядження, продовольства¹⁸. За роки боротьби проти османсько-кримських загарбників І. Сірко зі своїм військом захопив багато галер, ворожих прапорів, гармат, полонених тощо.

У 1675 р. у ніч під різдво 15-тисячний загін яничарів оточив Січ. Однак один з козаків вчасно помітив їх та підняв тривогу. Ворога було розбито. Щоб не лишатися у боргу, І. Сірко незабаром організував похід на Крим. Козаки повернулися додому з перемогою й великими трофеями. Вони звільнили тисячі невольників з полону.

Про це учні можуть дізнатися з документа, вміщеного в «Хрестоматії з історії УРСР»¹⁹. Далі викладач пропонує відкрити кольорову ілюстрацію до § 17 (див. підручник) і говорить: «Одержавши повідомлення про цей похід, султан Магомет IV надіслав на Січ фірман (указ) з наказом козакам підкоритися йому та стати його васалами»²⁰.

У відповідь на це послання козаки написали принизливого для султана й повного гумору листа, який у переказах дійшов до наших днів. Великий російський художник І. Ю. Рєпін зацікавився цим напівлегендарним фактом. Він написав знамениту картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану». І. Д. Сірко зображений на ній поруч з писарем з люлькою в руці. Проаналізувавши художню та історичну цінність картини, учитель може ознайомити семикласників з уривками з цього листа. Учні відчують гордість за далеких предків, які, не втрачаючи почуття гумору, віри у свої сили, відверто кепкували із сильного і підступного ворога.

Оптимальним варіантом при вивченні другого питання теми може бути поєднання розповіді вчителя із самостійною роботою учнів. Школярі читають далі § 17 підручника, паралельно заповнюючи запропоновану його авторами таблицю²¹. Потім розглядають її й відповідають на такі запитання: 1. Яку мету переслідували та чим закінчилися Чигиринські походи? 2. Які риси характеру І. Сірка ви схвалюєте? Як оцінювати його діяльність? Потім семикласники виконують такі завдання: 1. Порівняйте І. Сірка із П. Сагайдачним. 2. Наведіть приклади, що свідчать про спільну боротьбу російського й українського народів проти османсько-кримської агресії. Ці ж завдання можна поставити учням і при інших варіантах навчання.

¹⁷ Книга для читання з історії УРСР.— К., 1970.— Ч. 1.— С. 70.

¹⁸ Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-і роки XVII ст.— К., 1961.— С. 277—296.

¹⁹ Хрестоматія з історії УРСР...— С. 62.— Док. № 1.

²⁰ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 37.

²¹ Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Назв. праця.— С. 67.

Пояснюючи третє питання, вчитель має підкреслити таку думку: наведені вище факти переконливо свідчать про те, що об'єднаним силам російського та українського народів було значно легше вести боротьбу проти іноземних загарбників. Це дало їм можливість перейти від оборони до наступальних дій. Першою спробою визволити територію на півдні країни від агресорів були Кримські походи. В 1687 р. 200-тисячне російсько-українське військо, очолюване боярином В. В. Голіциним, вирушило у похід. Однак ворог підпалив степ й об'єднана армія, яка дійшла лише до річки Карачокрак, змушена була повернути назад, зазнавши значних втрат.

Щоб забезпечити тил для майбутніх воєнних дій і створити матеріальну базу для війська, в 1688 р. на р. Самарі за допомогою жителів Полтавського полку було споруджено міцну Новобогородицьку фортецю. Весною 1689 р. стрілецько-козацьке військо під командуванням В. В. Голіцина знову виступило у похід проти Кримського ханства і досягло Перекопу.

Шлях до нього був таким же тяжким, як й у 1687 р. З великими труднощами військо дійшло до цього місця та розташувалося там табором. Однак Голіцин не зважився штурмувати фортецю. Військам довелося через день відступити, постійно відбиваючи атаки ворога.

Важливо, щоб учні зрозуміли, що, хоча обидва походи і закінчилися невдало, вони дали змогу нагромадити досвід боротьби проти кримців.

Розглядаючи четверте, останнє питання теми, вчитель повинен сказати про те, що більш успішними були бойові дії проти османських та кримських завойовників, які велися в період царювання Петра I. Навесні 1695 р. було здійснено перший похід на Азов, облога якого затяглася. Водночас армія під командуванням Б. П. Шереметева, до складу якої ввійшли козацькі полки з України, взяла штурмом турецькі фортеці Кизикермен, Таванськ й ін. Один з епізодів бою у районі кизикерменських укріплень змальовано на картині художника І. І. Ботька²². Вона допоможе вчителю глибше розкрити стійкість і мужність воїнів. Учні можуть побачити, як внаслідок вдало зробленого підкопу та вибуху в стіні утворився пролом. По приставних драбинах козаки й солдати поспішають на допомогу своїм товаришам. Їхній наступ підтримує артилерія. До вечора ворог капітулював. Подібну роботу можна провести також з гравюрою Л. Тарасевича «Взяття дніпровських фортець»²³. У наступному 1696 р. російським військам та українським козакам удалося захопити турецьку фортецю в гирлі Дону — Азов. Насипавши біля однієї з її башт вал, запорожці й донці зруйнували її артилерійським вогнем. Кілька днів тривав бій у стіні противника. Головні сили, які вчасно підійшли на допомогу, взяли місто штурмом.

Семикласників зацікавить повідомлення, що героїчна боротьба російського та українського народів проти агресії Османської Порти і Кримського ханства знайшла відгук в Європі. Про неї писали історики, публіцисти, письменники.

Проаналізувавши факти, вчитель дає змогу учням зробити висновок про те, що завдяки спільним зусиллям російського й українського народів удалося ослабити розбійницькі напади османських та кримських завойовників і тим самим значно полегшити умови життя насе-

²² Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 2.— С. 106.

²³ Федоренко П. С. Ілюстративні матеріали з історії УРСР.— К., 1974.— Мал. № 54. (В книзі помилково написано: «Взяття Азова російськими й українськими військами в 1696 р.» Насправді це фрагмент з гравюри Л. Тарасевича «Панегірик на честь графа Б. П. Шереметева».— Див. Нариси з історії українського мистецтва.— К., 1966.— Іл. № 187; Історія Української РСР.— Т. 2.— С. 105; Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.— К., 1986.— С. 154—164).

лення південних районів країни. Добре, коли цю думку висловлять самі семикласники.

Для досягнення виховного ефекту у ході викладу матеріалу вчитель може використати різні методичні прийоми й засоби навчання.

Викладач може запропонувати на вибір, наприклад, такі творчі завдання: 1. Написати розповідь за картиною І. Ю. Рєпіна, використавши знання, одержані на уроці. 2. Дати характеристику діяльності І. Д. Сірка. 3. Скласти синхроністичну таблицю або розгорнутий план за такою схемою: а) Чигиринські; б) Кримські; в) Азово-Дніпровські походи.

Кращі роботи учнів доцільно зачитати в класі. Можна провести з школярами відповідну бесіду. Практика викладання свідчить про те, що це дає можливість не тільки закріпити їхні знання, а й привчає семикласників до пошуку, виробляє у них навички творчого мислення.

Підбиваючи підсумки вивчення теми, вчитель наголошує, що спільна боротьба російського та українського народів проти агресії османсько-кримських загарбників мала важливе історичне значення. Вони захищали свою батьківщину, її незалежність. Тому ці війни були справедливими. Вирішальною силою їх виступили народні маси, які виявили стійкість, мужність, героїзм у боротьбі проти ворога. Досвід показує, що використання багатого фактичного матеріалу про спільну боротьбу російського й українського народів проти османської Порти і Кримського ханства в останній чверті XVII ст. на уроках історії Української РСР у курсі історії СРСР сприяє не тільки поглибленню знань учнів, а й вихованню їх у дусі патріотизму та інтернаціоналізму.

В. М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)

:

КРИГОЛАМ ПРИЙМАЄ БІЙ

Літо 1941 р. Гітлерівські пірати безчинствували на Півночі. Основні сили Радянського Військово-Морського флоту були заблоковані у Фінській затоці. За таких умов радянське командування вирішило перекинути частину кораблів Тихоокеанського флоту у Баренцове море Північним морським шляхом за допомогою криголама «А. Микоян», який тоді перебував у Миколаєві.

5 серпня 1941 р. вахтовий штурман «А. Микояна» зробив перший запис у судовому журналі: «Вийшли з Миколаєва. Курс — Севастополь». Коли стемніло, «А. Микоян» відійшов від причалу оточеного фашистами міста. Це стало можливим завдяки тому, що за кілька тижнів робітники Чорноморського суднобудівного заводу зуміли ввести до ладу ще недобудоване судно. Так почалася бойова біографія криголама.

Незважаючи на безперервні бомбардування, він вивозив з Одеси поранених і цінні вантажі, доставляв захисникам міста-героя боеприпаси, зброю, продовольство і поповнення... А потім надійшов наказ — прибути в Батумі. З цього порту і почався героїчний рейс.

Криголам мав перетнути Чорне і Середземне моря, пройти Суецьким каналом, обігнути земну кулю і прибути на Далекий Схід, у бухту Провидіння. А звідти провести Північним морським шляхом ескадру Тихоокеанського флоту.

Ставлячи перед капітаном криголама це завдання, контр-адмірал Лев Владимірський підкреслив: судно ні в якому разі не повинне дістатися ворогові. В разі небезпеки захоплення судна фашистами його слід потопити. При цьому турецький уряд дозволив пройти криголаму через Босфор лише за умови, що він не повинен належати до військово-морських сил, тобто не мати на борту ніякої зброї.

Операція готувалася спільно з представниками союзного англійського командування. Її деталі уточнювали в Анкарі з адміралом Келлі. Адже англійський флот мав забезпечити рейд радянського судна від Босфору до Далекого Сходу.

У ніч на 26 листопада «А. Микоян» непомітно залишив батумський порт. Шалені вітри здіймали величезні хвилі, йшов дрібний холодний дощ із снігом. Лише вранці 29 листопада море заспокоїлось. Потепліло. У передранковій імлі з'явилися рибальські баркаси з чорними вітрилами — перші провісники суші. А невдовзі матроси побачили темні, порослі вічнозеленими заростями чагарників береги Північної Анатолії. На правому березі показався Румеліфенері — європейський маяк. Кораблі конвою лягли на зворотний курс. За кормою лишилось 580 миль. Ось і Босфор — вузький, звивистий, мальовничий, але водночас підступний і небезпечний. Давні генуезькі вежі вказували вхід у протоку.

У Стамбулі команду криголама чекала неприємна звістка. Раніше планувалося, що при виході з протоки Дарданелли «А. Микояна» зустрінуть кораблі союзників. Проте...

— Наші кораблі не зможуть цього зробити, криголаму належить самому прибути на Кіпр, — заявив представник англійського командування.

— Ну що ж, покладаємося на себе, — відповів капітан корабля Сергєєв.

Він знав, що після потоплення кораблів «Куїн Елізабет», «Арк Ройял» та «Бархем» у Середземному морі, «Ріпалса», якого знищила японська авіація, і «Принца Уельського» флот Британії опинився у складному становищі.

Під час стоянки у Стамбулі з капітаном, штурманом і старпомом судна зустрівся військово-морський аташе СРСР у Туреччині капітан І рангу Костянтин Радіонов. Він передав наказ радянського командування:

— Треба прорвати блокаду в Егейському морі, встановлену італійським військово-морським флотом, і досягти Фамагусты (Кіпр). Там ви перейдете у підпорядкування союзного командування. Знайте: ваш похід уже не є таємницею для противника. У Стамбулі останнім часом з'явилися багато німецьких «туристів». Отже, наказано вирушати цієї ж ночі. Несподіваність, винахідливість, відвага — ось ваша зброя!

І криголам вийшов у море. Цього разу погода сприяла переходу — вдалося сховатися за густою завісою дощу і непомітно рухатися усього за милю від берега. Вдень, пригасивши вогонь у топках, судно перебувало поблизу скель крихітного острівця в Ердемітській затоці. Поруч, у Лесбосі, була італійська військово-морська база. На островах Хіос, Самос, Кос і Родос стояли есмінці, торпедні катери, гідролітаки. Командуючий італійськими ВМС в Егейському морі адмірал Б'янкері хвальною заявив: «Жоден військовий корабель, жодне торгове судно не перетне цей район без мого відома...».

Дві ночі кліматичні умови сприяли переходові. Та ось настав третій день, 2 грудня. І пролунав сигнал тривоги.

Небезпека підкралася з боку мису Мармаріс. Навіть неозброєним оком було видно хижий профіль ворожого торпедного катера. Ще секунда, і над морем лунає підсилений мегафоном голос:

— Рус, стоп!

Однак криголам продовжує йти своїм курсом. Перша кулеметна черга продірявила капітанський мосток і ходову рубку. Кулі б'ють по надбудовах і відскакують від бортів. Катер розвертається для торпедної атаки. Видно, як мчить до корабля сигара торпеди.

Команди капітана Сергєєва чіткі, реакція блискавична. Криголам швидко змінює курс. І торпеда проходить за п'ять метрів від його борту. Ще одна атака — і знову мимо. Озвірілі фашисти починають шалений обстріл криголама з великокаліберних кулеметів. Уже десятки пробойн з'явилися у палубних надбудовах і трубах. Радіорубка зрешечена. Впав, спливаючи кров'ю матрос Омелян Полішук.

Від прямого влучення у бензобак спалахнув рятувальний катер, навантажений каністрами з пальним. Усі заціпеніли, чекаючи вибуху. І ось на палубу вибігли матроси Сергій Рузаков, Яків Лапа, Володимир Никитенко. Під вогнем противника вони встигли обрубати троси і зштовхнути катер за борт.

Три парові машини працювали на повні оберти.

Командир ворожого катера, переконавшись, що захопити й знищити криголам не може, повідомив про це на базу: у вечірньому небі спалахнули дві зелені ракети. Через якийсь час прилетів гідролітак. Під крилами у нього висіли торпеди. Тримоторний літак пройшов на брючному польоті, випустив на палубу кулеметну чергу і скинув торпеду. Капітан рвонув ручку машинного телеграфа на відмітку «стоп» і скомандував:

— Право на борт!

Криголам розвернувся, дав повний хід і змінив курс. Торпеда пройшла мимо. «А. Микоян» загасив вогні і загубився серед ночі за рятівною завісою дощу. З корабля бачили, як друга торпеда влучила у палаючі уламки рятувального катера.

Уже на світанку, підходячи до англійської військово-морської бази Фамагуста, радисти перехопили передачу з Рима. Захлинаючись від

захоплення, диктор розписував бій біля острова Родос, який закінчився, на його думку, «потопленням червоного крейсера».

Лейтенант англійського флоту Харкенесс, що перебував на борту «А. Микояна», у звіті своєму командуванню писав: якби на криголамі було озброєння, хоча б легке, він би змусив противника тікати.

Це була не остання перемога, адже попереду лежав ще довгий шлях.

Незабаром, уже під час ремонтних робіт у палестинському порту Хайфа, де була база постачання англійського флоту, на радянських моряків чекало ще одне випробування.

20 грудня, у розпал ремонту, в порт увійшов британський танкер «Фенікс» і кинув якір поруч з криголамом. Наповнивши танки паливом, «Фенікс» віддав кормові і почав поволі відходити. Раптом тишу розкраяв вибух. Танкер розламався навпіл. Гігантський фонтан нафти затулив півнеба. У чорних пасмах диму, здавалося, потонули і кораблі, і портові споруди, і саме місто...

Підняти якір криголам практично не міг — його ніс уткнувся у рештки палаючого танкера. Мічман Тимофій Мороз, обмотавши лице брезентом, кинувся у вогонь. Слідом за ним — матроси. Нарешті, підняли якір. Запрацювала машина, «А. Микоян» відійшов у безпечне місце. А моряки ще три дні, протягом яких лютувала пожежа, боролися з вогнем.

Завдяки мужності і героїзму радянських моряків було врятовано від загибелі норвезькі, англійські і датські судна. Керівництво порту в листі, переданому командуванню Червоної Армії, висловило подяку особовому складові російського корабля «за мужню поведінку під час рятування англійських солдатів та іноземних моряків».

Суецький канал, Червоне море, Індійський океан, Тихий... Після дев'яти місяців плавання 12 серпня 1942 р. «А. Микоян» підійшов до рідних берегів. А невдовзі, ламаючи кригу, повів за собою на захід караван з дев'ятнадцяти транспортів і трьох есмінців. На них чекав Північний флот.

Немає вже героїчного криголама — відслужив своє. Зайняті мирною працею члени його екіпажу. Зокрема, працюють на Чорноморському суднобудівному заводі у Миколаєві механіки Юхим Бабенко, Михайло Улич, Петро Долженко. Став скульптором колишній парторг «А. Микояна» Володимир Барковський, який нині живе у Києві. Судновий машиніст Микола Лозовий за сумлінну працю у мирні дні нагороджений орденами Леніна і Жовтневої Революції, був делегатом XXV з'їзду КПРС.

С. В. ДАВИДИЧ (Київ)

250-річчя з ЧАСУ СПОРУДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ

У 1986 р. минає 250 років з часу спорудження між Сіверським Дінцем та Дніпром Української лінії, що перегородила Муравський шлях, по якому орди кримського хана вторгалися не лише в межі України, а й на територію Росії. У дожовтневій і радянській історіографії її історія знайшла вже певне висвітлення¹. Однак досі в науковій літературі існують різні точки зору щодо часу побудови Української лінії, її заселення ландміліцькими полками*, протяжності та кількості фортець на ній, їх військово-оборонного значення. Саме на цих питаннях і зосереджено основну увагу у даній замітці.

Невдача російських військ під час Прутського походу 1711 р. й перенесення кордону з Туреччиною в межириччя Орелі та Самари значно посилили загрозу з боку кримських і ногайських орд для південних рубежів нашої країни й гостро поставили питання про зміцнення обороноздатності останніх.

Першим офіційним документом, в якому згадувалося про побудову Української лінії, можна вважати інструкцію Військової колегії від 15 січня 1731 р. сенатору Тарakanову та генерал-майору Дебреньї про порядок комплектування ландміліцьких полків. У ній указувалося на необхідність спорудження лінії оборони від Сіверського Дінця по річках Берестовій і Орелі до Дніпра для прикриття цих полків².

Будівництво лінії розпочалося із закладення 23 червня 1731 р. фортеці Св. Іоанна на р. Берестовій³. На її спорудження в 1731 р. було направлено 20 тис. козаків та 10 тис. селян з Лівобережної України й 2 тис. козацьких підсусідків із слобідських полків⁴. У червні — жовтні 1731 р. вони насипали земляний вал завдовжки 120 верст і заклали 10 фортець — на лівому березі р. Береки та на правому — р. Берестової. Однак ці роботи не були завершені⁵.

В січні 1732 р. Сенат заслухав доповіді Тараканова й Дебреньї про хід комплектування ландміліцьких полків і будівництва лінії. Згідно з планом, затвердженим Військовою колегією, у 1732 р. передбачалося закінчити всі роботи попереднього року та продовжити спорудження

¹ Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем виде... А. Шекатовым.— М., 1808.— Ч. 6.— 454 с.; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730—1823.— Одесса, 1836.— Ч. I.— XIV, 289 с.; Гербель Н. Изюмский слободской полк.— СПб., 1852.— 164 с.; Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России.— СПб., 1865.— Ч. 3.— 1016 с.; Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887.— Т. 1.— XVI, 614 с.; Щелков П. Историческая хронология Харьковской губернии.— Харьков, 1882.— 366, VIII с.; Бачков А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны.— СПб., 1906.— XLIX, 556 с.; Мельникова И. Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. и Украина // Ученые записки Института славяноведения.— М.: Л., 1948.— Т. 1.— С. 76—118; Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1971.— № 9.— С. 138—145; Історія Української РСР у 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1978.— Т. 2.— 614 с.; Тимофеевко В. М. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в.— Киев, 1984.— 218 с.; та ін.

* Поселенське військо у Російській державі XVIII ст., створене для оборони державних кордонів.

² Полн. собр. законов Рос. империи.— Т. 8.— № 5673.— С. 361 (далі — ПСЗ).

³ Материалы для отечественной истории (Изд. М. Судненко).— Киев, 1853.— Т. 1.— С. 115.

⁴ Там же.— С. 98, 113, 118.

⁵ Ласковский Ф. Ф. Указ. соч.— С. 70.

лінії від 10-ї фортеці до Дніпра⁶. Військова колегія з метою прискорення будівництва розробила спеціальну інструкцію, в якій затверджувалися умови зведення укріплених споруд. Для дальших робіт було направлено 30 тис. чол., у тому числі 15 тис. козаків і 15 тис. селян з Лівобережної України⁷. Крім цього, 2 тис. чол. мали вислати слобідські полки. Однак старшина, скаржачись на втечі селян, добилася зменшення кількості людей, призначених для оборонних робіт⁸.

В 1731—1732 рр. були виконані основні роботи на спорудженні валу та фортець Української лінії. У 1733 р. від гетьмана Апостола й старшини слобідських полків царський уряд знову вимагав вислати на будівництво таку ж кількість людей, як і в попередні роки. Однак гетьман та старшина звернулися до імператриці з проханням зменшити їх чисельність. Гетьманські полки добилися зменшення наряду на $\frac{2}{3}$, а слобідські — на $\frac{1}{3}$ у порівнянні з попередніми роками⁹. З того ж часу з метою спорудження будинків для ландміліції й обробітку земель на лінію стали вислати людей і однодвірці Белгородської та Воронежської провінцій. За офіційними даними, з 1733 р. по 1742 р. в середньому щорічно на будівництві працювало понад 12 тис. чол.¹⁰ Однак роботи просувалися повільно.

Обсяг робіт, запланований на 1734 р., свідчить, що ні лінія, ні фортеці на дільниці від Берестової до Дніпра не були завершені. Вздовж усієї лінії передбачалося викопати рів, посадити кущі, влаштувати палісади, рогатки, шлагбауми, прокласти дороги й побудувати мости, а також, якщо буде можливість, продовжити її до Сухого Торця і далі на схід, щоб у 1735 р. довести останню до Лугані. На дільниці між Сіверським Дінцем та Дніпром, де вже знаходилися 16 фортець, намічалось розселити 9 ландміліцьких полків (два піших і 7 кінних), а решту — на правій стороні Сіверського Дінця (до Лугані). В усіх фортецях необхідно було побудувати склади для зброї й провіанту, вирити колодязі. Перед лінією передбачалося влаштувати форпости та вежі для сигнальної служби¹¹. Проте перелічені види робіт не були повністю виконані, що гальмувало переселення ландміліції.

У 1734 р. Військова колегія направила Дебреньй вказівку розселяти на лінії через кожних три кінних полки один піший¹². Це дає підставу вважати, що тоді й розпочалося розселення там ландміліцьких полків, хоча на той час для них ще не запасли необхідного провіанту і не звели всіх будівель¹³. Спорудження останніх гальмувалося також через недостачу лісу. Спочатку рекомендувалося зводити лише глинобитні будівлі, а з 1735 р. в тих місцях, де знаходився ліс, було дозволено будувати їх з дерева¹⁴.

Для розміщення ландміліцьких полків відвели територію на північ від лінії завширшки до 40 верст. На захід від цієї місцевості знаходилися містечка Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород й інші поселення Полтавського полку, на схід — слобідських полків, та містечко Водолага¹⁵. Жителям козацьких містечок надали право вибору: залишитися на місцях і перейти на становище військових поселенців або ж звільнити землі, відведені під ландміліцькі слободи. Поміщикам уряд обмінював ці землі на інші або давав за них грошову винагороду.

⁶ Там же. — С. 71.

⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1842. — Ч. 3. — С. 165; Ласковский Ф. Ф. Указ. соч. — С. 74.

⁸ ПСЗ. — Т. 8. — № 6055. — С. 816.

⁹ Сборник Русского ист. об-ва. — Т. 106. — С. 284—285 (далі — Сборник РИО).

¹⁰ ПСЗ. — Т. 11. — № 8787. — С. 902.

¹¹ Ласковский Ф. Указ. соч. — С. 715.

¹² Там же. — С. 78.

¹³ ПСЗ. — Т. 9. — № 6791. — С. 563.

¹⁴ Там же. — С. 564.

¹⁵ Центр. держ. військ.-істор. арх. СРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 1, арк. 1 (карта) (далі — ЦДВІА СРСР); Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 16, оп. 1, спр. 797, арк. 685 (далі — ЦДАДА СРСР).

З початком російсько-турецької війни 1735—1739 рр. вживалися всі заходи з метою прискорення будівництва та заселення Української лінії. Однак до кінця 1735 р. вона ще не була повністю споруджена й заселена ландміліцькими полками. Головнокомандуючий російською армією Мініх, ознайомившись зі станом оборонних споруд на лінії наприкінці 1735 р., визнав, що при їх будівництві було допущено помилку. При зведенні укріплень основну увагу звернули на ділянку між Дніпром і Сіверським Дінцем. У зв'язку з цим населені пункти на правому березі останнього, зокрема містечка Тор та Бахмут, де знаходилися соляні «заводи», й Ізюм, в якому містилися військові склади, залишилися незахищеними¹⁶.

Мініх створив спеціальну комісію, яка визнала за необхідне: зміцнити укріплення на правому фланзі, побудувавши пряму лінію вгору по Дніпру з двома передовими редутами; на ділянках, де лінія розривалася річками і ярами, побудувати завороти й нові редуту; через річки та яри навести мости; Борисоглібську й Лівенську фортеці, які спочатку мали вигляд чотирикутників, перебудувати на п'ятикутники¹⁷. Для виконання цих робіт, а також продовження лінії до р. Лугані Мініх вимагав направити влітку 1736 р. понад 53 тис. чол.¹⁸ Однак йому не дозволили продовжувати лінію до Лугані¹⁹.

Це рішення образило головнокомандуючого. В листі до імператриці він писав, що залишити укріплення від Сіверського Дінця до Лугані недобудованими, очікуючи щасливого закінчення війни та відновлення робіт на лінії, «...це все одно, що залишити на час шторму корабель у небезпеці між каменями, а після бурі ввести його в гавань»²⁰. Мініх звинувачував генералів Дебреньї, Тараканова й Шаховського, які відповідали за будівництво лінії, у неправильній розстановці людей, які зводили оборонні споруди, і шахрайстві.

Для завершення робіт на ділянці від Дніпра до Сіверського Дінця в 1736 р. направили лише 15 тис. чол. з Лівобережної та Слобідської України²¹. Їх зусиллями було відновлено пошкоджені місця у земляному валі, вкладено дерном його внутрішній бік та рів перед ним. Місцеві жителі й війська провели значну роботу по зміцненню обороноздатності Бахмута і Тора. Від Української лінії до Лугані спорудили нові форпости та сторожові вежі²². Частину людей використали на будівництві укріплень від Української лінії вздовж Дніпра по маршруту просування в Крим російської армії для зведення мостів і переправ на річках, через які вона проходила.

До осені 1736 р. на лінію перевели 7 ландміліцьких полків²³. На той час основні роботи по спорудженню укріплень та слобід для ландміліції у цілому були завершені, хоч ремонтні роботи тривали на лінії до початку 70-х років. Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Українська лінія служила не лише важливою оборонною спорудою, а й відіграла чималу роль як база для організації наступальних дій. Зокрема, Царичанська фортеця стала основним пунктом збору російської армії. Через неї проходили основні шляхи постачання останньої, яка діяла в Криму²⁴.

Оскільки у 1738 р. початкові назви фортець були замінені новими і більшість з них дістали назви розселених вздовж лінії полків, можна

¹⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 10.— С. 405.

¹⁷ Ласковский Ф. Ф. Указ. соч.— С. 75.

¹⁸ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 404.

¹⁹ Сборник РИО.— Т. 114.— С. 75.

²⁰ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 405.

²¹ Ласковский Ф. Ф. Указ. соч.— С. 75.

²² ПСЗ.— Т. 9.— № 6973.— С. 837; Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 5350, арк. 1-9; спр. 401, арк. 1-10 (далі — ЦДІА УРСР).

²³ Сборник РИО.— Т. 114.— С. 450.

²⁴ Сборник РИО.— Т. 114.— С. 343, 360; Банов А. К. Указ соч.— С. 195.

вважати, що до того часу в основному завершилася дислокація останніх.

Фортеці та земляний вал, вздовж якого тягнувся рів з палісадом на дні, з фронту прикривали ще 49 редутів (загалом їх намічалось побудувати 142). Вони знаходилися один від одного на різній віддалі й, у свою чергу, були оточені земляними валами і ровами з палісадами²⁵. Перед редутами знаходилися форпости, на яких розміщувалися вежі для спостереження за прикордонною територією та сигнальна служба.

В закінченому вигляді Українська лінія складалася з 17 фортець, земляного валу, виритого перед ним рову з палісадом, 49 редутів і форпостів. Довжина валу без заворотів та виступів становила 268,5 версти²⁶. Фортеці мали вигляд чотирикутників, кожна сторона яких дорівнювала 150 крокам²⁷. А Борисоглібська й Лівенська — після перебудови набули вигляду п'ятикутників. Кожний кут мав вигляд бастіону, окружність якого становила 160 кроків. У середині фортець знаходилися казарми, караульні, продуктові склади, лазарети та, як правило, колодязі.

На північ від лінії на різній відстані одна від одної розташовувалися ландміліцькі слободи, укріплені невисокими земляними валами або надовбами. Кримці й ногайці не наважувалися нападати на Україну через лінію значними силами. У 1738 р. кримський хан зробив спробу прорватися з ордою через неї, але, побоявшись, що російські війська можуть відрізати йому шлях до відступу, відмовився від свого наміру. Під час російсько-турецької війни орди кримського хана та ногайських мурз вторгалися на територію України в обхід лінії²⁸.

Існування Української лінії сприяло заселенню земель як на північ від неї, так і на південь. У 1740 р. в 22 ландміліцьких слободах проживало 6167 однодвірців чол. статі, а у 1745 р., крім 11-800 однодвірців чол. статі, в них налічувалося ще й 643 особи чол. статі поміщицьких селян²⁹.

Із заселенням території на південь від лінії виникло питання про будівництво нових укріплень. Уже у середині 40-х років XVIII ст. було запропоновано побудувати нову оборонну лінію від гирла Самари до Лугані³⁰. Потреба в ній посилилася наприкінці 60-х років XVIII ст., у зв'язку із загостренням російсько-турецьких взаємовідносин. У 1767 р. були визначені навіть обсяги робіт та строки будівництва нової лінії. Їх здійсненню перешкодила війна з Оттоманською Портою 1768—1774 рр., внаслідок якої кордони Росії перемістилися далі на південь. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії по Берді й Кінських Водах.

Українська лінія продовжувала служити обороні південних рубежів Росії аж до 70-х років XVIII ст. За нею здійснювався постійний догляд, збільшувалася кількість гармат, розміщуваних в її фортецях і редутах. Українська лінія відіграла значну роль не лише в зміцненні оборони південних рубежів Росії, а й у заселенні цього краю. Все це сприяло дальшому зміцненню зв'язків між двома братніми народами — російським та українським.

В. О. ПІРКО (Донецьк)

²⁵ Ласковский Ф. Ф. Указ. соч.— С. 77; Багалей Д. И. Указ. соч.— С. 311.

²⁶ Галкович Б. Т. Назв. стаття.— С. 144; ЦДВІА СРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 1 (карта).

²⁷ Путешествие Гильденштедта.— Харьков, 1891.— С. 24.

²⁸ Сборник РИО.— Т. 106.— С. 506; Манштейновы современные записки в историческом, политическом и военно-действенном отношении.— Дерпт, 1810.— С. 140-141; Историческая хронология Харьковской губернии.— С. 98.

²⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX в.— М., 1976.— С. 73, 77.

³⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 13, оп. 1, спр. 66, арк. 3.

АВАНГАРД РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

А. П. Конашевич. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМПАРТИИ УКРАИНЫ ПО ДАЛЬНЕЙШЕМУ РАЗВИТИЮ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИИ

(на материалах парторганизаций Украины)

К.: Вища школа, 1985. — 159 с.

Велике значення в прискоренні розвитку нашого суспільства на сучасному етапі має соціалістична демократія. Її неухильне зміцнення постійно перебуває в полі зору Комуністичної партії. Основна стратегічна лінія партії в розвитку політичної системи сьогодні, підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, полягає у вдосконаленні радянської демократії, дедалі повнішому здійсненні соціалістичного самоврядування народу на основі активної і дійової участі трудящих, їх колективів і організацій у розв'язанні питань державного і суспільно-го життя¹.

Рецензована праця А. П. Конашевич узагальнює досвід роботи партійних комітетів республіки в здійсненні соціалістичної демократії в роки восьмої п'ятирічки. Вона є певним вкладом в історико-партійну історіографію, так як у вивченні питань народовладдя історики партії відстають від правознавців, філософів, громадянських істориків.

Методологічну основу монографії становлять ідеї класиків марксизму-ленінізму і теоретичні положення КПРС про соціалістичну демократію. Це, зокрема, ідея нерозривної єдності соціалізму і демократії; положення про те, що управління державою і суспільством повинно здійснюватися не тільки в інтересах трудящих, а й бути безпосередньо справою самих трудящих; діалектична взаємозумовленість між зростанням керівної ролі Комуністичної партії і розширенням соціалістичної демократії та інші положення. В книзі використано значний фактичний матеріал документальних збірників, центральних і місцевих партійних і державних архівів, періодичної преси. В ній проаналізовано дані статистичних збірників про підсумки виборів і склад депутатів місцевих Рад, що дало змогу глибше розглянути питання партійного керівництва органами народовладдя. Значна кількість матеріалів вперше введена до наукового обігу. Автор використала матеріали з'їздів КПРС і Компартії України, партійні документи, в яких йде мова про забезпечен-

ня партійного впливу на демократичні процеси нашого суспільства.

В 3-х розділах рецензованої праці розглядаються такі питання: зростання керівної ролі КПРС в житті радянського суспільства — вирішальна умова розвитку соціалістичної демократії; підвищення політичної активності мас як одного із важливих напрямів роботи партії по вдосконаленню демократії; діяльність партійних організацій по залученню трудящих до управління виробництвом. Висновки, якими закінчуються параграфи і розділи монографії, мають глибоку аргументованість, відображають суть порушених питань.

На сторінках рецензованої праці показано значення досвіду Компартії України по зміцненню демократії, нагромадженого в роки восьмої п'ятирічки, для розробки радянського законодавства і розв'язання питань соціалістичного самоврядування трудящих у наступні роки. Це стосується, насамперед, прийняття Конституції СРСР і УРСР 1977 р., Закону про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами і організаціями тощо.

Значна увага приділена питанню розвитку і вдосконаленню внутріпартійного життя, зміцненню боездатності парторганізацій, поліпшенню їх яксного складу. В монографії підкреслено, що послідовне дотримання КПРС ленінських норм партійного життя, ленінського стилю роботи, розвиток внутріпартійної демократії, сприяє поглибленню демократизації всього суспільного ладу, стимулює його зміцнення в діяльності радянських і громадських організацій. Від партійного керівництва їх діяльність в значній мірі залежить рівень розвитку самоврядування, зміст і активність роботи народних обранців і громадськості. Для підвищення політичної активності мас, як зазначає автор, парторганізації республіки широко використовували у досліджуваній період необмежені можливості радянської виборчої системи, всенародне обговорення проектів важливих документів загальнодержавного значення, залучення дедалі більшої кількості трудящих до роботи в Радах, профспілках та інших масових організаціях (С. 58, 65, 80).

У рецензованій праці показано діалектичний взаємозв'язок між рівнем політичної активності трудящих, їх ідейної переконаності і ступенем розвитку демократії. Водночас автор звернула увагу на взаємозумовленість дальшої демократизації суспільства з підвищенням політичної культури народу. На жаль, цей аспект не знайшов глибокого відображення в монографії. Проте він є одним із важливих резервів вдосконалення соціалістичного самоврядування. Адже розширення участі мас у житті країни потребує зростання суспільної сві-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 187—188.

домості трудящих, їх правової і політичної культури.

Чільне місце в монографії відведено діяльності партійних організацій України по керівництву соціалістичним змаганням — одним з найважливіших напрямів цієї роботи по здійсненню соціально-економічної політики, організаційної і ідеологічної діяльності партії. В ній показано такі характерні масові форми залучення робітників до управління виробництвом як робітничі збори, постійно діючі виробничі наради, рух винахідників і раціоналізаторів, науково-технічну творчість і т. п. Ці форми участі трудящих в управлінні виробництвом під керівництвом партії набули в роки восьмої п'ятирічки дальшого розвитку і ввійшли в життя трудових колективів як форма добровільного виконання масами функцій керівника виробництва. Творча ініціатива, пошук, широке обговорення і вирішення важливих питань розвитку народного господарства в колективах трудящих, зміцнення трудової дисципліни і сьогодні є значним резервом дальшого вдосконалення демократії.

При розгляді важливих питань проблеми в книзі викриваються ревізіоністські перекручення керівної ролі партії в розвитку демократії, розвічуються міфи буржуазних вигадок про «недемократичну» діяльність КПРС.

Однак, рецензована праця не позбавлена деяких недоліків.

На наш погляд, не було потреби в назві монографії виділяти підзаголовок, оскільки він дублює основну назву книги. Рецензована праця значно виграла б, якби в ній був історіографічний огляд літератури з досліджуваного питання. Це посилює б обґрунтування предмета дослідження, його актуальності. Обмежуючи тему вузькими хронологічними рамками (1966—1971 рр.), автор не зміг застосувати порівняльно-історичного методу дослідження. Це, зрозуміло, значно знизило можливості для більш широких узагальнень у праці, не дало змоги автору розкрити характерні особливості діяльності партії в розвитку соціалістичної демократії на сучасному етапі.

Монографія значно виграла б у теоретичному плані, якби А. П. Конашевич використала матеріали 12-томної біографічної хроніки В. І. Леніна, яка містить факти з політичної діяльності вождя партії по керівництву демократичними процесами нового ладу. Недостатньо використані наукові праці останніх років з порушеного питання.

У книзі, на наш погляд, слід було б дати більш глибокий аналіз об'єктивних причин і суб'єктивних факторів, які зумовлюють процес зростання керівної ролі партії в

єдиній системі органів державної влади по розширенню соціалістичної демократії. У рецензованій праці недостатньо показано роль партійних організацій республіки у зміцненні дисципліни й організованості, розширенні гласності, розвитку критики й самокритики для вдосконалення демократії. Адаже справжнє народовладдя невід'ємне від свідомості і відповідальності громадян. Бажано було б показати досвід роботи парторганізацій по залученню жінок до управління державою і суспільством.

Праця перевантажена цифровим і фактичним матеріалом, який часто має ілюстративний характер, іноді не проаналізований (с. 30, 40, 84, 122 та ін.). Це дещо знижує науковий рівень роботи. В багатьох місцях діяльність парторганізацій республіки у розширенні соціалістичної демократії показана схематично і фрагментарно (с. 41, 62, 107 та ін.). Іноді на прикладі роботи одного партійного комітету автор робить узагальнення (с. 73—74). В монографії відсутній глибокий аналіз форм і методів партійного керівництва демократичними процесами в радянському суспільстві. В наслідок цього автору не вдалося в ряді випадків витримати історико-партійний аспект дослідження.

В рецензованій праці є неточності і окремі положення, які потребують пояснення. Так, на с. 20 йде мова про дівість Конституції УРСР 1936 р., а посилання зроблене на Конституцію УРСР 1977 р. На с. 63 наведена лєнінська цитата, яка, на наш погляд, не досить вдало пов'язана з контекстом. Автор вживає термін «депутатська рада» (с. 74), який досі не зустрічався в літературі, а тому варто було б пояснити його.

У книзі вміщено додаток, який включає витяги з документальних матеріалів партії і Радянського уряду (Конституція СРСР 1977 р. Закон про трудові колективи, прийнятий в 1983 р. та ін.), але він виходить за хронологічні рамки дослідження, органічно не вписується в книгу.

Однак заслуговує схвалення те, що в книзі згруповано фактичні і статистичні матеріали про діяльність парторганізацій України в розвитку демократії в окремі таблиці, які будуть цінним посібником для інших дослідників даної проблеми, хоч у ряді таблиць (1, 2, 5) не дано посилань на відповідні джерела.

Однак, зазначені недоліки істотно не впливають в цілому на позитивну оцінку монографії А. П. Конашевич, яка є одним із перших досліджень в республіці з питань розвитку соціалістичної демократії на сучасному етапі в історико-партійному плані.

Л. К. ДОБРОВОЛЬСЬКА (Ровно)

ДОКУМЕНТИ ПРО БОРОТЬБУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ РЕСПУБЛІКИ ЗА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

*Промисленность и рабочий класс
Украинской ССР, 1951—1958 :*

Сборник документов и материалов.

Киев: Наук. думка. — 1984. — 583 с.

Дослідники проблем історії робітничого класу та індустріального розвитку республіки одержали збірник документів і матеріалів про розвиток промисловості та робітничого класу УРСР у 50-ті роки, підготовлений Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, Центральним державним архівом Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління Української РСР (ЦДАЖР УРСР), Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститутом історії АН УРСР*.

Видання складається з двох частин — «Промисловість Української РСР у 1951—1958 рр.» та «Робітничий клас Української РСР у боротьбі за виконання народногосподарських планів», і такий поділ — цілком правомірний. У збірнику опубліковано ряд документів з партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ЦДАЖР УРСР, Центрального державного архіву народного господарства СРСР, Центрального державного архіву кіно — фото-фонодокументів УРСР, обласних державних архівів Української РСР. Дане видання, як і аналогічні попередні, побудоване за тематико-хронологічним принципом. У передмові до нього показано основні напрями розвитку індустрії в УРСР та розкрито найважливіші питання боротьби робітничого класу республіки під керівництвом Комуністичної партії за розвиток промисловості та економіки в цілому.

Археографічне опрацювання матеріалів та документів здійснено згідно з «Правилами издания исторических документов в СССР» (М., 1969). У книзі вміщено покажчики — географічний і установ, список скорочень, перелік документів, що публікуються. Істотно збагачує видання науковий коментар до документів.

Збірник відкривається матеріалами XIX та XX з'їздів КПРС про розвиток промисловості у п'ятій та шостій п'ятирічках. Ряд документів розкриває цілеспрямовану діяльність Компартії України, партійних організацій по керівництву нарощуванням індустріального потенціалу республіки (док. 51, 57, 106, 109, 129 та ін.).

Багато матеріалів збірника розповідають про такий важливий для 1951—1958 рр. напрям розвитку промисловості, як будівни-

цтво нових великих індустріальних об'єктів, оснащення їх сучасною технікою. У той період стали до дії 1090 великих промислових підприємств, було збудовано ряд теплових електростанцій, а також дві великі ГЕС — Каховську й Кременчуцьку (док. 15, 91), побудовано Південний гірничозбагачувальний комбінат, 263 шахти та 3 вугільні розрізи (док. 129, 142). Було споруджено також 19 нових домених та 26 мартенівських печей загальною потужністю відповідно 11,9 млн. т і 9,6 млн. т на рік (док. 10, 123, 128, 132, 142 та ін.).

Цільне місце відведено у виданні документам і матеріалам, присвяченим машинобудуванню, яке розвивалося досить швидкими темпами. Міста Львів, Суми, Кременчук, Херсон та інші стали новими центрами цієї важливої галузі промисловості (док. 16, 44, 130). За 1951—1955 рр. в УРСР було збудовано понад 100 підприємств харчової та легкої промисловості.

Ряд документів збірника свідчить про нарощування економічної потужності промислових підприємств шляхом механізації та автоматизації виробничих процесів. Продуктивність праці за 8 років у промисловості республіки підвищилася на 73%, випуск валової продукції зріс більше ніж у 2,6 раза. Книга містить багато інформації про виробничу діяльність заводів й фабрик різних галузей індустрії, випуск різноманітних видів продукції, хід та дострокове виконання виробничих планів, впровадження нової техніки тощо.

Не обійшли увагою упорядники збірника й постійні зв'язки основних галузей промисловості УРСР із спорідненими галузями індустрії братніх республік країни. Адже ці зв'язки значно сприяли забезпеченню розвитку народного господарства СРСР як єдиного народногосподарського комплексу. Про це свідчать, наприклад, матеріали про допомогу промислових підприємств республіки новобудовам країни (док. 8, 11, 14, 30, 37, 38 та ін.).

Документи видання показують, що всім областям Української РСР у той період був притаманний високий індустріальний розвиток, що саме у той час відбулося подолання відставання у промисловому відношенні західних областей республіки.

Основний виробничий та соціально-політичний сили Радянського Союзу — робітничому класові — належить головна роль у розвитку економіки країни, республіки. Під керівництвом Комуністичної партії, виявляючи масовий трудовий героїзм, цей клас і в 50-і роки забезпечив реалізацію курсу КПРС на прискорення темпів економічного розвитку.

Документи збірника відображають зростання кількісного та якісного складу робітничого класу. Значне місце відведено тим з них, які розповідають про підготовку кадрів молодих робітників у системі профтехосвіти та безпосередньо на виробництві (док. 246, 263, 271, 292, 314 та ін.).

Матеріали книги свідчать про самовіддану боротьбу робітничого класу за дальший розвиток індустрії, економіки в цілому. Широко представлені документи про хід і розвиток різних форм соціалістичного змагання у промисловості, трудові успіхи

* Редакційна колегія: В. О. Романцов (відповідальний редактор), Ю. В. Бабко, О. М. Коваленко, В. В. Кузьменко, А. В. Санцевич. Укладачі: А. А. Кондрацький, В. О. Пронін, А. М. Михайличенко, Н. І. Стеценко, В. С. Скорина, І. М. Шевчук, О. І. Штиволока (старший укладач).

передовиків, новаторів виробництва, впровадження передових методів праці.

Значний інтерес становлять цікаві з наукової точки зору матеріали про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу робітників УРСР та інших республік.

В цілому можна констатувати, що даний збірник охоплює значне коло основних питань важливої й багатогранної теми. Проте деякі її аспекти можна було б показати ширше, наприклад, історію розвитку провідних підприємств республіки, реконструкцію окремих з них, участь робітників у технічній творчості, боротьбі за впровадження нової техніки та технології. На наш погляд, у виданні недостатньо розкрито процеси модернізації діючого устаткування, технічного переозброєння провідних галузей важкої промисловості республіки. На жаль, серед документів мало таких, у яких були б дані про чисельний склад провідних

загонів робітничого класу, зростання рядів кадрових робітників. Мабуть, доцільно було б подати документи і матеріали про підвищення матеріального добробуту робітничого класу у ті роки, зростання заробітної плати, поліпшення житлових умов тощо. Як відомо, у 50-ті роки мали місце певні труднощі й недоліки у розвитку окремих галузей народного господарства, зокрема, вугільної промисловості республіки. Ці та інші проблеми економічного розвитку УРСР слід було хоча б коротко відобразити у виданні. Збірник набагато виграв, якби у ньому було вміщено й іменний покажчик.

І все ж рецензоване видання має прислухатися науковцям у розробці актуальних проблем історії робітничого класу.

М. Р. ПЛЮЩ (Київ),
О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

НАЦІЯ І ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Горовский Ф. Я., Римаренко Ю. И.

*Марксистско-ленинская теория нации
и социалистическая практика.*

Київ: Головное изд-во
изд. об-ня «Вища школа», 1985. — 263 с.

В сучасну епоху, коли питання зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху в боротьбі за корінні інтереси трудящих, їх національну консолідацію, за комуністичні ідеали вийшли далеко за рамки окремих держав, радянський досвід становлення, розвитку і зближення соціалістичних націй, зміцнення й удосконалення їх взаємовідносин має велике інтернаціональне звучання. В цьому плані рецензована монографія відповідає завданням великомасштабного підходу до висвітлення соціальних проблем розвитку радянського суспільства, поставлених перед суспільствознавцями Комуністичною партією в рішеннях з'їздів і пленумів її ЦК.

Потреба в подібній праці існувала давно, хоч в українській радянській історіографії вже створено чимало досліджень на цю тему. Однак, порушуючи окремі аспекти, їх автори не могли всебічно висвітлити історію розвитку української соціалістичної нації в цілому. Для цього необхідно було піднятися на новий ступінь і на основі нагромаджених знань, а також розробки ряду ще не вивчених або слабо досліджених питань дати її цілісне висвітлення. Рецензована монографія і є певним кроком у розв'язанні цього завдання.

Її автори відомі широкий науковий громадськості своїми працями, присвяченими розвитку і зближенню соціалістичних націй, радянському народові — новій історичній спільності людей, а також критиці фальсифікаторських перекуреннь марксистсько-ленінської теорії нації, національної політики КПРС. У своїй новій книзі вони

аналізують становлення й основні етапи розвитку історико-економічної теорії нації, розглядають домарксистську філософську та соціологічну літературу з даної проблеми і викладають марксистсько-ленінську історико-економічну теорію нації. На цьому фоні чітко простежується розвиток концепції нації в світогляді українських революційних демократів, безсумнівною заслугою яких є підхід до нації як до категорії, зміст якої розкривається через матеріальний і духовний розвиток народу (с. 14, 15 та ін.).

Характеризуючи багату теоретичну спадщину основоположників наукового комунізму з питань генезису націй, автори особливо спинаються на принципи історизму, який дав можливість К. Марксу і Ф. Енгельсу глибоко вивчити дане питання насамперед з точки зору соціально-економічного розвитку, розглядаючи сферу суспільних відносин підпорядкованою, вторинною в цих процесах. Саме такий діалектико-матеріалістичний, послідовно класовий підхід, відзначають автори, сприяв виробленню класиками марксизму основоположних принципів теорії нації і національної політики пролетарських партій, які стали наріжним каменем для комуністів усього світу (с. 29).

У книзі проаналізовано праці В. І. Леніна, присвячені теорії, політиці і програмі партії з національного питання. Вони підводять читача до важливого висновку про те, що національне питання підпорядковане соціальному, що національні відносини завжди залежать від конкретної історичної обстановки, від соціально-політичного розвитку країни. Авторі характеризують ленінську теоретичну спадщину як «якісно новий етап у розробці загальної теорії нації, вище досягнення марксистської теоретичної думки» (с. 30).

Водночас одна з позицій авторів, на наш погляд, потребує більшої доказовості. Мається на увазі їх твердження про те, що класики марксизму-ленізму не дали закінченого визначення національної спіль-

ності. При цьому автори посилаються на висловлені в різний час судження учених, які пояснюють, чому цього не зробив В. І. Ленін (с. 59). В книзі обгрунтовується думка, що вперше наукове визначення нації дано в 1913 р. Й. В. Сталіним у його статті «Марксизм і національне питання». На доказ цього наводяться висловлювання В. І. Леніна, де вона високо ним оцінюється (с. 60, 61). Однак аналіз авторами рецензованої праці воістину невичерпної теоретичної спадщини Володимира Ілліча з цих проблем свідчить про те, що в його творах дано характеристику всіх ознак нації. Дане питання є надзвичайно важливим і принциповим. Воно потребує строгої наукової об'єктивності й дальшого поглибленого осмислювання.

Одне з центральних місць у книзі займає виклад теорії соціалістичної нації. Автори аналізують місце і роль націй у соціально-економічному й духовному житті суспільства, досліджують їх сутність і специфічні ознаки в умовах соціалізму й капіталізму, процес утвердження в СРСР соціалістичних національних відносин, братерської непорушної дружби народів, інтернаціоналістсько-патріотичне виховання трудящих.

У книзі розглядаються економічні основи розвитку націй, процес посилення соціальної однорідності класів, зближення культур, морально-політичне й духовне обличчя соціалістичних націй. Автори характеризують соціальний розвиток народів СРСР, показують, що на сучасному етапі процес всебічного розвитку і зближення націй розвивається на вищому ступені зрілості соціально-економічних відносин у рамках нової історичної спільності — радянського народу.

Можна з повною підставою стверджувати, що праця написана на рівні часу. В ній порушено й висвітлено ряд нових процесів і явищ, історіографія яких лише починає складатися. Так, значну увагу автори приділили розкриттю провідної ролі радянського робітничого класу в інтернаціональному згуртуванні і єднанні трудящих країн (с. 220, 230 та ін.), впливу багатонаціональних трудових колективів на виховання людей праці в дусі взаємодопомоги, братерства і дружби народів (с. 172—176 та ін.), розглянули поняття «культура міжнародного спілкування», яке було вперше обгрунтоване в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Це поняття ввібрало в себе основоположну вимогу соціалізму в галузі національних відносин, а саме — гармонійне поєднання національного й інтернаціонального в суспільному житті (с. 209, 210 та ін.).

У цьому зв'язку слід відзначити, що деякі нові питання, які владно ввійшли і входять в життя нашого суспільства, лишилися поза полем зору авторів, зокрема, про зближення соціального обличчя робітників, селян та інтелігенції, ролі їх союзу як творців нового суспільства в удосконаленні соціалізму, у розвитку нової соціальної й інтернаціональної спільності.

Як відомо, тривалий час серед дослідників дискутувалося питання про доціль-

ність спеціального визначення поняття соціалістичної нації. Нині в науковій літературі на основі марксистсько-ленінських критеріїв типізації націй глибоко вивчено класово-соціальний зміст, відмінності соціалістичної нації від буржуазної, що дало можливість провідним спеціалістам з даної проблеми (Ю. В. Бромлею, С. Т. Калтахчану, М. І. Куліченку) сформулювати свої визначення цього поняття. Дають його і автори рецензованої праці. На наш погляд, їхня дефініція соціалістичної нації об'єктивно відображає глибокі зміни у загальних ознаках нації в умовах соціалізму (с. 125). Як робоче визначення воно прийняте вже й нині. Однак його (як, до речі, й інші характеристики соціалістичної нації) радянським суспільствознавцям необхідно удосконалювати й далі.

Автори знайшли правильні пропорції при висвітленні інтернаціональних і національних факторів у формуванні й розвитку соціалістичних націй, в дальшому зміщенні інтернаціональної єдності радянського народу. В монографії підкреслюється, що комуністичні партії, насамперед КПРС, її бойові національні загони в союзних республіках вважають принцип пролетарського інтернаціоналізму найважливішою складовою частиною своєї ідеології і політики. Характеризуючи основні риси інтернаціоналізму, дослідники відзначають, що в результаті перемог Великого Жовтня і побудови соціалізму в СРСР втілено у життя принципи соціалістичного інтернаціоналізму й патріотизму. В книзі висвітлено актуальні проблеми теорії і практики інтернаціоналістсько-патріотичного виховання трудящих, методологічні аспекти цих питань, розглянуто шляхи подолання націоналістичних пережитків як умову дальшого розвитку соціалістичних націй. Докладно аналізуються проблеми інтернаціоналізму й патріотизму в галузі національних відносин, звернуто увагу на ту обставину, що процес інтернаціоналізації національних відносин має міцний матеріалістичний фундамент — єдиний народногосподарський комплекс, що склався в межах усієї країни.

Важливою позитивною рисою книги є те, що її автори не обходять дискусійні питання, яких ще є чимало в галузі теорії нації, соціального й інтернаціонального розвитку радянського народу, в інших аспектах проблеми, про що свідчать дискусія про розвиток нації у 60-і роки матеріали «круглого столу» журналу «Вопросы истории» (1980, № 6, с. 23—83), статті історіографічного й оглядового характеру. Полемізуючи з дослідниками, автори, як правило, чітко обгрунтовують свою точку зору на ті чи інші питання. Вони, зокрема, відстоюють думку про те, що наявність національної державності не є ознакою нації, що радянський народ не є якоюсь супернацією, а являє собою нову інтернаціональну спільність людей. Дослідники ведуть науково обгрунтовану дискусію з ідейними противниками, викриваючи різноманітні буржуазно-націоналістичні, ревізійські й реформістські тлумачення сутності нації, перекручення марксистсько-ленінського вчення про нації й національні відносини при капіталізмі й соціалізмі.

Проте, як і будь-яке багатопланове наукове дослідження, навіть уже апробоване й опубліковане, рецензована монографія не позбавлена недоліків. Так, у ній замало історіографії (того, що дали автори в одному абзаці, явно недостатньо). А вона дала б можливість читачеві чіткіше уявити, які питання вже висвітлені в науковій літературі з достатньою глибиною і повнотою й що нового вносить у неї рецензована монографія. Докладніше могла б прозвучати в книзі й тема науково-технічної революції, її значення в удосконаленні національних відносин. Всебічно характеризуючи роль робітничого класу як провідної сили інтернаціональної єдності радянського народу і відзначаючи основні тенденції його роз-

витку, дослідникам варто було б спинитися й на такому явищі, як зниження темпів зростання чисельності робітників, що почалося в 70-і роки, й пояснити його. Можна було б знайти й інші часткові недоліки. Однак вони не впливають на загалом високу оцінку монографії Ф. Я. Горовського та Ю. І. Римаренка. Історіографія теорії та історії нації поповнилася змістовним дослідженням, яке є ще одним кроком українських радянських вчених в її осмисленні, у втіленні в практику соціалістичного будівництва обґрунтованих закономірностей і тенденцій національного розвитку.

Н. В. КОМАРЕНКО (Київ)

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Пинеґина Л. А.

*Советский рабочий класс
и художественная культура:
1917—1932.*

М., Изд-во МГУ, 1984. — 240 с.

В радянській історичній літературі фактично до останнього часу головним чином досліджувалося питання про залучення робітничого класу до культурного будівництва. Його роль як суб'єкта духовної культури вивчена поки що недостатньо. Тому книга Л. О. Пинеґіної викликала інтерес наукової громадськості. На прикладі діяльності організації пролетарської культури (Пролеткульту, Всеросійської асоціації пролетарських письменників, Асоціації художників революційної Росії, Асоціації пролетарських музикантів та ін.) автор розглянула основні напрямки художньої творчості трудящих. В монографії хронологічно охоплено весь період самостійного існування цих об'єднань на території Російської Федерації аж до їх розпуску і організації творчих спілок, створених після опублікування резолюції ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій».

У рецензованій праці, яка в цілому відзначається продуманою структурою, дається ґрунтовний аналіз праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна з питань розвитку культури в антагоністичному суспільстві і шляхів формування соціалістичної культури тощо.

Принципове значення для цього, як підкреслила автор, мала думка основоположників наукового комунізму про чітку ідейно-політичну позицію останньої, відданість соціалістичним ідеалам, нерозривний зв'язок із прогресивною культурною спадщиною минулого.

Визначальним для марксистської естетики став принцип партійності, блискуче розвинутий В. І. Леніном у статті «Партійна організація і партійна література».

Всебічно проаналізувавши ленінські принципи ідейності, партійності, народності, Л. О. Пинеґіна вказує на їх основоположне значення для дослідження розглядуваної теми. Автор спиняється також на працях В. І. Леніна, в яких піддано критиці помилкові теорії ідеологів Пролеткульту, що відстоювали виключне право цієї масової організації на вироблення особливості, «чисто пролетарської» культури виключно силами індустріального робітничого класу. На противагу пролеткультівській, як підкреслюється в книзі, в ленінській концепції визначено завдання пролетаріату — не придумування нової культури, а розвиток кращих зразків, традицій існуючої культури «з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури»¹. Володимир Ілліч розглядав її створення як складову частину плану будівництва соціалізму в нашій країні.

Детальний аналіз праць основоположників наукового комунізму допоміг автору всебічно обґрунтувати три виміри, три якості, завдяки яким робітничий клас виступає як суб'єкт культурного процесу: по-перше, як політична сила суспільства, що керує культурним будівництвом через систему партійних і державних установ; по-друге, основний виробник благ, який створює матеріальну базу для культури; по-третє, нова сила суспільства, що безпосередньо формує духовні цінності і постачає кадри спеціалістів усім галузям науки, мистецтва й літератури.

Цю характеристику ролі робітничого класу як суб'єкта культури, звичайно, можна доповнити, уточнити, але в цілому вона має узагальнюючий характер, забезпечує повне й об'єктивне уявлення про його реальне значення в її розвитку. В книзі відзначено, що ці три генеральні напрями діяльності пролетаріату в культурній сфері на різних етапах культурної революції вимагали від нього конкретного розв'язання десятків актуальних проблем. Так, зміст першого з цих напрямків в 20-х роках визна-

¹ Ленін В. І. Начерк резолюції про пролетарську культуру. — Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 442.

чався необхідністю оволодіти «наукою управління». Для другого було характерним здійснення ряду заходів, які сприяли підвищенню його культурно-технічного рівня, піднесенню продуктивності праці, масовому розвитку науки й техніки, раціоналізаторства та винахідництва, підготовці кадрів технічної інтелігенції. Третій напрямок реалізується у формі участі трудящих у виробленні норм соціалістичної моралі й відповідних їм ціннісних орієнтацій та ідеалів, організації творчості робітників у галузі літератури, театру, образотворчого мистецтва тощо.

Різноманітний архівний матеріал, використаний автором, дав їй можливість висвітлити питання про безпосередній вклад робітничого класу як соціальної спільності, що володіє класовою ідеологією й психологією, у становлення соціалістичної художньої культури. При цьому вона виділяє три напрями його діяльності в цій галузі: організаційний, ідеологічний і естетичний. Такий підхід допоміг їй з достатньою повнотою, комплексно розглянути культурно-творчу активність трудящих.

Привертає увагу й розділ, в якому розкриваються особливості художньої творчості в перехідний період та ставлення організацій пролетарської культури до культурної спадщини минулого. Серед них вона виділяє пристрасну соціалістичну тенденційність і недостатній розвиток художньої форми. До цього ми додали б: її масовість і народність, високий емоційний заряд і оптимізм.

Неправильно вбачати, підкреслено в книзі, в учасниках пролетарського культурного руху єдину масу, що негативно ставилася до культури минулого. Існували принаймні три точки зору на цю проблему: 1) тієї частини діячів, яка в цілому правильно розуміла її, а також послідовність і нерозривність культурного процесу. Вона диференційовано підходила до оцінки матеріальних цінностей минулого; 2) не зовсім політично зрілих осіб, що визнавали необхідність вивчення, але однобічно тлумачили її роль; 3) переконаних і стійких противників цієї спадщини. Зауваживши, що саме до останньої групи пролеткультівців було прикуто увагу дослідників, Л. О. Пінегіна детально висвітлила погляди й позиції учасників двох перших груп пролетарського культурного руху. Об'єктивний, неупереджений підхід до аналізу їх складу, ставлення до культурної спадщини допоміг їй рельєфно й переконливо показати позитивний зміст практичної діяльності пролеткультівських організацій по розвитку художньої творчості робітників.

В рецензованому виданні всебічно висвітлюється процес становлення організаційних форм пролетарської літератури, йдеться про роботу гуртків і асоціацій пролетарських письменників. Об'єктивно оцінено діяльність Російської асоціації пролетарських письменників (РАПП) і її попередниць. Особливу увагу приділено ролі РАПП в об'єднанні письменників-комуністів, утвердженні в літературі принципу партійного керівництва, залученні тисяч трудящих до безпосередньої творчості. «Оцінка дійсної ролі РАПП і її поперед-

ниць, — підсумовує автор, — неможлива без врахування їх роботи по збиранню і формуванню робітничо-селянських літературних сил. Тут, як і в усіх інших галузях своєї бурхливої діяльності, РАПП припускалася багатьох помилок, перегинів... І все ж важливо пам'ятати, що саме ця організація першою підняла прапор боротьби за ідейну літературу, першою спробувала розквати творчу силу робітничого класу й... боролася за здійснення цього завдання» (с. 140).

Автор розглянула й таку тему, як «Робітничий клас і театр». Вона ламає звичну для істориків схему при висвітленні питання про ставлення трудящих до професійного театру в перші роки революції: він відкрив двері перед новим глядачем, пропонуючи безкоштовні вистави, і люди із вдячністю почали прилучатися до високого мистецтва. В рецензованій праці показано всю складність цієї ситуації, розповідається про безпосередню участь народних мас, зокрема робітничого класу, у створенні нового, соціалістичного театру. В цьому процесі дослідниця виділяє два напрями. З одного боку, спираючись на свої економічні й політичні завоювання, пролетаріат через профспілки, пресу керував і спрямовував цей процес. З другого, виступаючи безпосереднім творцем духовних цінностей, він виробив нові ідейно-естетичні принципи цього театру, його сценічні форми.

З інтересом сприймаються ті сторінки монографії, які присвячено творчості робітників у галузі образотворчого та музичного мистецтва. Здавалося б, а чи може бути скільки-небудь вагомим вплив пролетаріату на розвиток таких специфічних галузей духовної культури? А тим більше масовим? На ці запитання Л. О. Пінегіна дає ствердну відповідь. Вона детально розповідає про діяльність Асоціації художників революційної Росії, Російської (пізніше Всесоюзна) асоціації пролетарських музикантів, їх безкомпромісну боротьбу з псевдореволюційними і антимистецькими напрями. В праці наведено десятки прикладів, що свідчать про масовий характер участі робітників у роботі образотворчих та хорових гуртків, виставках, конкурсах, олімпіадах.

Рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, викликає сумніви правомірність виділення у розділі «Робітничий клас і театр» (як самостійного) питання про червоноармійський театр. Безперечно, він був провідником пролетарської політики серед бійців. Але називати його «різновидністю робітничого самодіяльного театру», водночас підкреслюючи, що більшість в армії становили селянські маси, мабуть, не зовсім точно й правильно. Якщо автор торкається цієї проблеми, то чому це не зроблено в розділах про творчість робітників у галузі літератури, образотворчого й музичного мистецтва? При ознайомленні з рецензованою книгою також звертає на себе увагу деяка нерівномірність у розподілі фактичного матеріалу за окремими періодами: значно більше — про перше десятиріччя Радянської влади й бідніше — наступний період. Хоча саме в ці роки (1928—1932) літературно-художнє

життя робітничого класу досягло небувало-го розквіту.

Не зовсім чітко охарактеризовано й організаційну належність Пролеткульту після 1920 р. У виданні не знайшли достатнього висвітлення такі питання, як роль робітничих культурних організацій у зміцненні міжреспубліканського співробітництва в галузі культури, розвитку їх зв'язків з аналогічними організаціями, які існували в капіталістичних країнах. Бажано було б ширше розповісти про становлення дружніх контактів представників робітничого класу

і художньої інтелігенції, їх зближення тощо.

В цілому рецензована монографія підготовлена на належному ідейно-теоретичному й науковому рівні. Вона відіграє позитивну роль у дальшому вивченні революційно-перетворюючої діяльності пролетаріату в галузі культури як у цілому в країні, так і союзних республіках, зокрема УРСР.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ),
Л. І. ТКАЧОВА (Київ),
П. І. ЯЦЕНЮК (Чернівці).

ПОЛІТИКА РЕАЛІЗМУ І ЗАХІДНІ ДЕРЖАВИ

*Укрепление социалистического содружества
и политика западных держав*

// Петерс И. А., Потехин А. В.,
Аппатов С. И. и др. Киев: Наук. думка.—
1985. — 296 с.

В рецензованій монографії, підготовленій до друку колективом авторів, комплексно проаналізовано одну з найбільш актуальних проблем сучасності — взаємовідносини країн соціалізму з розвинутими капіталістичними державами Заходу. Дослідники прагнули висвітлити ряд питань теми, зокрема, роль соціалістичної співдружності у світовій економіці й політиці, що зростає у міру розвитку окремих країн системи та зміцнення їх єдності, розкрити сутність зовнішньополітичного курсу держав-учасниць Варшавського договору щодо країн Заходу, а також політики останніх у Східній Європі. Вони охарактеризували «індивідуальні» позиції та поведінку провідних розвинутих капіталістичних держав по відношенню до країн соціалізму й та ін. Звичайно, в рамках однієї книги, до того ж обмеженої за своїм обсягом, було важко проаналізувати ці проблеми однаковою мірою. На наш погляд, авторському колективу в цілому вдалося виконати поставлене перед собою завдання.

В книзі досить чітко і переконливо викладено головні принципи, на основі яких соціалістичні країни прагнуть будувати відносини з капіталістичними державами (мирного співіснування та змагання). Координуючи зовнішню політику, зміцнюючи економічний і оборонний потенціал, вони, як підкреслено в рецензованому виданні, досягли значних успіхів у справі успішного втілення цих принципів у життя в 70-і роки, продовжують невпинно боротися за збереження та розвиток всебічних мирних взаємовідносин із західними державами на сучасному етапі, коли з вини насамперед американського імперіалізму різко загострилася міжнародна обстановка (кінець 70-х — початок 80-х років). Серед причин, якими було викликане це загострення, автори книги першими справедливо називають нові й нові спроби країн капіталізму на чолі із Сполученими Штатами організувати «хрестовий похід» проти соці-

алізму, сил національного й соціального визволення, експортувати контрреволюцію, підірвати єдність, економіко-технічний і морально-політичний потенціал соціалістичних країн. Імперіалісти розраховують викликати розкол в їх середовищі, «ерозію» соціалізму серед окремих членів соціалістичної співдружності. Однак усі ці спроби зазнавали й зазнають ганебного краху. «На виклик, який кинули найбільш агресивні кола імперіалізму справі миру, на стратегію антирозрядки, яку вони здійснюють, — як зазначається в рецензованій праці, — соціалізм відповідає посиленням боротьби за припинення сповзання до ядерної катастрофи, за забезпечення мирного співіснування держав різних суспільних систем» (с. 63).

Широкомасштабні й конкретні мирні ініціативи РСРП та братніх країн соціалізму перешкоджають учасникам агресивного блоку НАТО на чолі із США здійснювати в повному обсягу заплановані ними нові програми переозброєння, переведення гонки озброєнь на більш високий і небезпечний рівень. Завдяки цьому, під впливом антивоєнного руху, економічних труднощів серед капіталістичних держав загострюються суперечності за проблем війни та миру, військових приготувань і витрат, відносин Схід-Захід і т. ін. У монографії цілком правильно протиставлено позиції країн Західної Європи, більш зацікавлених й схильних зберегти й розвивати економічні, науково-технічні, гуманітарні й інші зв'язки з державами Східної Європи, та США, які ведуть «жорстку» політику ембарго, санкцій та конфронтації. Разом з тим автори рецензованої книги підкреслюють, що з огляду на ряд причин доцентрова тенденція в «атлантичному світі» нині продовжує переважати над відцентровою. Американському імперіалізму вдається нав'язати агресивні антикомуністичні плани своїм західноєвропейським союзникам. При цьому насамперед використовуються спільність їх класових інтересів, механізм НАТО, економічна «взаємозалежність». Так, після розміщення у Західній Європі американських ядерних ракет середньої дальності там «планується широке переозброєння армії НАТО надсучасними системами неядерної зброї нового покоління» (с. 84—85). Нині Вашингтон намагається втягнути Західну Європу у гонку космічних озброєнь.

Характеризуючи «східну політику» провідних капіталістичних держав — США, Англії, ФРН та Франції, — автори рецензованого видання виділяють як спільні, так і специфічні її риси, притаманні кожній з цих країн. Специфічні особливості визначаються як об'єктивними факторами (починаючи з географічного становища та історичних традицій і закінчуючи військовим і економічним потенціалом), так і суб'єктивними — тим, які партії, фракції й політичні діячі перебувають у той чи інший період біля керма державної влади, як вони оцінюють міжнародну ситуацію, свої завдання й можливості в плані здійснення курсу щодо країн соціалістичної співдружності в цілому та окремих її членів зокрема. Наприклад, уряд генерала де Голля або «мала коаліція» на чолі з тогочасним федеральним канцлером ФРН В. Брандтом підходили з більш реалістичних позицій до відносин з державами поліції Захід—Схід, ніж консервативні кола у США та Західній Європі. Найбільш значні зрушення на шляху до взаємовигідного поліпшення відносин між соціалістичними й капіталістичними країнами не випадково пов'язуються з їх іменами. З іншого боку, як підкреслено в рецензованому виданні, проголошений президентом Рейганом «хрестовий похід» проти комунізму в політичному плані означає намагання, остаточно покінувши з розрядкою, перейти до відвертої конфронтації із світом соціалізму. Це виявилось у зриві переговорів із соціалістичними країнами з ряду ключових для нормалізації міжнародної обстановки проблем сучасності, у спробах добиватися будь-якими засобами послаблення країн реального соціалізму. У сфері економіки «хрестовий похід» націлено на те, щоб завдати шкоди народногосподарській могутності країн соціалістичної співдружності.

Автори детально проаналізували скоординовану спільну й індивідуальну зовнішньополітичну та економічну діяльність країн соціалізму, основні цілі, зміст і найрізноманітніші її форми і методи, завдяки яким

їм вдається реалізувати миролюбні принципи своєї політики.

У цій змістовній і в цілому корисній науковій праці, на жаль, трапляються й окремі недоліки, повторює та інші огріхи. Наприклад, автори на с. 119, перелічуючи причини, через які правлячі кола США на рубежі 60—70-х років змушені були переглянути ряд своїх зовнішньополітичних і воєнних доктрин, чомусь не згадали про найважливіші з них — встановлення стратегічного паритету між СРСР та США, поразка агресії американського імперіалізму у В'єтнамі. У праці неодноразово згадується про «диференційований підхід» США та інших капіталістичних держав до країн соціалістичної співдружності, але не розглянуто його конкретні особливості.

Викликають сумніви й окремі авторські формулювання, які зустрічаються на деяких сторінках видання, зокрема «про множення схожих рис у політиці й соціально-економічному житті, культурі країн соціалістичної співдружності» (с. 30), про принцип соціалістичного інтернаціоналізму, як основу відносин країн соціалізму з «народами, що ведуть боротьбу проти імперіалізму й колоніалізму» (с. 47), про нормалізацію відносин між ПНР та ФРН, як «передумови для розвитку відносин Польщі з іншими європейськими капіталістичними країнами» (с. 217—218).

Мюнхенську угоду було визнано не «недійсною», а «жальгідною із самого початку» (с. 244). Угрупування ЄАВТ у 1980 р. уже не існувало (с. 199). На деяких сторінках праці наведено неточні статистичні дані: про зменшення експорту держав Заходу у країни Східної Європи в 1981 р. (с. 106), товарооборот НДР з розвинутими капіталістичними країнами (с. 208) й т. ін. Ці недоліки не применшують наукової цінності рецензованого видання. В ньому чітко проаналізовано й охарактеризовано ряд кардинальних проблем теми, міститься інформація, яка становить інтерес не лише для фахівців, а й широким кіл читачів.

Ю. М. МЕЛЬНИКОВ (Москва)

ОСНОВНИ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1985 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 135. Партия в годы Великой Отечественной войны: (Источниковедение и историография проблемы). Киев. Терещенко Г. И., Кутузова Н. Г. Развитие историко-партийных исследований на Украине о руководящей роли КПСС в годы Великой Отечественной войны (1971—1980 гг.); Агафонов А. И., Гаврилова Н. В. Партийное руководство Советами Украины (1941—1945 гг.); Марчук Л. И., Гордеев А. Ф., Дробот И. И. О деятельности Компартии Украины по руководству комсомолом в период Великой Отечественной войны; Дрожиин В. П. Коммунистиче-

ская партия — вдохновитель и организатор трудового подвига трудящихся Украины (1941—1945 гг.); Галаган В. Я. О деятельности Коммунистической партии по мобилизации трудящихся на оказание помощи Красной Армии; Тимошенко И. И., Орлянский С. Ф. О создании и идейно-организационном укреплении партийного подполья на Украине в начальный период Великой Отечественной войны; Мазыло И. В. Партия — организатор героической борьбы партизан и подпольщиков на коммуникациях немецко-фашистских войск на временно оккупированной территории УССР; Захаров И. З. О партийном руководстве укреплением единства и дружбы

народов СССР в годы Великой Отечественной войны: (Обзор литературы 80-х годов); Мельник Л. Г., Король В. Е. Деятельность партийных организаций по укреплению научного и культурного сотрудничества народов СССР (1941—1945 гг.); Зайцева З. И. Восстановление и укрепление партийных организаций Украины (1943—1945 гг.); Озерский Ю. И. Вклад военных советов, политорганов Красной Армии в возрождение хозяйственной и культурной жизни Украинской ССР (1943—1945 гг.); Бондарчук Н. Д., Коваленко Л. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по мобилизации женщин на восстановление народного хозяйства (1943—1945 гг.); Евсейчик И. Ф. Об изучении деятельности КПСС по руководству легкой промышленностью в годы Великой Отечественной войны; Мингазудинов А. Ф., Гоцуляк В. П. Деятельность комсомольских организаций Советских Вооруженных Сил (1941—1945 гг.); Киселева Л. Т., Петруня Н. А. О восстановлении и организационно-политическом укреплении комсомольских организаций западных областей УССР (1944—1945 гг.); Калитко С. Л. Документальные публикации по истории местных партийных организаций Украины; Буряк Л. И. Печать как источник изучения патристического воспитания советских людей в годы Великой Отечественной войны: (Методика количественного анализа); Сорока Ю. М. Об источниках изучения деятельности партийных организаций по руководству печатью западных областей УССР; Савчук П. А., Позняк Е. В. Вопросы партийно-политической работы в мемуарах партизан и подпольщиков (1941-1944 гг.).

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 136. Возрастание руководящей роли КПСС в условиях строительства социализма и коммунизма: (Историкографическая проблематика). Киев. Соколов В. Н. Документ КПСС — важный источник изучения возрастающей роли партии в коммунистическом строительстве; Гайдук Л. Ф., Филинюк А. Г., Белявская О. С. Осуществление ленинского принципа единства политической и хозяйственной работы в условиях совершенствования развитого социализма: (Некоторые вопросы методологии и историографии); Борткевич С. И., Матвеева О. Н. Некоторые вопросы возрастания руководящей роли партии в деятельности местных Советов народных депутатов в условиях развитого социализма; Юрий Е. И., Лабур В. А., Кухарчик В. П. О партийном руководстве деятельностью профсоюзов на этапе развитого социализма: (На материалах очерков истории областных партийных организаций Компартии Украины; Андрушко А. И., Докашенко В. Н., Войналович В. А. Деятельность Компартии Украины по повышению роли профсоюзов в коммунистическом воспитании и развитии трудовой активности рабочего класса (1971—1980 гг.); Скловская Е. И., Антипенко Г. Г. Руководство КПСС трудовым воспитанием молодежи в условиях развитого социализма;

Дашевская Е. Г. Воспитание сельской молодежи на традициях Коммунистической партии и советского народа (1971—1975 гг.); Холодницкий В. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью комсомола по ускорению научно-технического прогресса в промышленности Украины; Тараненко Н. Г. Партийное руководство деятельностью комсомола по внедрению передового опыта в сельскохозяйственное производство в условиях развитого социализма; Парненко Г. К., Евпатова Л. П., Лысенко С. И. Деятельность КПСС по повышению роли трудовых коллективов в развитии общественной активности рабочего класса; Гончаренко С. В., Демкин П. А. Деятельность КПСС по осуществлению ведущей роли рабочего класса в укреплении дружбы народов СССР (1971—1980 гг.); Нагайцев А. Е. Историкография 70-80-х годов о роли КПСС как выразительницы интернационалистских идеалов рабочего класса, политики дружбы народов СССР; Мандебура Т. А., Терес Н. В. Некоторые вопросы деятельности КПСС по повышению культурно-технического уровня рабочего класса в 60-70-е годы; Колесник В. Ф., Топишко А. И. Деятельность партийных организаций Украины по развитию технического творчества рабочего класса республики в период социалистической реконструкции народного хозяйства; Кавка В. В., Бульба В. Г. Деятельность КПСС по формированию и развитию советского образа жизни; Беренштейн Л. Е., Михайлюк В. П., Бондаренко А. В. Партийное руководство реализацией Продовольственной программы; Панибудьласка В. Ф., Воронина А. И., Онищенко И. Г. КПСС — организатор сотрудничества братских республик в развитии советской науки в условиях развитого социализма; Шевчук В. П., Роговой Н. И. Некоторые вопросы историографии деятельности партийных организаций Украины по совершенствованию лекционной пропаганды в условиях развитого социализма; Новохатко Л. М. Интернационализм хозяйственной деятельности Компартии Украины в 1921—1937 гг.: (Некоторые вопросы историографии середины 50-80-х годов); Скоморовская Л. И. Советская историография о партийном руководстве ревкомов Украины на завершающем этапе гражданской войны; Орлова Т. В. Критика современных буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 137. Значение исторического опыта борьбы В. И. Ленина, большевиков против оппортунизма и ревизионизма. Киев. Горшков В. П., Рябцев В. П. Методология ленинского анализа истоков оппортунизма; Козницкий Н. Е. Из опыта борьбы В. И. Ленина против оппортунистической тактики меньшевиков, за единство действий левых сил (1910—1914 гг.); Квасовцев И. Т., Ковалева О. В. Разоблачение В. И. Лениным оппортунизма меньшевиков в вопросе о вооруженном вос-

станини (1905 г.); Юр П. С., Павко А. И. Из опыта борьбы В. И. Ленина против либеральных и оппортунистических извращений форм и методов борьбы российского пролетариата в революции 1905—1907 гг.; Калинин Ю. А., Кныш Г. Н. Из опыта борьбы большевиков Украины против попыток оппортунистов подчинить студенческое движение своему влиянию в период подъема революции 1905—1907 гг.; Некоз Н. Д., Левенец Ю. А. Из истории борьбы В. И. Ленина за установление связей большевистской эмиграции с партийными организациями России (1907—1912 гг.); Соколовская Г. Н. Из опыта борьбы большевиков Украины против оппортунистов в годы первой мировой войны; Акимов Ф. И. Исторический опыт борьбы В. И. Ленина, большевиков Украины против оппортунизма, за гегемонию пролетариата в революционном движении солдатских масс (1914 — февраль 1917 гг.); Ветров Р. И. Борьба большевиков Украины против идеологии и политики эсеров (март-декабрь 1917 г.); Серегина Н. С. Большевицкая печать — важнейшее средство борьбы Коммунистической партии против буржуазного национализма (октябрь 1917 — июль 1918 г.); Суровый А. Ф. Из опыта борьбы Коммунистической партии против влияния меньшевиков и эсеров в профсоюзном движении Украины (1917—1923 гг.); Переверзев Р. Д. Об участии Г. К. Орджоникидзе в борьбе против троцкистско-зиновьевского антипартийного блока; Божич Г. Н., Ершова Т. В. Исторический опыт борьбы контрольных комиссий КП(б)У против троцкизма в 1923—1930 гг.; Греченко В. А. Партийная и советская печать Украины в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока по вопросу о возможности построения социализма в СССР (1926—1927 гг.); Ярош Д. В. Партийное просвещение — активное средство в борьбе против троцкистско-зиновьевского антипартийного блока; (На материалах Компартии Украины); Олейниченко А. Н. Несостоятельность современных социал-реформистских интерпретаций роли марксистско-ленинской партии в период перехода от капитализма к социализму; Зарубин А. Г. Борьба В. И. Ленина против меньшевизма по вопросу о характере первой российской революции: (К разработке В. И. Лениным понятия «демократическая революция»; Потеряйко Я. И. Исторический опыт борьбы КПСС против правого оппортунизма: (На материалах Компартии Украины).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 31. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Григораш Н. Д. Український болгарист Микола Дем'янович Малайчук; Крізь М. М. Українсько-чесько-словацькі прогресивні громадські зв'язки 40—60 років XIX століття.

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 32. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чугайов В. П. Визвольна місія Радянських Збройних Сил в Європі в роки другої світової війни; Каїров С. Л. Сучасна радянська історіогра-

фія народно-визвольної війни 1941—1945 років в Югославії, Машенко Г. А. Польське радіомовлення в СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945); Шестаков Ю. П. Громадсько-політична діяльність К. Сверчевського в народній Польщі (1945—1947); Чорний М. В. Співробітництво радянських і болгарських вчених у дослідженні революційної спадщини Георгія Димитрова; Лазько Г. Г. Загострення польсько-французьких відносин у зв'язку з проблемою Східного пакту на рубежі 1934—1935 років; Гетьманчук М. П. Українська РСР у торгово-економічних зв'язках Радянського Союзу з Польщею в 1921—1923 роках; Крутиков В. В. З історії російсько-болгарських економічних зв'язків наприкінці XIX ст.; Полещук Т. С. Роль Львова в українсько-болгарських контактах у галузі освіти і науки (кінець XIX — початок XX ст.); Грицак Я. Й. Співпраця Івана Франка з польськими прогресивними діячами у пропаганді соціалістичних ідей; Даниленко В. М. Співробітництво вищих навчальних закладів УРСР та Югославії (60-70-ті роки); Бураков Ю. В., Васюта О. А. Радянська преса про рух солідарності народів СРСР з революційною боротьбою трудящих Польщі (1921—1926); Рибак О. З. Жіночий рух у Галичині останньої третини XIX ст. та його міжслов'янські зв'язки; Майборода Р. В. Інвентарі Сяницької землі XVIII ст. як джерело для вивчення аграрних відносин; Кривонос В. П. Роль кредиту в торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI — першій половині XVII ст.; Кушинська С. В. З історії класової солідарності трудящих Радянської України з революційними борцями Польщі (середина 30-х років); Козій А. М. Радянська історіографія про структурні зміни в помісному господарстві Польщі XVI-XVIII ст.; Рудь М. О. Питання соціально-економічного розвитку полабсько-прибалтійських слов'ян у сучасній історіографії НДР; Зашкільняк Л. О. Історія робітничого руху в дослідженнях польських комуністів 1925—1938 років; Чорний В. П. Болгарський національно-визвольний рух 60-початку 70-х років XIX ст.

Архіви України, № 5. Демченко Л. Я. Нововиявлені документи з історії робітничого руху на Україні в період революції 1905—1907 рр.; Зашкільняк А. С., Вradій Н. Ф. Пролетарська солідарність трудящих Східної Галичини з боротьбою російського пролетаріату в революції 1905—1907 рр.; (За документами ЦДІА УРСР у м. Львові); Миронець Н. І. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про використання поезії революційною соціал-демократією в агітаційно-пропагандистській роботі напередодні та в роки першої російської революції; Кіструська Н. В. Комплектування Державного архіву Дніпропетровської області документами особового походження; Литвин А. Д. Лозівський державний районний архів Харківської області; Сайчук І. А., Миць М. Р. Документи і матеріали з історії міста Луцька (1085—1985 рр.); Божко О. І., Молодчикова І. О. Нові документи ЦДАЖР УРСР про життя і діяльність

М. О. Шорса; Северинюк В. М. Джерела з історії київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» у фондах ЦДІА УРСР у м. Києві; Крикун М. Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст.; Мицик Ю. А. Документи Дніпропетровського історичного музею як джерело до вивчення історії Росії та України XVII—XVIII ст.; Купченко В. П. З досвіду роботи Держархіву м. Києва по вдосконаленню діловодства на промислових об'єднаннях і підприємствах міста; Типове положення про відділ (групу) відомчих архівів, комплектування і експертизи цінності документів державного архіву області, м. Києва і Севастополя; Овсій І. О. Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 — червень 1941. Збірник документів і матеріалів; Гальцов В. І., Новохатський К. Є. С. О. Шмидт. Российское государство в середине XVI столетия. Царский архив и личные летописи времени Ивана Грозного; Гісцева Л. З. Е. М. Апанович. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники; Масловська В. В. Засідання наукової ради Головархіву УРСР; Титова С. В. Використання архівних матеріалів до 40-річчя Великої Перемоги; Никирса М. Д., Паладян І. Г. Участь архівістів у відзначенні 45-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною; Харченко О. Д. «Весна в Плутах»; Славик О. П. Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю возз'єднання Закарпатської України з УРСР.

Архіви України, № 6. Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР про відзначення ювілеїв першої російської революції 1905—1907 рр.; Шандра В. С. Участь студентської і учнівської молоді України в революційних подіях 1905 р.: (За документами ЦДІА у м. Києві); Савчук В. П. Використання документів Держархіву Львівської області у народногосподарських

цілях; Никирса М. Д. Організація документальних виставок і підготовка фотографій у Держархіві Чернівецької області; Оснач В. С. Документи фонду ЦДАЖР УРСР «Виставка досягнень народного господарства Української РСР» як джерело з історії розвитку сільського господарства республіки; Левітас Ф. Л. Нові архівні джерела до вивчення історії трудових починів робітників України у відбудовний період (1921—1925 рр.); Ляпунов Ю. П., Силін С. Б. Документи і матеріали про соціалістичне змагання трудящих Чернівецької і Рязанської областей; Шийчук В. О., Миць М. Я. Документи Державного архіву Волинської області про перші соціалістичні перетворення на Волині (вересень 1939 — червень 1941 рр.); Сапун М. М. Документи Партиїного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України як джерело до вивчення діяльності національних комуністичних секцій на Україні в роки громадянської війни; Рикун Н. Г., Мількова О. В. Кам'янець-Подільський радгосп-технікум; Гнатюк Н. Ф., Долінський О. В. Соціалістичне строїтельство на Сумщині. 1921 — июнь 1941. Сборник документов и материалов; Уроцисті збори, присвячені 68-ій річниці Великого Жовтня; У колегії Головархіву УРСР; Луговський О. Г. Архівні установи республіки — до 80-річчя революції 1905—1907 рр. у Росії; Заходи архівних установ республіки на честь 50-річчя стахановського руху; Перебування у Головархіві УРСР і центральних державних архівах республіки архівістів з Нікарагуа; Філатова М. Б. Заочна науково-практична конференція з питань ініціативного інформування; Шевченко С. І. Науково-практична конференція у Держархіві Кіровоградської області; Калабаліна А. М. Виставка, присвячена 80-річчю з дня народження В. Л. Василевської; Крячок М. І. Зустріч архівістів з письменником Л. Д. Давидовим.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОЇ РАДИ «ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

З метою поліпшити координацію досліджень з історії радянського суспільства, зосередити увагу вчених, працюючих у цій галузі історичної науки, на вивченні важливих комплексних проблем сучасності створено Наукову раду АН УРСР «Історія радянського суспільства». Її очолив директор Інституту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор (заст. голови — д-ри іст. наук, проф. А. В. Лихолата С. В. Кульчицький і д-р іст. наук А. П. Гриценко).

Рада веде роботу по плануванню й координації наукових розробок актуальних і перспективних питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, соціалістичного й комуністичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, дружби та співробітництва радянських народів. Особлива увага приділятиметься дослідженням з такої важливої, комплексної теми, як історія класів і соціальних груп, що буде розроблятися за трьома основними напрямками: історія робітничого класу, селянства й інтелігенції.

До складу ради входять 49 науковців. Серед них 1 академік АН Української РСР (Ю. Ю. Кондуфор), 1 член-кореспондент АН УРСР (В. І. Клоков), 30 докторів і 17 кандидатів наук. Серед її членів — провідні вчені Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), викладачі ряду вузів республіки, зокрема Київського, Донецького, Львівського, Харківського, Одеського, Ужгородського, Дніпропетровського, Запорізького університетів, Київського, Кам'янець-Подільського, Полтавського, Ворошиловградського педінститутів, київських інститутів легкої промисловості, культури, інженерно-будівельного й ін.

Наукову раду «Історія радянського суспільства» створено на базі трьох рад. Зокрема, одна з них «Історія Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни» була республіканською секцією Всесоюзної наукової ради з комплексної проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція». До 1983 р. її роботою керував лауреат Державної премії УРСР, заслужений діяч науки УРСР, акад. АН УРСР М. І. Супруненко. Основними проблемами, які координувала рада, були «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «Історія громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції».

У 1960 р. організовано Наукову раду «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва». В 1981 р. Президія АН УРСР затвердила її новий склад (голова — Ю. Ю. Кондуфор) у кількості 42 чол. Се-

ред них — представники Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), вузів Києва, Львова, Ворошиловграда, Донецька та інших міст.

Вона веде роботу по координуванню наукових досліджень з історії Української РСР у період соціалістичного і комуністичного будівництва, зокрема, історії робітничого класу, колгоспного селянства, а також питань культурного співробітництва й дружби радянських народів, соціально-класової структури суспільства й ін.

За постановою Президії АН УРСР у 1978 р. створено Наукову раду «Історія Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.».

У своїй роботі по координації наукових досліджень з історії радянського суспільства всі ради приділяють особливу увагу формуванню своїх п'ятирічних планів, у процесі підготовки яких обговорювалися й затверджувалися теми колективних та індивідуальних досліджень, докторських і кандидатських дисертацій, визначалася їх актуальність, відповідність сучасному стану розробки тієї чи іншої проблеми. В планах на 1981—1985 рр. затверджено понад 190 тем досліджень, які велися в наукових установах АН УРСР і вузах республіки.

Важливою формою їх роботи було проведення наукових форумів, присвячених актуальним питанням історичної науки. Так, рада з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни» була організатором 11 сесій і конференцій, на яких заслухано більш як 200 наукових доповідей і повідомлень учених Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси та ін. Зокрема, в 1962 р. на її базі було проведено Всесоюзну конференцію «Робітничий клас і робітничий рух в Росії в 1917 р.», матеріали якої видано в Москві. В 1979 р. Наукова рада «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва» взяла участь в організації Всесоюзного симпозиуму на тему «Історія робітничого класу СРСР в умовах розвинутого соціалізму». На його засіданнях виступили історики Москви, Ленінграда, Білорусії, Азербайджану, Прибалтики та ін.

Водночас члени цих рад були активними учасниками всесоюзних і регіональних наукових форумів, а також сесій, конференцій і симпозиумів, зокрема таких, як «Історія Рад національних регіонів країни» (Рига, 1982), «Концепція розвинутого соціалізму — теоретична і методологічна основа вивчення сучасного етапу історії СРСР» (Москва, 1982 р.), «V демографічний всесоюзний семінар» (Львів, 1985 р.) й ін.

В процесі координації наукової роботи особлива увага приділялася зміцненню творчих зв'язків і співробітництва з науковими установами Москви, Ленінграда, братніх республік нашої країни, а також питанням організації спільних конференцій, що відіграли значну роль в подальшому розгортанні наукових досліджень істориків України, Грузії, Вірменії, Білорусії, Молдавії й ін. Так, в 1967 р. у Тбілісі відбулася об'єднана наукова сесія, присвячена 50-річчю Великого Жовтня, одним з організаторів якої був Інститут історії, археології і етнології ім. І. Джавахішвілі АН Грузинської РСР. В тому ж році в Єревані було проведено аналогічну спільну сесію (разом з Інститутом історії Вірменської РСР). У 1972 р. у Києві відбулася спільна наукова сесія українських та грузинських істориків. Матеріали цих форумів було надруковано окремими виданнями.

Важливою й ефективною формою координації наукових досліджень стали розширені засідання рад. (як вишні, так і на базі вищих учбових закладів республіки). Наприклад, на засіданні ради з проблеми «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва», що відбулося в Києві в 1982 р., серед інших питань порядку денного було заслухано інформації завідуючих кафедрами ряду провідних вузів Української РСР про стан розробки теми. В грудні 1983 р. аналогічне засідання

було проведене на базі Чернівецького університету. Погоджені учасники обговорили доповідь Ю. Ю. Кондуфора «Завдання історичної науки у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». Було прийнято відповідні рекомендації.

Нині особливого значення набула робота по координації досліджень з історії радянського суспільства у світлі положень нової редакції Програми КПРС, рішень XXVII з'їзду КПРС, пленумів ЦК КПРС, які висунули перед суспільствознавцями нові, відповідальні завдання щодо вивчення досвіду світового робітничого руху, питань створення нового суспільства в СРСР та інших соціалістичних країнах, діалектики виробничих сил і відносин, закономірностей становлення комуністичної формації тощо. Виконання цих важливих завдань багато в чому залежить від успішної діяльності Наукової ради «Історія радянського суспільства». Розроблено координаційний план з проблеми, до якого включено близько 130 тем колективних і індивідуальних досліджень, докторських і кандидатських дисертацій. При цьому особлива увага приділяється питанням орієнтації вчених, які працюють в наукових установах республіки і на кафедрах вузів, з метою розробки найбільш актуальних проблем історії радянського суспільства.

Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ ПІДПРИЄМСТВ СРСР: СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ»

13—14 травня 1986 р. у Кременчуці (Полтавська обл.) відбулася Всесоюзна науково-практична конференція на тему: «Історія підприємств СРСР: соціальний розвиток трудового колективу». Її організували Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії АН УРСР, Кременчуцький міський комітет Компартії України, Кременчуцький філіал ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна, ордена Леніна виробниче об'єднання «АвтоКрАЗ».

У роботі конференції взяли участь понад 100 учених з різних наукових центрів і вузів нашої країни. Активну частку у ній взяли вчені з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Донецька, Новосибірська.

Вступним словом конференцію відкрила заступник голови оргкомітету, зав. сектором індустріалізації Інституту історії СРСР АН СРСР, д-р іст. наук, проф. А. В. Митрофанова. На відкритті конференції виступив секретар Полтавського обкому Компартії України І. Ю. Горобець, учасників конференції вітав Герой Соціалістичної Праці, член Президії ВЦРПС, бригадир виробничого об'єднання «АвтоКрАЗ» С. Н. Заїченко.

На пленарному засіданні із змістовними

доповідями виступили перший секретар Кременчуцького міського Компартії України М. І. Залудяк, акад. АН УРСР П. Т. Тронько (Київ), доктори іст. наук, професори А. В. Митрофанова (Москва), Є. М. Скляренко (Київ), О. З. Ваксер (Ленінград), Л. С. Рогачевська (Москва), доктори іст. наук І. М. Некрасова (Москва), І. П. Остапенко (Москва), канд. іст. наук Л. І. Євселевський (Кременчук), канд. філос. наук О. М. Поступний (Харків), заст. секретаря парткому виробничого об'єднання «АвтоКрАЗ» М. П. Різниченко (Кременчук), заст. секретаря парткому виробничого об'єднання «Дормашинна» Н. Ю. Бакуменко (Кременчук). Доповідачі висвітлюли ряд як наукових, так і практичних проблем, пов'язаних з тематикою конференції, наголосивши при цьому на непересічному значенні рішень XXVII з'їзду КПРС у соціальному розвитку трудових колективів.

На конференції працювало дві секції. На першій з них — «Історіографія. Важливі проблеми» — виступили 3 доповідачі. Доктори іст. наук І. І. Комогорцев (Новосибірськ) та З. Г. Лихолобова (Донецьк), прислали свої доповіді проб-

лемі змалювання рис радянського робітника в літературі з історії підприємств, а канд. іст. наук О. І. Осташко (Кременчук) викрив ряд буржуазних фальсифікацій ролі трудового колективу в управлінні виробництвом. На цій секції було заслухано також 14 повідомлень, у яких висвітлювалися актуальні проблеми методології й методики вивчення основних напрямів становлення і розвитку соціалістичного трудового колективу, його функцій та відображення цих питань у рішеннях партії і уряду.

На засіданні другої секції — «Джерела висвітлення проблеми соціального розвитку трудового колективу» — з доповідями виступили кандидати іст. наук О. О. Траверсе (Полтава), Г. І. Бичков (Колосна), Н. Б. Лебіна (Ленінград). Вони розкрили ряд проблем, пов'язаних з використанням різних джерел, у тому числі документів КПРС, фондів фабрик і заводів у вивченні історії виробничих колективів. Крім того, на цій секції було заслухано 13 повідомлень.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій доктори іст. наук Л. С. Рогачевська і І. П. Остапенко доповіли про підсумки роботи секцій. Були також прийняті рекомендації, у яких, зокрема, наголошено на важливості дальшого розгортання досліджень історії промислових підприємств, висвітлення процесів формування нових якісних рис, соціального і морального обличчя та політичної культури членів трудового колективу, акцентовано увагу істориків на необхідності висвітлення ідейно-політичної роботи парт-організацій, практичної діяльності колективів тощо.

Учасники конференції зустрілись з робітниками та інженерно-технічними працівниками виробничих об'єднань «АвтоКрАЗ», «Дормашіна», Крюківського вагонобудівного заводу, швейної фабрики.

Л. І. ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ (Кременчук),
В. І. ШМИРЬОВА (Кременчук)

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

3—4 квітня 1986 р. в Дніпропетровську відбулася перша міжвузівська республіканська науково-методична конференція «Методика вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС в курсах суспільних наук». Її організовано Дніпропетровським обкомом Компартії України, Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, Дніпропетровським держуніверситетом та обласною науково-методичною радою викладачів суспільних наук. У конференції взяли участь секретарі міськомів та райкомів партії, ректори та викладачі суспільних наук вузів, технікумів, училищ і шкіл Дніпропетровщини, вчені ІПК КДУ, всього понад 700 чоловік.

Відкрив конференцію завідувач відділом науки та учбових закладів Дніпропетровського обкому партії Є. О. Козаков.

З вступним словом до учасників конференції звернувся секретар обкому партії Б. О. Сафронів. Він зосередив увагу на особливостях ідеологічної, пропагандистської роботи КПРС в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни, відзначив необхідність поєднання вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС з рішеннями конкретних завдань, поділених довідом партійних організацій області в цій справі.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді декана історичного факультету, зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського університету, проф. А. М. Черненко «XXVII з'їзд КПРС — етапна віха в житті партії і країни», зав. кафедрою наукового комунізму ІПК при Київському держуніверситеті, проф. В. І. Полуреза «Творчий розвиток марксистсько-ленінської

теорії в документах XXVII з'їзду КПРС», директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, проф. Б. І. Корольова «Завдання кафедр суспільних наук по вивченню матеріалів XXVII з'їзду КПРС», зав. кафедрою філософії Дніпропетровського держуніверситету, проф. І. А. Мороза «Організація роботи кафедр суспільних наук Дніпропетровського вузівського регіону по методичному забезпеченню вивчення матеріалів XXVII з'їзду КПРС», заст. директора Інституту підвищення кваліфікації при Київському держуніверситеті, проф. А. І. Кредісова «XXVII з'їзд КПРС і завдання критики буржуазної ідеології, реформізму і ревізіонізму в курсах суспільних наук».

На засіданнях 5 секцій було заслухано 16 доповідей і 80 повідомлень. Роботою секції історії КПРС керували проф. А. М. Черненко і зав. кафедрою історії КПРС ІПК при Київському держуніверситеті, проф. П. М. Шморгул. З доповіддю «Розвиток в документах XXVII з'їзду КПРС ленінського вчення про керівну роль партії» виступив проф. Л. Ф. Гайдуків (ІПК при КДУ). Темою доповіді доцента О. Ф. Батаріної (Дніпропетр. держуніверситет) була методика підготовки та читання проблемних лекцій з курсу історії КПРС у світлі вимог XXVII з'їзду партії. Про роботу над новою програмою вузівського курсу історії КПРС та вдосконалення її викладання інформував на секції проф. Б. І. Корольов.

З повідомленнями про конкретні завдання, шляхи та методи вивчення матеріалів XXVII з'їзду партії при висвітленні окремих тем і питань курсу історії КПРС виступили зав. кафедрою історії КПРС Дні-

пропетровського гірничого інституту, проф. В. Г. Поставний, зав. кафедрою історії КППС Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, проф. Г. М. Шарлай, проф. М. М. Миколенко, кандидати іст. наук, доценти Л. О. Бардагова, І. К. Воропай, Л. І. Гордієнко, А. О. Гусак, І. О. Кривий, Л. О. Пушкіна, Р. К. Терещенко (Дніпропетр. інженерно-будівельний ін-т), В. Ю. Дударев (Криворізький педінститут), А. І. Куліш (Дніпропетр. ін-т інженерів залізничного транспорту), О. Ф. Липовський (Дніпропетр. хіміко-технологічний ін-т), В. П. Міхно (Дніпродзерж. індустріальний ін-т), І. О. Риси́ч (Дніпропетр. сільськогосподарський ін-т). Підсумки роботи секції підбив проф. П. М. Шморгун.

На секції загальноісторичних дисциплін (були присутні 155 викладачів шкіл і СПТУ) заслухано доповіді та повідомлення про вивчення матеріалів XXVII з'їзду КППС

в курсах всесвітньої історії, історії СРСР і УРСР, історіографії та джерелознавства. З ними виступили зав. кафедрами історичного факультету Дніпропетровського університету, проф-ри А. С. Зав'ялов, М. П. Ковальський, Д. П. Пойда, та кандидати іст. наук, доценти Дніпропетровського держуніверситету М. Я. Білан, А. Г. Болєбрух, В. М. Калашников, Г. Г. Кривчик, М. Д. Мартинів, Р. С. Попова, Г. К. Швидько та ін.

При підбитті підсумків конференції відбулося засідання керівників секцій, на якому виступили професори А. І. Кредісов, А. М. Черненко, П. М. Шморгун. Конференція прийняла рекомендації щодо організації вивчення, викладання та пропаганди рішень XXVII з'їзду партії.

І. А. КРИВИЙ (Дніпропетровськ)

Є. І. БОРОДІН (Дніпропетровськ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА А. М. ЧЕРНЕНКА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 60-РІЧЧЯМ

29 квітня 1986 р. у Дніпропетровському держуніверситеті відбулося вшанування декана історичного факультету, зав. кафедрою історії КППС, д-ра іст. наук, проф. А. М. Черненка з нагоди його 60-річчя. Про життєвий і творчий шлях Анатолія Михайловича розповів канд. іст. наук, доц. кафедри історії КППС Дніпропетровського університету С. І. Поляков.

А. М. Черненко народився 29 квітня 1926 р. у с. Яблунівка Прилуцького району Чернігівської області в сім'ї селянина. В 1943—1945 рр. служив у лавах Радянської Армії. Після війни навчався у Львівському університеті, який закінчив у 1951 р. Член КППС з 1950 р. Працював першим секретарем райкому комсомолу м. Львова. З 1953 р., після закінчення курсів підготовки викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті працював асистентом, старшим викладачем, доц. кафедри історії КППС Львівського університету. У 1957 р. Анатолій Михайлович успішно захистив кандидатську дисертацію, а в 1969 р. — докторську.

Далі його доля нерозривно була пов'язана з Дрогобицьким і Запорізьким педагогічними інститутами, в яких він працював ректором у 1960—1976 рр. За плідну науково-педагогічну й громадську діяльність А. М. Черненка нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани» та багатьма медалями.

З 1976 р. Анатолій Михайлович працює у Дніпропетровському держуніверситеті. Його перу належить понад 250 наукових праць. Увагу наукової громадськості привернули, зокрема, його монографії «Партійна школа в Лонжюмо», «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації», «Російська революційна еміграція в Австралії»,

«Професійний революціонер ленінської школи І. Ф. Дубровінський» та ін.

Багато уваги А. М. Черненко приділяє підготовці науково-педагогічних кадрів. Під його керівництвом і при безпосередній участі створено наукову школу, де молоді дослідники вивчають проблему «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації».

Анатолій Михайлович брав також участь у створенні таких фундаментальних праць, як «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)», «Герої підпілля», «Історія міст і сіл УРСР. Львівська область», «Нариси історії Львівської обласної партійної організації».

А. М. Черненко проводить велику громадсько-політичну, методичну, організаційну роботу. Неодноразово обирався до складу міської й обласної Рад народних депутатів, райкомів і міськкомів Компартії України, заст. голови обласної організації Товариства «Знання» УРСР, членом вчених, наукових, спеціалізованих і координаційних рад, проблемних секцій міністерств і наукових центрів.

З поздоровленням до А. М. Черненка звернувся ректор Дніпропетровського держуніверситету, акад. АН УРСР В. І. Моссаковський. Він, зокрема, відзначив вклад Анатолія Михайловича у виховання студентської молоді і підготовку висококваліфікованих кадрів, у розвиток історико-партійної науки. Від обкому і міськкому Компартії України, правління обласної організації Товариства «Знання» виступили Л. М. Топюк, Г. П. Фатова, Ю. І. Ященко.

На адресу ювіляра надійшло багато вітальних поздоровлень з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, Пермі, Львова, Донецька, Запоріжжя, Черкас, Миколаєва,

Дрогобича, від колективів наукових установ і відомих вчених.

А. М. Черненко сердечно подякував за теплі привітання, висловив вдячність Комуністичній партії за високу оцінку його

діяльності і запевнив, що докладе всіх зусиль, щоб виконати покладені на нього завдання у науковій і громадсько-політичній роботі.

С. І. ПОЛЯКОВ (Дніпропетровськ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. В. МУСІЄНКОМ

6 травня 1986 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючого кафедрою історії КПРС Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця В. В. Мусієнка на тему: «Більшовицькі організації України в роки боротьби за встановлення Радянської влади і захисту її завоювань (жовтень 1917—1920 рр.). Історіографія проблеми».

Офіційні опоненти докт. істор. наук, проф. В. П. Наумов (ІМЛ при ЦК КПРС), доктори істор. наук, проф. П. М. Шморгун (ІПК при КДУ), проф. Ю. В. Шиловцев (ВПШ при ЦК Компартії України), проф. Л. А. Суярко (Інститут народного господарства, м. Київ), а також ті, що виступили в ході обговорення, проф. Б. І. Корольов, проф. М. М. Матвійчук відзначили високий науково-теоретичний рівень дослідження.

У відзивах на дисертацію та автореферат, які дали Інститут історії партії при ЦК Компартії України, кафедри історії КПРС Харківського, Одеського, Дніпропе-

тровського, Донецького і Чернівецького держуніверситетів відзначалося, що автор показав роль В. І. Леніна, як основоположника історіографії громадянської війни на Україні, вказав на значення ленінської теоретичної спадщини для вивчення історії Компартії України в 1918—1920 рр. У праці простежено процес консолідації більшовицьких сил на Україні, створення Компартії України, висвітлено питання партбудівництва в 1918—1920 рр., діяльність керівних органів більшовицького підпілля на тимчасово захоплених інтервентами і контрреволюцією територіях, партійне керівництво партизансько-повстанським рухом у тилу окупантів, проведення партійних мобілізацій на Україні.

Практична цінність дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при читанні відповідних спецкурсів, а також при вивченні курсу історії КПРС.

Спеціалізована рада прийняла рішення просити ВАК СРСР про присвоєння В. В. Мусієнку вченого ступеня доктора історичних наук.

А. Ф. ЛАРІН (Київ)

Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза.— М.: Политиздат, 1986.— 352 с.

СССР—ГДР: дружба и сотрудничество: Документы и материалы об участии делегации КПСС во главе с М. С. Горбачевым в работе XI съезда СЕПГ. Берлин, 16—22 апреля 1986 г.— М.: Политиздат, 1986.— 47 с.

БИРЮКОВ И. Чехословакия: люди и годы.— М.: Политиздат, 1986.— 271 с.

Военные организации партии большевиков в 1917 году. — М.: Наука, 1986.— 256 с.

Восстановление Донбасса, 1946—1950: Документы и материалы.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 573 с.

Гонка вооружений: причины, тенденции, пути прекращения. — М.: Междунар. отношения, 1986.— 303 с.

ГРИГОРЬЕВ А. С. По пути социалистического созидания.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.— 183 с.

Исторический опыт КПСС по созданию политической армии социалистической революции.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.— 173 с.

Исторический опыт трех российских революций: Кн. 2. Свержение самодержавия: Вторая буржуазно-демократическая революция в России.— М.: Политиздат, 1986.— 415 с.

История марксизма-ленинизма: Формирование, развитие и распространение марксизма, утверждение его в рабочем движении. 40-е годы XIX века—1871 год.— М.: Политиздат, 1986.— 734 с.

КИЧИЙ И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.— 151 с.

КОСТИК П. С. Партийне керівництво науково-технічним прогресом на селі (1965—1982).— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1986.— 141 с.

ЛОЗИНСКИЙ С. Г. История папства. — 3-е изд.— М.: Политиздат, 1986.— 382 с.

МЕЛЬНИКОВ О. Н. Знамя Первомая — интернационализм.— М.: Мысль, 1986. — 190 с.

МУСИЕНКО В. В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний [октябрь 1917—1920 гг.]. — Киев: Политиздат Украины, 1986. — 235 с.

Монгольская Народная Республика: Справочник.— М.: Наука, 1986.— 439 с.

МОРЕХИНА Г. Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945. — М.: Политиздат, 1986.— 392 с.

НОСАЧ В. И., УШАКОВ А. А. Советские профсоюзы в борьбе за социалистическую культуру [1917—1937].— М.: Профиздат, 1986.— 175 с.

Организация Варшавского Договора: Документы и материалы, 1955—1985.— М.: Политиздат, 1986.— 422 с.

ПАНТИН И. К., ПЛИМАК Е. Г., ХОРОС В. Г. Революционная традиция в России, 1783—1883 гг.— М.: Мысль, 1986.— 343 с.

Помним Тарановку и Соколово: Воспоминания и документы. — 2-е изд., доп.— Харьков: Прапор, 1986.— 254 с.

ПУЗАНОВ М. Ф. Формирование рабочих кадров в условиях научно-технической революции.— Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1986.— 129 с.

Радянська Тернопільщина, 1959—1975: Документи і матеріали. — Львів: Каменяр, 1986.— 240 с.

Развивающиеся страны в современном мире: пути революционного прогресса.— М.: Наука, 1986.— 406 с.

СОЛДАТЕНКО В. Ф. Идти впереди всех: Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу соц. революции.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 175 с.

СОЛОВЬЕВ О. Ф. Обреченный альянс: Заговор империалистов против народов России, 1914—1917 гг.— М.: Мысль, 1986.— 256 с.

ТИМОХОВИЧ И. В. В небе войны, 1941—1945.— М.: Воениздат, 1986.— 332 с.

Українська РСР у міжнародно-договірних відносинах: Зб. документів, 1976—1985 рр.— К.: Політвидав України, 1986.— 360 с.

Формирование национальных независимых государств на Балканах: Конец XVIII—70-е годы XIX в.— М.: Наука, 1986.— 431 с.

ФРИККЕ Д. 1 Мая: история, традиция, борьба.— М.: Политиздат, 1986. — 256 с.

ЦИМБАЕВ Н. И. Славянофильство: Из истории рус. общественно-политической мысли XIX в.— М.: Изд-во МГУ, 1986.— 271 с.

ЧУРКИНА И. В. Русские и словенцы: Науч. связи конца XVIII в.— 1914 г.— М.: Наука, 1986.— 222 с.

ШЕНДРИК В. И. Война как она есть.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 295 с.